

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI**

PISIDIA BÖLGESİ MISIR TANRILARI VE KÜLT ALANLARI

**Nurgül SİNCAR
1230231516**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Mehmet ÖZHANLI**

ISPARTA-2018

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Nurgül SİNCAR	
Anabilim Dalı	Arkeoloji	
Tez Başlığı	PISIDIA BÖLGESİ MISIR TANRILARI VE KÜLT ALANLARI	
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)		
Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Yüksek Lisans Tez Savunma Sınavında Jürimiz 15/11/2018 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Yüksek Lisans tezi için; ☒ OY BİRLİĞİ ☐ OY ÇOKLUĞU² ile aşağıdaki kararı almıştır. ☒ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez KABUL edilmiştir. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin DÜZELTİLMESİ³ kararlaştırılmıştır. ☐ Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin REDDEDİLMESİ⁴ kararlaştırılmıştır.		
TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	İmza
Danışman	Prof. Dr. Mehmet ÖZHANLI	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Fikret ÖZCAN	
Jüri Üyesi	Doç. Dr. Bilge Ayça POLAT BECKS	
Jüri Üyesi		
Jüri Üyesi		

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 28-(4) Tezi hakkında DÜZELTME kararı verilen öğrenci sınav tarihinden itibaren en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Pisidia Bölgesi Mısır Tanrıları ve Kült Alanları**” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Nurgül SİNCAR
13/12/2018

(SİNCAR, Nurgül, *Pisidia Bölgesi Mısır Tanrıları ve Kült Alanları*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta, 2018)

ÖZET

Bu çalışmanın amacı Pisidia Bölgesi'nde ele geçen Mısır kökenli kültlere dair arkeolojik ve epigrafik verileri derlemek, ayrıca Mısır kültürünün Pisidia Pantheonu'na kabulünü gerekçeleriyle birlikte değerlendirmektir.

Pisidia Bölgesi'nde Mısır kökenli kültürler; MS 1. yüzyıl sonlarından başlayıp, MS 4. yüzyıldan sonra Hristiyanlığın kabul edilmesiyle azaldığı ve diğer pagan kültürleri gibi yeni inanç sistemleriyle karışıp homojenliğini yitirdiği süreçte tespit edilebilmiştir. Dolayısıyla ele geçen eserler şimdilik Roma İmparatorluk devriyle sınırlıdır. Buna rağmen etnik değişimlerin, askeri, ticari ve kişisel etkileşimlerin siyasal süreç içerisinde değerlendirilmesi gerekli görülerek; bölgede olası Mısır etkilerinin Hellenistik Dönem ve öncesi de çalışmaya dahil edilmiştir.

Çalışmada yeralan yazıt, sikke ve heykeltıraşlık eserleri daha ziyade yayınlanmış eserlerden oluşmaktadır. Fakat bölge müzelerinde korunan çok sayıda eserin Mısır kökenli tanrı ve tanrıçaları betimlediğini söylemek gerekmektedir. Çalışmanın sonuna bir Katalog halinde eklenen eserler, çoğu parça halinde toplam 33 adet yayınlanmış, bir adet yayınlanmamış eserden oluşmaktadır. Ayrıca çalışmada, bölgede Mısır tanrılarına ait olabilecek kült alanları hakkında kazı ve araştırmaların yeni sonuçlarına göre ileride yapılacak çalışmalara zemin olabilecek öngörülerde bulunulmuş; kültürlerin yerel tanrılarla olan ilişkisi yorumlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Pisidia Pantheonu, Mısır tanrıları, etnik değişim, yazıt, sikke, heykeltıraşlık

(SİNCAR, Nurgül, *Pisidia Region Egyptian Gods and Cult Areas*, Master's Thesis, Isparta, 2018)

ABSTRACT

The aim of this study is to compile archaeological and epigraphical data on cults of Egyptian origin which were found in Pisidian region and to evaluate the reasons for the acceptance of the Egyptian cults in Pisidian's Pantheon.

Cults of Egyptian origin in the Pisidian region, are beginning to show up at the end of the 1st century A.D. and after the 4th century, with the adoption of Christianity it had been diminished and was mixed with the new belief like other pagan cults and lost homogeneity.

Therefore, the studied artifacts are limited to the Roman Imperial period. Nevertheless, it is necessary to evaluate the ethnic, military, commercial and personal interactions within the political process. The possible Egyptian influences in the region before and during the Hellenistic period are also included in this study.

The inscription, coin and sculpture works in the study are mostly composed of published Works. However, it should be said that many of the Works preserved in the regional museums describe the gods and goddess from Egyptian origin. At the end of the study, the Works which were added as a catalogue are composed of 33 pieces in total, and an unpublished work. In addition, according to the new results of excavations and researches about the cult areas that may belong to the Egyptian gods in the region, the predictions have been made that may be the basis for future studies; The relationship between cults and local gods should be interpreted.

Key words: Pisidian Pantheon, Egyptian gods, ethnic change, inscription, coin, sculpture.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	i
YEMİN METNİ.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR	vii
LEVHALAR DİZİNİ.....	ix
KATALOG DİZİNİ.....	x
ÖN SÖZ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MISIR UYGARLIĞI: GELENEKSEL DİN VE DÜŞÜNCE YAPISI

1.1. MISIR COĞRAFYASI: “COĞRAFYA KADERDİR”	3
1.2. ANTİK KAYNAKLARDA MISIR UYGARLIĞI.....	4
1.3. MISIR İNANÇ BİÇİMİ VE GELENEKSEL KÜLTÜRÜ.....	5
1.3.1. Mısır Kozmogonisi: Evrendoğum	9
1.3.2. Mısır Teogonisi: Tanrıdoğum.....	10
1.3.3. İnsanın Yaradılışı Mitosu	11
1.3.4. Firavunların Tanrılaşması: Piramit Mezarlar	12
1.3.5. Firavunların Piramitleri’nden Sıradan İnsanların Lahitleri’ne	16
1.4. MISIR KÜLTÜRLERİNİN YAYILMASI; YABANCI KÜLTÜRLERİN MISIR’A KABULÜ VE YEREL KÜLTÜRLERLE ÖZDEŞLEŞTİRME	18
1.5. 2000 YILLIK MEDENİYETİN BİN YILLIK ÇÖKÜŞ SÜRECİ.....	24
1.5.1. Pers Egemenliği	25
1.5.2. Pers Boyunduruğu’ndan Grek Egemenliği’ne; İskender’in Gelişi.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

PISIDIA BÖLGESİ ÖZELİNDE HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMLERİ’NDE MISIR DİNİ ETKİLERİ

2.1. PISIDIA COĞRAFYASI VE TARİHİ.....	33
2.1.1. Prehistorik Çağlardan Pers Egemenliği Sonuna Kadar Pisidia Bölgesi	37
2.1.2. Hellenistik Dönem’de Pisidia Bölgesi	41
2.1.3. Roma Dönemi’nde Pisidia Bölgesi.....	54
2.2. MISIR KÜLTÜRLERİ’NİN KÜÇÜK ASIA’YA GİRİŞİ	67

2.3. PTOLEMAIOSLAR HANEDANLIĞI'NDA SİSTEMATİK SYNKRETİZASYON.....	74
2.4. ROMA UYGARLIĞI'NDA MISIR DİNİ ETKİLERİ	82
2.5. VIA SEBASTE YOL AĞI VE MISIR KÜLTÜRLERİNİN PISIDIA BÖLGESİ'NE GİRİŞİ	90

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
PISIDIA BÖLGESİ'NDE MISIR KÖKENLİ KÜLTÜRLERE
İLİŞKİN VERİLER**

3.1. TANRIÇA ISIS, KÖKENİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ	103
3.2. TANRI SARAPIS, KÖKENİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ ...	122
3.3. TANRI HARPOKRATES, KÖKENİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ.....	133
3.4. PISIDIA'DA ELE GEÇEN MISIR KÖKENLİ ESERLER, YAZITLAR VE SİKKELER.....	137
3.4.1. Yazıtlar	137
3.4.2. Sikkeler	148
3.4.3. Heykeltraşlık Eserleri.....	153
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME.....	171
KAYNAKLAR.....	177
LEVHALAR	194
KATALOG.....	203
ÖZGEÇMİŞ	227

KISALTMALAR

Türkçe Kısaltmalar

AY	: Arka Yüz
bk.	: bakınız
C	: Cilt
çev.	: Çeviren
Env. No.	: Envanter Numarası
krş.	: karşılaştırınız
lat.	: Latince
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Müze KKS	: Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu
ÖY	: Ön Yüz
Res.	: Resim
s.	: sayfa
ss.	: sayfa sayısı
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
TEBE	: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: Ve devamı

Yabancı Kısaltmalar

AMC	: Ancient Greek and Roman coins from Asia Minor
AMS	: Asia Minor Studien
AnatSt	: Anatolian Studies
AncSoc	: Ancient Society
AnzWien	: Anzeiger Österreichische Akademie der Wissenschaften
BMC	: British Museum Catalogue
CollAn	: Colloquium Anatolicum
EpAnat	: Epigraphica Anatolica
EPRO	: Etudes préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain
Fig.	: Figure
HN	: Historia Numorum
Hrsg.	: herausgegeben
IstMitt Beiheft:	Istanbul Mitteilungen
IW	: Babelon, E., Inventaire sommaire de la Collection Waddington, Paris, 1898.
JASc	: Journal of Archaeological Science
JRS	: The Journal of Roman Studies
KM	: Kleinasiatische Münzen
Künker	: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG
McClean	: S. W. Grose, Fitzwilliam Museum, Catalogue of the McClean Collection of Greek Coins I–III (Cambridge, 1923-29)

MedA	: Mediterranean Archaeology
MJH	: Mediterranean Journal of Humanities
Num.Chron	: The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society
Pl.	: Plate
RE	: Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
RPC	: Roman Provincial Coinage
RRAM	: Roman Rule in Asia Minor
SEMA	: Studies in Eastern Mediterranean Archaeology
SNG	: Sylloge Nummorum Graecorum
SNRIS	: Sylloge Nummorum religionis Isiacae et Sarapiacae
Suppl.	: Supplementa
Taf.	: Tafel
TAM	: Tituli Asiae Minoris
Trans.	: Translated

LEVHALAR DİZİNİ

Levha 1. MÖ 3300-3100 arasında Mısır, (Rice, 2004, Map. 1.).....	194
Levha 2. Pisidia Bölgesi Haritası; (Talloon, Cult in Pisidia, Ancient Pisidia, Map. 1).195	
Levha 3. Clarias Gariepinus balık türünün DNA Analizlerine göre Doğu Akdeniz’de yayılımı (Arndt vd., 2003, s. 1102, Fig. 1).	196
Levha 4. (Pisidia Bölgesi) Küçük Asia’daki Roma Dönemi Kura Kehanet (Astragal- ve Alfabetik) Merkezlerinin Dağılım Haritası, (Nollé, 2007, s. 23.)	197
Levha 5. Tanrıça Isis’in oğlu Horus’u emzirirken, bronz figürin, MÖ 7-4. yy, (Pinch, 1994, s. 30., Fig. 12.).....	198
Levha 6. Akhmim’den ahşap büyü tahtası, MÖ 4.yy, (Pinch, 1994, s. 73-74, Fig. 36.)	198
Levha 7a. Adada D İmparatorlar ve Zeus Sarapis Tapınağı Planı, (Büyükkolancı, 1996, Lev. 24.).....	199
Levha 7b. Adada D İmparatorlar ve Zeus Sarapis Tapınağı Ön Cephe Restitüsyonu, (Lev. 26b).	199
Levha 7c. Tapınağın Ön Cephesi.....	199
Levha 8. Pompeii’den ocak freskosu, Isis-Tykhe ve Isis-Selene, (Merkelbach, 2001, s. 548, Abb. 67.)	200
Levha 9. Başında inek boynuzları (Cornua Lunae) ve güneş diskiyle; iki eliyle yelken tutar durumda resmedilmiş “Isis Pelagia” tiplemesi, Ägyptisches Museum Berlin, (Merkelbach, 2001, s. 524, Abb. 45a.).....	200
Levha 10. Herculaneum ve Pompeii kentlerinden Harpokrates örnekleri, (Merkelbach, 2001, s. 90., Çizim 24.; (Real Museo Borbonico XII Tafel XXX 1 ve 2, Tran tam Tinh, V.,Herculaneum Cat. 23, s.68, mit Fig. 16 (Pl. X.)).	201
Levha 11. Hacılar, Neolitik Dönem, Ana tanrıça figürini, (Talloon- Alp, 2005, s. 746, Res. 2.; Mellaart, 1970, s. 503 Res. 228.).....	201
Levha 12. “Fatima’nın Eli” motifli bileklik, Foto: Nurgül Sincar	201
Levha 13. a ve b Yalvaç Müzesi, Helios ve Kybele (Selene?) kabartmalı altar, Env. No. 2204, Foto: Nurgül Sincar	202
Levha 14. Wedjat Eye, (M. Stadler, Tägliche Ritual und Feste Kultgeschehen in altägyptischen Tempeln, Manetho Verlag, Berlin, 2011, s. 55, Kat. 8.).....	202

KATALOG DİZİNİ

Resim 1a. Adada, Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-180) Sarapis betimli sikke.....	204
Resim 1b. Adada, Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-169) Sarapis betimli sikke.....	204
Resim 2. Apollonia Mordiaion, Caracalla Dönemi (MS 197-217) Sarapis-Isis- Harpokrates üçlüsünün betimlendiği sikke	205
Resim 3. Kremna, III. Gordianus Dönemi (MS 238-244) Isis betimli sikke	205
Resim 4. Kremna, III. Gordianus Dönemi (MS 238-244) Harpokrates betimli sikke..	206
Resim 5. Prostanna, I. Valerianus Dönemi (MS 253-268) Sarapis betimli sikke	206
Resim 6. Pogle, Caracalla Dönemi (MS 198-217) Sarapis betimli sikke	207
Resim 7. Sagalassos, Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-180) Sarapis/Hades? betimli sikke	207
Resim 8. Sagalassos, I. Valerianus Dönemi (MS 253-260) Sarapis betimli sikke.....	208
Resim 9. Sagalassos, Maximus Caesar Dönemi (MS 235-238) Harpokrates betimli sikke	208
Resim 10. Sagalassos, Tranquillina Dönemi (III. Gordianus'un eşi) (MS 241-244) Isis-Harpokrates betimli sikke	209
Resim 11a. Ariassos, Caracalla Dönemi, (MS 198-217) Sarapis betimli Sikke	209
Resim 11b. Ariassos, Caracalla Dönemi (MS 198-217) Zeus/Sarapis? betimli sikke.....	210
Resim 12. Olbasa, Antoninus IV. Elagabalus Dönemi (MS 218-222) Sarapis/Hades? betimli sikke	210
Resim 13a. Isinda, Severius Alexander Dönemi (MS 221-222) Isis-Sarapis betimli sikke	211
Resim 13b. Isinda, Annia Faustina (MS 221) Sarapis-Isis betimli sikke	211
Resim 14. Isinda, Gallienus Dönemi (MS 260-268) Isis-çocuk Harpokrates betimli sikke.....	212
Resim 15. Seleukeia Sidera, Maximus Caesar Dönemi (MS 235-238) Harpokrates betimli sikke	212
Resim 16. Sagalassos Kaya Kült Alanı.....	213
Resim 17. Sagalassos, Terrakotta Isis büstü	213
Resim 18. Sagalassos, Isiac sahneli Skyphos, MS 2.-3. yy	214
Resim 19. Sagalassos, Isis Lactans tipinde pişmiş toprak aplik parçası	215
Resim 20. Sagalassos, Harpokrates betimli pişmiş toprak figürin	216
Resim 21. Sagalassos, Eros/çocuk Harpokrates? figürini.....	217
Resim 22. Sagalassos, Eros/Çocuk Harpokrates? figürini.....	218
Resim 23. Herakles ve Harpokrates betimli plaka parçası.....	219
Resim 24. Sagalassos, Bebeği Horus'u (Harpokrates) emziren Isis figürinine ait göğüs parçası.....	220

Resim 25. Sagalassos, çocuk emziren pişmiş toprak figürin parçası, cephe ve profil çizimi	220
Resim 26. Sagalassos, Isis-Harpokrates?/Aphrodite-Eros betimli fragman	221
Resim 27. Sagalassos, Isis büstü, cepheden ve arkadan görünümü.....	222
Resim 28. Sagalassos, Roma hamamı Thoth betimli duvar kaplama parçası	223
Resim 29. Keçili, Isis (?) -Sarapis betimli Adak Steli	224
Resim 30. Pisidia Kem Göz Kabartması (Wedjat Eye)	225
Resim 31. Termessos, Heykel Başı	226

ÖN SÖZ

“...Şu yeşil üzüm daha olgunlaşmamış, onu toplamak için büyümesine izin ver...”¹

Zindan Mağarası Kehanet Yazıtı’nda zikredilen bu satır; karşılaştığım insanların hiç bitmeyen olgunlaşma sürecime katkılarını ifade eden bir tevafuk olarak karşıma çıktığında; henüz Pisidia bölgesi hakkında bilebildiklerim, yıllanmış asma dallarından yenice filizlenmiş yeşil bir üzüm tanesi gibiydi. Bugün hala sorarsanız; Mısır din ve düşünce dünyasının günümüze bıraktığı mirasın deryada zerresine, Pisidia halklarının ise toprak altında keşfedilmeyi bekleyen antik kentlerinin, yalıtılmış gizemli kültürlerine ve kehanetlerine dair pek çok bilinmesi gereken şeyin, ancak azına sahip olabildiğimi söyleyebilirim.

Arkeoloji eğitimime başladığım 2001 yılından bu yana; zor denilen ilkleri, sevgi ve sabrıyla kolaylaştıran sevgili hocalarım Prof. Dr. Nevzat Çevik, Prof. Dr. Burhan Varkıvanç ve Süleyman Bulut; ayrıca Prof. Dr. İsa Kızıgüt ve mütevazı kişilikleriyle Emrah Akalın ile Banu Özdilek, ilk adımlarımı güzel anılarla hatırlamamı mümkün kılan değerli insanlardır. Çokça teşekkürler: İyi ki varoldular. Akdeniz Üniversitesi’nde ilk dersleri almaya başladığım andan itibaren insan emeğini, kutsal gördüğüm bir aşkla aktaran değerli hocalarım Prof. Dr. Cengiz Işık’a, Prof. Dr. Fahri Işık’a, Prof. Dr. Havva Işkan Işık’a, Mısır’ın gizemli tarihine ilgimi uyandıran Prof. Dr. Gül Işın’a, Prof. Dr. Taner Korkut’a, ismini zikretmediğim diğer tüm hocalarıma doğru yerde olduğumu hissettirdikleri için teşekkürlerimi bir borç bilirim.

“Pisidia Bölgesi Mısır Kökenli Tanrı ve Tanrıçalar” konusunu bana önermiş ve bölgede çalışmaya olanak sağlamış olan değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Özhanlı’ya ne kadar teşekkür etsem azdır. Bu konuyla başbaşa kaldığımda kendime ilk sorduğum soru, “nereden ve nasıl başlamam gerektiği”ydi. Nasıl başlamam gerektiği sorusunun cevabını, yaşamım boyunca motive edici sözlerini her daim hatırlayacağım, güler yüzünü esirgemeyen sevgili hocam Yrd. Doç. Dr. Ayça Özcan’dan ilk derslerimizde

¹ Nuriye Karayaka, Hellenistik ve Roma döneminde Pisidia Tanrıları, Ege Yayınları, İstanbul, 2007, s. 12-13.; Claude Brixhe-René Hodot, L'Asie Mineure du Nord au Sud: inscriptions inédites, Etudes d'Archéologie Classique, VI, Presses universitaires de Nancy, 1988, s. 141-142.

zaten almıştım; nereden başlamam gerektiğinin cevabını ise kendisiyle konuşurken her seferinde canlı bir kitaplık yanıbaşımdaymış hissiyatını yaşadığım değerli hocam Doç. Dr. Fikret Özcan'dan alacaktım. Eleştiri ve önerileri için Prof. Dr. Bilge Hürmüzlü Kortholt'e, Doç. Dr. Bilge Ayça Polat Becks'e, Dr. Hüseyin Köker'e, Dr. Ahmet Mörel'e, her konuda bana kapılarını açık tutan Isparta Arkeoloji bölümündeki tüm diğer hocalarıma, Hakan'a ve Mustafa'ya, ayrıca Enstitü çalışanımız Meral Hanım'a destekleri için çokça teşekkür ederim.

Çalışma izinlerini almak ve çalışma ortamı sağlamak hususundaki yardımları için Burdur, Isparta, Yalvaç ve Antalya Müzesi çalışanlarına; özellikle Antalya Müzesi'nden Benay'a; İstanbul'da çalışmalarım sırasında kısıtlı zamanımı hızlı şekilde değerlendirebilmemi sağlayan DAI Kütüphanesi çalışanı Ali Bey'e çok teşekkür ederim. Erasmus Programı çerçevesinde araştırma sürecimin son aşamalarını ve yazım sürecini geçirdiğim Freie Üniversitesi Arkeoloji bölümünden özellikle koordinatörüm iyi kalpli sevgili Jun.-Prof. Dr. Silvia Polla'ya; hocalarım Prof. Dr. Johanna Fabricus, Prof. Dr. Lorenz Winkler-Horacek'e ve de ayrıca prosedürler konusunda yardımlarına başvurduğum Prof. Dr. Monica Trümper ile Dr. Vibeke Goldbeck'e ve orada bulunduğum sürece faydalandığım kütüphane ve enstitülerin güleryüzlü çalışanlarına, yardımseverlikleri için teşekkür ederim.

Sorularımı cevapsız bırakmayan ve yayınlarından çokça faydalandığım sayın Dr. Peter Talloen'e, ayrıca yine gerek kaynaklar hususunda gerekse yazıtların çevirilerinde yardımlarını esirgemeyen hocam Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu'na teşekkür ederim. Çalışmam sırasında fikir ve yayınlarından faydalandığım tüm araştırmacı yazarlara minnettarlığımı sunarım.

Zor zamanlarımda manevi desteğiyle hep yanımda olan sevgili arkadaşlarım Gürkan, Astrid, Dilek, Aslı ve Perihan ve ismini yazmadığım arkadaşlarıma; adı gibi melek yüreğiyle Angela Bernd'e ve Bayan Lindike'ye yürek dolusu teşekkürler: İyi ki varlar.

Maddi manevi destekleriyle yoluma devam edebildiğim, minnettarlığımı kelimelerle ifade edemeyeceğim Ailem; Can'ım Annem ve huzur içinde uyumasını dilediğim Can'ım Babam'a, sonsuz sayıda teşekkürler.

GİRİŞ

Prehistorik Çağlardan itibaren yoğun yerleşim görmüş Pisidia Bölgesi'nin büyük oranda Torosların zirvesinde dağlık bir coğrafyada bulunması; burada yaşayan halkların yerel din ve geleneklerini uzun yıllar koruyabilmesini sağlamıştır. Yazılı kaynaklarda ilk defa Akhaimenes egemenliği sürecinde ismi anılan Pisidia'nın, kentlerine ve kültürel yapısına dair veriler; Hellenistik Dönemle birlikte netleşmektedir. Genel görüş, bu devirlere dek bölgede inanç yapısında çok fazla yabancı etki izlenmediği; Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri'ndeki kolonizasyon hareketleriyle Pisidia'nın yerel kültürüne Hellen ve Roma örgelerinin de girebildiğidir. Küçük Asia'da Orientalizan dönem ve sonrasında görülen Mısır etkilerinin; Ptolemaioslar'ın Mısır egemenliği sırasında özellikle Anadolu'nun kıyı bölgelerinde arttığı gözlemlenmektedir. Buna rağmen Pisidia bölgesinde Mısır kültlerine dair epigrafik ya da arkeolojik belgeler şuanki verilere göre Roma Dönemi'yle sınırlıdır. Mısır Kültlerinin iç bölgelere nazaran Anadolu'nun kıyı bölgelerinde daha yoğun görülmesi genel kanısı; Pisidia Arkaik ve Hellenistiği'ne dair ele geçen verilerin sınırlı olması sebebiyle, bölge için de henüz geçerliliğini korumaktadır. Hellenistik Dönem'de Mısır'a egemen olan Ptolemaioslarla birlikte Anadolu'ya daha yoğun nüfuz edebilen Mısır kültlerinin; Pisidia'ya ancak MS 1. yüzyıl sonlarından başlayarak girebildiği izlenmektedir. MS 2. ve 3. yüzyıllarda yaygınlaşan arkeolojik ve numismatik veriler, MS 4. yüzyıl sonlarında Hristiyanlığın kabul edilmesiyle Küçük Asia'nın genelinde görüldüğü gibi azalmış, Grek ve Roma kökenli diğer pagan kültleriyle birlikte eriyip kaynaşmakla kalmamış, bazı sembol, ritüel ve ikonografik benzerlikler yoluyla takip edilebildiği gibi, günümüz dinlerine ve bazı fikir akımlarına da taşınabilmiştir.

Amaç

Bu araştırmanın amacı Pisidia Bölgesi'nde 30 yılı aşkın süredir gerçekleştirilen kazı ve yüzey araştırmalarında ele geçen arkeolojik ve epigrafik verilere dayanarak Mısır'ın erken geleneğinden gelen tanrı Ammon, Tanrıça Isis ve tanrı Horus (Harpokrates) kültleri; yanısıra Ptolemaioslar dönemiyle birlikte ortaya çıktığı düşünülen synkretik tanrı Sarapis'e dair verileri derlemek ve Mısır kültlerinin Pisidia Pantheonu'na kabulünü; gerekçeleriyle birlikte değerlendirmektir. Ayrıca çalışmamızda,

bölgede Mısır tanrılarına ait olabilecek kült alanları hakkında ileride yapılacak çalışmalara zemin olabilecek öngörülerde bulunulmuş; kültürlerin yerel tanrılarla olan ilişkisi yorumlanmaya çalışılmıştır.

Kapsam

Çalışmanın zaman aralığı; eldeki verilere göre Roma İmparatorluk Dönemi ile birlikte başladığını izleyebildiğimiz Mısır kökenli kültürlerin, MS 4. yüzyılda Hristiyanlığın kabul edilmesiyle azalıp diğer pagan kültürleri gibi yeni inanç sistemleriyle karışıp homojenliğini yitirmesine kadar olan süreçtir. Buna rağmen Ptolemaioslar Hanedanlığı'nın Akdeniz Coğrafyası'na egemen olmasıyla birlikte daha ziyade kıyı bölgelerde rastladığımız Mısır kültürlerinin Pisidia bölgesi bazında Hellenistik Dönem ve öncesi olası yansımaları da kısmen çalışmamıza dahil edilmiştir. Ayrıca Mısır kültürlerinin bölgede kabul edilebilmesini sağlayan etkenler, tarihsel verilere dayanılarak irdelenmeye, Mısır tanrı ve tanrıçalarının bölgenin yerleşik Pantheonuyla ikonografik benzerlik ya da farklılıkları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Çalışmaya başlarken önce Mısır tarihi ve sanatına dair yerli ve yabancı belli başlı yayınlar incelenmiş; Mısır'ın geleneksel din ve düşünce dünyası özetlenmeye çalışılmıştır. Ptolemaioslar Alexandria'sında sistematik olarak gerçekleşen Grek-Mısır synkretizasyonu baz alınmak üzere; Mısır etkilerinin Roma dünyasında Hristiyanlığın kabulüne kadarki süreç hakkında detaylı bir okuma yapılmıştır. Ayrıca Bölge tarihi; yapılan araştırma ve kazı sonuçlarına göre ve antik kaynaklardaki verilerle karşılaştırılarak aktarılmıştır. Çalışmamızın son bir buçuk yılı; 1 yılı Erasmus kapsamında Freie Üniversitesi ve Berlin'in farklı kütüphanelerinde geçirilmiş olup; kalanı Avrupa Müzeleri'nde erken dönem Mısır'ından Roma Dönemi sonuna kadar Mısır eserlerini tanıma olanağını sunan yazma sürecinin de bitirildiği aşamadır. "Pisidia Bölgesi Kültürleri"ne dair yayınların ve bölgedeki kazıların yetersizliğine rağmen veriler; Pisidia Pantheonu'nun zenginliğine ve kozmopolit yapısına işaret etmektedir. Bölgedeki kazı ve araştırmalarda ele geçen eserlerin sergilendiği Müzelerin gezilmesinin, eserlerin fotoğraflanmasının ve bölgede Mısır kökenli kültürlerin izlerini yansıtan yayın taramasının ardından; eserler bir Katalog halinde çalışmaya eklenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MISIR UYGARLIĞI: GELENEKSEL DİN VE DÜŞÜNCE YAPISI

1.1. MISIR COĞRAFYASI: “COĞRAFYA KADERDİR”

Herodotos’un “ırmağın armağan ettiği”² ifadesini kullandığı Mısır uygarlığı, günümüzden 5 bin yıl kadar önce gelişkin düzeye ulaşmış haliyle, bugün hala birçok açıdan gizemini koruyan kültürlerden biridir. Kuşkusuz Herodotos bu ifadeyle, güneşin olabildiğince cömert davrandığı Mısır coğrafyasını verimli hale getiren su’nun önemini vurgulamaktadır. Gerçekten de Nil vadisi Mısır uygarlığını yaratan ve onu kadim kültürler arasında zikredilmeye değer kılan bir ekolojiye sahiptir. Buna rağmen Afet İnan’ın da sorguladığı gibi Afrika kıtasında başka büyük nehirler olduğu halde niçin sadece Nil³ nehri adından bu kadar söz ettirebilecek bir uygarlığa ev sahipliği yapabirmiştir? Bu sorunun coğrafik açıdan cevabı Mısır toprağının verimliliği ve iklim koşulları ile birlikte elbetteki Nil’in periyodik taşkınlarıydı. Jeopolitik cevabı ise Sümer, Asur, Babil gibi Ön Asya kültür merkezlerine yakınlığıydı⁴. Dolayısıyla Mısır uygarlığı, Mezopotamya kültürleri ile Grek dünyasını ve bugünün Avrupası’nın kökenlerini dayandırdığı Roma’yı buluşturabilecek potansiyele; Akdeniz’in güneyinde kurulmuş olmasıyla da sahip olmuştur. Devam eden araştırmalar; bu medeniyeti, gelişkin teknoloji ve kozmik bilgiye sahip Osiris dininin taşıyıcısı olan Thoth’un ve Atlantis’den gelenlerin Nil’e yerleşerek geliştirildiği bir uygarlık olma ihtimaline sürüklemektedir.

Doğu kesiminden Kızıldeniz ve çölle, batısından Libya çölüyle, güneyinden Nil’in şelalesi ve nihayetinde kuzeyinden Akdenizle çevrilmiş doğal korunaklı bir alanda yerleşmiş olan Mısır⁵ (**Levha 1**) araştırmacılar tarafından tarih öncesi devirlerde kendi içine kapalı bir yapıda “gelenekçi” olarak nitelendirilmektedir. Kuşkusuz bu gelenekçilik deniazaşırı ticaretin henüz gelişmediği zamanlar için *coğrafyanın makul kaderiydi*. Zengin bir kültür olarak karşımıza çıktığı zamanlarda Mısır, başka kavim ve

² Herodotos, II, 133.

³ Afet İnan, Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 1.

⁴ İnan, a.g.e., s. 2.

⁵ İnan, a.g.e., s. 3.

imparatorlukların istilalarına uğramıştır. Bu süreç Mısır için erken dönem düşünce ve inançlarını korumak adına kozmogonik ayin ve ritüellerle beslenen iktidarların yinelediği, erken dönem “mükemmellik mitosu”na, öze dönüş çabalarına da tanıklık etmektedir. Tarih, Nil’in yarattığı zenginlikleri ele geçirmek ve yüksek düzeydeki gizemli kültürüyle tanışmak için, Mısır, Yakındoğu ve Akdeniz dünyasına doğru yol alan imparatorlukların yayılmacı politikalarına tanıklık ederken; bu düşmanlar Doğu mitolojilerinin düşman imgeleriyle tanımlanmıştır. Hyksosları, Nubianları, Libya, Asur ve Persleri; sonrasında Batı Medeniyetinin yaratıcıları olarak kabul görecektir olan Yunanlılar ve Romalıları; ilerleyen kronolojide ise Arapları, Osmanlıları, Fransızları ve İngilizleri bu coğrafyaya egemen olma kaygısının yanısıra, “güneşin, ayın ve suyun yarattığı” coğrafyanın mistik cazibesine de yaklaştırmıştır.

1.2. ANTİK KAYNAKLARDA MISIR UYGARLIĞI

Mısır coğrafyası modern zamanlardan çok önce Antik dünyanın da ilgisini çekmiştir. Grek ve Romalı coğrafyacı ve tarihçiler Mısır’la ilgili günümüze ulaşan bilgiler aktarmıştır. Miletos’lu Hekataios; -Herodotos’un aktarımlarına göre- Mısır’a gitmiş ve topladığı bilgilere kitabında yer vermiştir. Hemen akabinde Herodotos, Pers egemenliğine karşı Ionia ayaklanması hakkında Hekataios’un düşüncelerinden bahsederken, Hekataios’un Thebai’de açıkladığı kökenini Mısır tanrılarına dayandırmasından⁶ da söz etmektedir. Ayrıca Herodotos Tarih’inde Mısır hakkında uzunca bir bölüm yer almaktadır. Bu eserler dışında Ptolemaioslar sarayında yaşamış Mısırlı Manethon’un “Aegyptica” adlı kitabının günümüze ulaşan bazı bölümleri yine Mısır araştırmacılarının yararlandığı kaynaklardan biri olmak üzere Hellenistik devirde kayda geçirilmiştir. MÖ 3-2. yüzyıllarda yaşamış olan Eratosthenes, Toria savaşından Büyük İskender’e kadar olan dönemi irdelediği çalışmasında otuz sekiz kral ismini Mısır dilinden Grekçe’ye çevirmiştir. MÖ 1. yüzyılda Diodorus “Bibliothèque Historique” adlı eserde 180. Olimpiyat zamanında (MÖ 60-56) yaptığı Mısır gezisinden bahsetmektedir.

Yine MS 1.yüzyıl tarihçisi Strabon’un “Geographika”sından Mısır coğrafyası hakkında bilgiler edinmekteyiz. Hemen ardılı bir zamanda Plutarkhos’un “De Iside et

⁶ Herodotos, II, 143 ve V, 125-126.; Antik yazarların aktarımlarından yola çıkılarak Hekataios’un yaklaşık MÖ 6. yüzyıl’da yaşadığı düşünülmektedir.

Osiride” adlı eseri ise, farklı kültürdeki tanrısal farklılıkları özde aynı tanrısallık algısından türemiş olarak gören bakış açısıyla yazılmış ve Mısır’ın erken dönemlerinden itibaren tapınılan “Isis-Osiris” çiftini konu edinmiştir.

19. yüzyıl başlarına kadar, Mısır dili ve hiyeroglifleri çözilememiştir. Champollion, Young ve ardılı araştırmacıları bu dilin çözümüne götüren en önemli buluntu, Mısır’ı yöneten Hellenistik Ptolemaios Krallığı’nın hükümlerini içeren ünlü üç dilli “Rosetta Taşı”nın keşfedilmesi olmuştur⁷. Bu buluntu; antik kaynaklar ve Mısır hiyeroglif yazıtlarının ele geçtiği eserler ve başka arkeolojik verilerle de karşılaştırılarak günümüz Mısır tarihinin sistematik bir bilim dalı olmasını sağlamıştır. Mısır yazıtları büyük oranda çözülmüş ve hakkında kitaplar dolusu yorumların yapıldığı sayısız eser bulunmuş olmasına rağmen, modern dünya insanı bu gizemli kültürün günümüzden 5000 yıl öncesinde geometriden matematiğe, astronomiden takvime, yazıdan heykel sanatına ve mühendisliğe kadar birçok konuya nasıl hakim olabildiği noktasında şaşkınlığını yitirmemiştir.

1.3. MISIR İNANÇ BİÇMİ VE GELENEKSEL KÜLTÜRÜ

Bu kadim medeniyetin tarih öncesi çağlarda totem inancına sahip olduğu düşünülmektedir. “Mısır Nom’larına⁸ verilen köpek, şahin, akrep, yılan, çakal, boğa, koç, kartal gibi hayvan isimleri”nin yanı sıra Memphis’in güneyinin “bıçak”, batısının “beyaz duvar”⁹ gibi simgelerle tanındığı bilinmektedir. Bu hayvan isimlerinden yola çıkılarak zoomorfik inanç biçmi olarak adlandırılan tarih öncesi Mısır’ından; siyasi birliğin sağlandığı ilerleyen süreçlere gelindiğinde, totemlerin insanla vücudlanarak

⁷ 1799’da Napolyon’un Mısır seferi sırasında Fransız Ordusu’nun mühendisi Yüzbaşı Pierre-François Bouchardt’ın yürüttüğü inşaat çalışmaları sırasında bulunan Rosetta Taşı’ndaki hükmün metni Mısır’ın zamanın ünlü tapınaklarına konulmak amacıyla yazılmış, Nil Nehri’ndeki bir adada olan Philae Tapınağı’na da kazınmıştır. Demotik, Hiyeroglif ve Grekçe üç dilli oluşturulmuş olan bu yazıt, Mısır hiyerogliflerinin çözülmesi sürecinin en önemli buluntularından biri olarak kabul edilmektedir ve British Müzesi’nde sergilenmektedir. bk. Henri Freeman, Mısır, Yunan ve Roma, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 326-327.

⁸ Mısır dilinde tarım toplumunun ilk köy yerleşimlerinden zamanla eyalet benzeri yapılara bürünen idari merkezlere “sepat” adı verilirdi. Sepat kavramı yerine Ptolemaioslar hanedanlığıyla birlikte Grekçe bir adlandırma olan “Nom” kelimesi kullanılmıştır. İnan, a.g.e., s. 49.

⁹ İnan, a.g.e., s. 49, 218.; Kurt Bittel, “Ön Asya Tarih Öncesi Çağları, Mısır, Suriye, Filistin”, İstanbul, 1945.

antropomorfik görünümde farklı güçleri temsil eden tanrı ve tanrıçalara dönüştüğü, Mısır pantheonuna dahil edildiği¹⁰ bir değişim sürecine tanık olunur.

Mısır dini üzerine yapılan araştırmaların geneli, tarih öncesi dönemlerde bu dinin Antropomorfist Grek inançlarının aksine Zoomorfik bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır. Mısır'ın köylerinin çakal, köpek, yılan, şahin gibi totem olan hayvan isimleriyle zikredilmiş olması, bunun kanıtı olarak ileri sürülmektedir. İlerleyen süreçte bu hayvanlardan bazılarının insan resmine bürünerek farklı güç ve vasıfları yüklenen tanrı ve tanrıçalara dönüşerek (kutsal varlıklar) Mısır Pantheonu'nda yerlerini aldıkları¹¹ düşünülür.

Bu konuda yeni tezler, Mısır'ın erken zoomorfik inanişinin, Hayvanlara tapınım yönünde algılanmasının yanılgısı üzerinde şekillenmektedir. Bu fikre göre “Hayvanların kurban, büyü ve kehanetle ilişkili oynadığı roller; kavramsallaştırılmış metaforlar olarak görülmelidir. Örneğin bir skrabeus olarak güneş, yeraltı yılanına karşı savaşında doğadaki “Güneşin hareketleri” fenomeninin kavramsallaştırılması olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine örneğin bir boğa ya da bir sphenks olarak biçimlendirilen kral, toplum nezdinde kavramsallaştırılmış bir metafor olarak algılanmalıdır”¹².

Sadece modern araştırmacılar değil; Grek kültürü de insan-hayvan ilişkisinin Mısır dünyasındaki bu erken antropomorfist biçimleri üzerine kafa yormuştur. Greko-Romen antik çağında hayvanın konumu Mısırlılardan oldukça farklıydı. Felsefe yoluyla insanın ve hayvanın tanımlanmasının, insan-hayvan ilişkisinde bir mesafe yarattığı fikri öne sürülür. Felsefi yorumlar insanın kendisi ve evrendeki yerini daha iyi anlamalarını sağlamıştır. Bu konu, Romalılar ve erken Hristiyanlık zamanında da tartışılmış, günümüz bilim adamlarının da halen ortak bir karara varamadığı meselelerden biridir. Gelmiş geçmiş en ünlü filozoflar, insanın tanımını “hayvan” üzerinden yapmaktadır. Bu görüldüğü kadarıyla eski ve yeni kutsal metinlerin çoğunda da böyledir. “Mısır'ın hayvanlarla olan ilişkileri neredeyse bin yıl boyunca simbiyotik olarak kalmıştır”. Firavunlar devri Mısır sanatı, Nil vadisinin “nispeten dar habitatı”nda zengin hayvan dünyası hakkında şaşırtıcı bilgiler sunmaktadır. “Mısırlıların ilk zırhlı gemileri bile

¹⁰ İnan, a.g.e., s. 218.

¹¹ İnan, a.g.e., s. 49-53, 218-219.

¹² Mısır'da hayvan kültürünün yeriyle ilgili bk. Dieter Kessler, “Tierische Missverständnisse: Grundsätzliches zu Fragen des Tierkultes M.(Ed.), Tierkulte im pharaonischen Ägypten und im Kulturvergleich, IBAES IV., Berlin, 2003, s. 229-264.

hayvan motifleri ile boyanmış” ve Eski Hanedanlar Dönemi’nin erken imparatorlarının mezar odaları, sahip oldukları ve özenle mumyalanan sığır, kaz ve köpek sürüleriyle dekore edilmiştir¹³. Apis boğası ya da Herodotos’ta açıklandığı gibi Bubastis’deki kedi mumyaları¹⁴ ve başka hayvanlar “*animaux sacrallisés*” tapınaklarda yetiştirilip ölünce mumyalanıp nekropollere gömülmüştü. Belirli hayvanların kutsal alanlardaki varlığı ve mumyalanarak gömülmesi MÖ 2. binin ilk yarısında ünlenmişti. Hayvanlar sadece doğal nedenlerden değil, “*bazen kasıtlı olarak belli amaçlarla (bazı ritüellere göre) öldürüldüler*”¹⁵.

Mısır firavunlarının mezarlarında dahi mumyalanarak gömülmüş hayvanların olması, Nil coğrafyasının sınırlı tarımının bir yansıması olarak görülür. Hayvanlara atfedilen kutsallık, yılın döngüsel gelişimiyle de ilgiliydi. Örneğin kuş sürülerinin ya da belli balık türlerinin göç zamanları Nil’in kabarması anlamına geliyordu. Bir hayvanın kutsallığı belirli bir tanrıyla bağlantısından kaynaklanıyordu. Çeşitli “antik yazarların yanlış algıladığı” gibi, Mısır geleneğinde hayvanın kendisine bir tanrı gibi ibadet edildiği ya da onunla kişi arasında bir arabulucu olduğuna inanılmadı¹⁶.

Mısırlılar, ölümden sonraki yaşama inanırlardı. Fakat ölümden sonraki yaşamın biçimine dair bugüne ulaşabilen; *yargılanma için hazırlıklar, ritüel ve dualar, tanrıya yakarışlar, büyüler* birçok açıdan hala gizemini korumaktadır. Mısır’ın en erken metinlerinden olduğu düşünülen Unas Piramidinden ele geçen metinlere göre insan “*beden*” ve onun çeşitli tezahürleri olan “*ruhlar*”dan oluşurdu¹⁷. Mısır’da ruhun konsepti bu metinlere göre karmaşık bir yapıya sahiptir. Günümüz modern dinlerinde şekillenen ruh algısından oldukça farklıdır. Bir kişinin ismi (kendisi), gölgesi ve kişisel büyü gibi çeşitli bileşenleri vardı ve bunlar *bedenin ölümünden sonra* da sağ kalabiliyordu. Kişinin yaşamsal gücü, sanatta çift (ikili) olarak tasvir edilen *ka*’ydı¹⁸. Ölüm bazen *ka’ya katılma* olarak tanımlanıyordu; *ka* fiziksel bedenle yakından

¹³ Müller-Karpe, H., “Das Tier in der Kunst und Religion des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. im Vorderen Orient und in Europa” Zur frühen Mensch-Tier-Symbiose, München, 1983, s. 59-97.

¹⁴ Herodotos, II, 67.’a göre Mısır’da kediler, firavun fareleri ve ibis kuşları mumyalanarak belirli kentlerdeki mezarlıklara gömülürdü.

¹⁵ Françoise Dunand,- Roger Lichtenberg, Mummies and Death in Egypt, Cornell University Press, Ithaka and London, 2006, s. 175 vd.

¹⁶ Müller-Karpe, a.g.m., yazarın karşılaştırması için bk. Störk,1999, s. 99. ve Pfeiffer, 2008, s. 374. 387.

¹⁷ E. A. Wallis Budge, The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology, Vol I, London, 1904a, s. 38-40.; Geraldine Pinch, Magic in Ancient Egypt, British Museum Press, London, 1994, s. 147.

¹⁸ Peter Le Page Renouf, (çev. Erhan Altunay), Mısır’ın Ölüler Kitabı, III. BAB, Onbir Yayınları, 2015, s. 29-31.

bağlantılıydı. Kendisine en çok benzeyen cesede geri döndüğünde, daha eksiksiz bir yeniden birleşme için mezara yiyecekler ya da yiyeceklerle ilgili semboller bırakılırdı. *Ka* bir kişinin gölgesi ya da modern terminolojideki karşılığıyla bir nevi ruhu'ydu. Genellikle başının üzerinde iki kol yukarı doğru kalkmış biçimde resmedilirdi. Mumyanın ve cesedinin bekçiliğini yapardı. Ölen kişinin başka bir tezahürü olarak *ba*, kişinin bireysel karakterini koruyordu. *Bedenin ölümünden sonra ba*; ikinci ve son ölüm için; -ölme riski olmakla birlikte- yeryüzüne dönebiliyordu. *Ba* genellikle insan başlı bir kuş olarak gösterilirdi. Mumyalama işlemi, *ka* için bir vücudun hayatta kalmasını amaçlıyordu. Mısırlılar işte bu *ka* ve *ba*'yı enkarne olmaması için muhafaza etmek istiyorlar ve araştırmacılara göre bu nedenle de *mumyalama teknikleri* geliştiriyorlardı. Ölen kişinin *ka*'sı bedenden çıkıyor ve *ba*'sı onu alıp kişiye en çok benzeyen vücuda alıyordu. *Anubis ka*'ya uzun yol boyunca eşlik ediyor ve mumyalanmış ölüyü Osiris'in karşısına getiriyordu. *Anubis, Osiris'in yargıçlığı*nda iyilik ve kötülükleri bir terazi yardımıyla tartıyordu. Terazinin bir kefesinde ölünün kalbi, diğer kefesinde ise bir tüy sembolü yer alıyordu. Eğer ölen kişi iyi birisi ise Nil kıyısında sonsuz yaşamını devam ettirebilirdi. Yoksa kişinin *ka*'sı tekrar tekrar eski yaşamını düzeltmek için çabalamak zorundaydı. Kişinin sonsuz yaşama, dolayısıyla ölümsüzlüğe kavuşması için Osiris'in önünde tüm günahlarını affettirmesi gerekmekteydi. Ölen kişi eğer çeşitli sıkıntılardan kurtulabilirse *ba*'sı *akh*'a dönüşebiliyor, yani sonsuz yaşama katılabiliyordu. "Ka" ibis türünde bir kuşu temsil eden hiyeroglifle yazılırdı. Tüm bu ruhlar (tezahürler) tanrılarla yaşıyor ve yarı ilahi güçlere sahip oluyorlardı. Budge; Unas'ın metninden anlaşıldığına göre tüm bu parçalardan oluşan tanrının, insanla bir nevi benzeştiğinden¹⁹ bahsetmektedir. Fakat birçok araştırmacıya göre Mısır geleneğinde tanrılar seküler değildi, aralarında ontolojik bir bağ da yoktu.

Ölüm Mısırlılar için hem bir korku, hem de insan döngüsünde gerekli bir aşamaydı²⁰. Ölüm öncesi yaşamı ve sonrasını doğanın kış ve yaz mevsimine benzetirlerdi. Osiris nasıl ki (Isis eliyle) hayata yeniden kavuşmuşsa, insan hayatı da bu şekilde ölümden sonra bir diriliş gerçekleştirmelidir. Ölüm bir son değil, yeni hayatın başlangıcı olarak algılandığı için, Mısır'da cenazeye önem veriliyordu. Çünkü öte dünyaya cesetlerinin bozulmadan gitmesi gerekiyordu. Farklı dönemlerde ve halkın

¹⁹ Budge, 1904a, s. 40 vd.; ayrıca ruhun tezahürleri için bk. Freeman, a.g.e., s. 31, dn. 3.

²⁰ Pinch, a.g.e., s. 147.

farklı tabakalarına göre mumyalama teknikleri geliştirilmiş, ölüm sonrası ve yeniden diriliş mitos ve ritüelleri alabildiğine çeşitli hale gelmiştir. Herodotos ölülerin mumyalanması için bu işle görevli uzmanların olduğunu ve yüksek gelirli kişilerden daha yoksul kişilere göre farklı fiyatlara tekabül eden mumyalama tekniklerinin kullanıldığını bildirmektedir²¹.

Bu algılama biçimleri Mısır mitolojisi ve dininin karmaşık temelini oluşturmaktadır. Mezar mimarisi de bu karmaşık dinin bir yansımasıdır²². Yapılan ritüel ve duaların, büyü ve inisiyelerin aktarıldığı sayısızca tablet ve betimleme; ilerleyen süreçlere “Osiris dini”, “Isis gizemleri” adıyla aktarılacak olan Mısır dininde, gizli kalması gereken bazı bilgilerin olduğu yönünde göndermeler içermektedir. Bu gizli bilgiler, Mısır dinlerinde ancak inisiyeler yoluyla devam edebilen gizli ilimlerin doğmasına olanak sağlarken, bugünün araştırmalarında bu dinin *Antik dünyanın gizemli dinleri* kategorisinde yer almasını sağlamıştır.

1.3.1. Mısır Kozmogonisi: Evrendoğum

Tarih öncesi çağların Mısır’ında her kentin farklı *tanrı tezahürü* vardı ve bu muhtemelen ilerleyen süreçler için de kısmen böyle devam etmiştir. Hanedanlıklar değişince çoğu kez başkent de değişirdi. Bu nedenle de yaradılışı başlangıç noktası olarak gören ve *kendi tanrıları ön plana çıkaran* birçok evrendoğum mitosuna vardır. Mısırdaki her kent ya da tapınağın, sakinleri tarafından *Dünya’nın merkezi* olarak kabul edildiği söylenir. Doğal olarak hanedanlık ya da başkent değişince teologlar tarafından yeni kentin tanrısı ve eski başkentten tanrıları arasında bir özdeşleştirmeye gidiliyordu²³. Mısır tanrı ve tanrıçalarının birbirinin vasfını taşıması ya da bazen zıt karakterleri bünyesinde barındırması, bu özdeşleştirme ve dinsel bağdaştırmayla²⁴ açıklanmalıdır. Dinlerin örtüştürülmesi sadece Ptolemaioslar’la başlayıp Grek ve Roma dünyasında doruğa ulaşmamıştı. Erken dönemde tanrıça Hathor’un özelliklerinin geç dönemde

²¹ Herodotos, II, 85-90.

²² Pinch, a.g.e., s. 147.

²³ Eliade; 2003a, s. 114.

²⁴ Mircea Eliade, Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha’dan Hristiyanlığın Doğuşuna, (C II), (çev. Ali Berktaş), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003b, s. 321.’e göre “dinsel bağdaştırmacılık” Hellenistik Devrin “egemen rengidir”. Hitit, Yunan, Roma dinleri, İsrail dinlerinin vb. oluşumunda hep benzer bir rol üstlenmiştir. Hellenistik ve Roma Devirleri’nde ise bu bağdaştırma artarak çoğalmıştır.

Isis'e geçmesi; Mısır uygarlığında da birbiriyle synkretize olan tanrı tezahürlerinin varlığını kanıtlayan örneklerden biridir (**Levha 5**).

Mısır'ın en erken kozmogonisi; ilk sulardan bir tümseğin, lotus'un ya da ilk yumurtanın çıkışıyla başlar. Yaradılışın başlangıç noktası Heliopolis'de "Kum tepesi" adı verilen yerle özdeşleşmişken; Hermopolis'de ilk lotusun suların üzerinde yükseldiği yer olarak kabul edilmiştir²⁵. Bu ilk tümsek, Eliade'ye göre firavunun güneş-tanrıyla buluşmak için tırmandığı kozmik dağdı²⁶. Başka varyasyonlarda içerisinde Işık kuşunun olduğu ezeli yumurta²⁷, çocuk Güneşi taşıyan (Horus) ilk lotus²⁸ ya da tanrı Atum'un ilk ve son imgesi yılan, evrenin ilk yaradılışıyla ilişkili²⁹ anlatılardır. Bu yaradılış mitoslarıyla ilişkili olarak, kozmik dağ, yumurta, Horus'u taşıyan lotus ve yılan sembolleri evrenin yaradılışına gönderme yapıyordu.

1.3.2. Mısır Teogonisi: Tanrıdoğum

Mısır teolojisine göre Güneşin üç hali vardı. Kephren doğan güneşin; Ra, tepedeki güneşin ve Atum batan güneşin adıydı. Dolayısıyla Atum gizli ve "en üstün tanrı" olarak; Ra ise "görünür tanrı" olarak tanımlanmıştır. Fakat Mısır metinleri arasında birbiriyle çelişen ifadeler de rastlanmaktadır³⁰. Muhtemelen metinler arasındaki farklılığın sebebi de yukarıda da değinildiği gibi kentler arasında tanrının farklı tezahürlerinin ön plana çıkması, siyasal değişikliklerle birlikte farklı tanrı tezahürlerinin birleştirilmesi veya örtüştürülmesi olmalıdır. Ele geçen metinler, farklı kentlerde farklı teolojiler geliştirildiğini ortaya çıkarmış olsa da Eliade'ye göre Mısır teolojisi ve kozmogonisi "tek bir tanrı tasavvurunun ve sözünün yaratıcı gücüyle gerçekleştirilmiş olmalıdır"³¹.

²⁵ Eliade; 2003a, s. 114.

²⁶ Eliade; 2003a, s. 114-115.

²⁷ Aktaran Eliade; 2003a, s. 115.; Lahit Metinleri, IV, 181 c vd.

²⁸ Aktaran Eliade; 2003a, s. 115.; Sauneron ve Yoyotte, La Naissance du Monde içinde, s. 37 ve 5, Morenz'de belirtilen kaynaklar, La Religion égyptienne, s. 234 vd.

²⁹ Aktaran Eliade; 2003a, s. 115.

³⁰ Eliade, 2003a, s. 122.

³¹ Eliade bu noktada John Wilson'un "Mısır tarihinin başlangıcında, Hristiyanlığın Logos teolojisine yakın bir öğretisi olduğu" fikrine katılmaktadır. Aktaran: Eliade, 2003a, s. 116; ANET s.4.

Heliopolis güneş teolojisine göre³², her şeyin başlangıcında güneş tanrısı Ra vardı. Tanrının spermelerini saçmasıyla kuruluk ya da hava tanrısı Şu ile nem tanrıçası Tefnut var oldu³³. Şu ve Tefnut; gök tanrıçası Nut ve yer tanrısı Geb'i yaratarak yeni bir tanrı soyu oluşturdu. Nut ve Geb'den sırasıyla; Isis, Osiris, Seth ve Nephtys³⁴ var oldu. Isis ve Osiris karı koca ve aynı zamanda kardeş olarak³⁵ Mısır'ın ilk hükümdarları vasfıyla ülkeyi yönetmeye başlayınca, Seth erkek kardeşi Osiris'i parçalara ayırarak yönetime geçmek istedi. Isis daha sonra bu parçaları toplayarak biraraya getirdi. Eşine duyduğu sadakatle, yeni bir penis ekleyerek onu yeniden diriltince, oğlu Horus'a gebe kalmıştır³⁶. Seth'i devirebilecek güce kavuşana kadar Horus'u bataklıkta saklamıştır. Dolayısıyla Osiris, yeniden doğumun simgesi olarak *ölüler diyarının tanrısı* da olmuştur. Mısır mitolojisinde "Seth, emre karşı potansiyel bir tehdit; Horus ise kendinden sonra gelecek olan yeryüzü krallarının koruyucusu" olarak algılanmıştır³⁷.

1.3.3. İnsanın Yaradılışı Mitosu

Güneş tanrısı Ra'nın gözyaşlarından insanlar (erme) varolmuştur. MÖ 2000'lere doğru gerçekleştiği düşünülen kriz dönemine ait "Kral Merikare İçin Dersler" adlı metinde, insanların "Güneş-Tanrının etinden çıkmış suretleri" ve "Tanrı'nın sürüsü" olarak adlandırılmaktadır³⁸.

³² Orta Mısır Hermopolis kentinin teogonisi için bk.Eliade, 2003a, s. 115.; Mısır'ın en eski anlatılarından Memphis teogonisi için bk. a.g.e. s. 116.

³³ Eliade, 2003a, s. 115; Freeman, a.g.e., s. 25.

³⁴ Pinch, a.g.e., s. 25.; Reinhold Merkelbach, Isis regina-Zeus Sarapis: Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt, Walter de Gruyter, Leibzig, 2001, s. 4.

³⁵ "Tanrılar arasındaki bu ensest ilişki biçimi, Mısır'da kendilerini tanrıların yeryüzündeki temsilcisi olarak gören firavunlar arasında da yaygındı. Fakat bunun halk arasında yaygın olduğunu kanıtlayabilecek veri yoktur. Bu uygulamanın hanedanlığa yabancıların girişini önlemek gibi bir fikrin mitolojiye de yansdığı, iktidara özgü bir gelenek olduğu düşünülür."

³⁶ Mitosun bu varyasyonu, araştırmacıların bazılarını Isis'in Horus'a babasız hamile kaldığı yorumuna götürmektedir. Yani Isis'in bakire Artemis ve bakire Meryem'le özdeşleştirilmesinin temel dayanaklarından biridir.

³⁷ Freeman, a.g.e., s. 25.

³⁸ Eliade, 2003a, s. 116., dp. 14. Mısırlılar'ın yaradılışına dair mitler tanrıların yaradılışına dair mitoslara oranla çok sönük kalmıştır. İnsanın yaradılışına ilişkin MÖ 305'e tarihlenen tek papirüs örneği için bk. E. A. Wallis Budge, Antik Mısır Edebiyatı (Yazınsal Metinler), (çev. Selin Albayrak), İlyaz İzmir Yayınevi, İzmir, 2010, s. 95-96.

İnsanın yaratılışının ardından Tanrı Ra, kendisine tuzak kuracak olan insanları yok etmeye karar verir. Burada Ra'nın kızı tanrıça Hathor³⁹ devreye girer. Fakat Hathor'un insan neslini tamamen yok edeceğini farkeden Ra, Hathor'u sarhoş eder⁴⁰.

Evrenin ve tanrıların yaratılışına dair mitler buraya kadar; başlangıç dönemi ya da “İlk Çağ” olarak adlandırılmaktadır. “Yaratıcı tanrının suların üzerinde yükselmesinden Horus’un tahta çıkışına kadar geçen” bu Altın çağ⁴¹ ölüm ve hastalığın olmadığı; Ra'nın, Osiris'in ya da Horus'un zamanıdır⁴². Çünkü Horus’un tahta çıkışından sonra “öfke-gürültü, kavga- kargaşa” başlayacaktır.

Mısır uygarlığının araştırmacılar tarafından geleneksel olarak nitelediği başka bir ifadeyle “yenilik karşıtlığı” eğilimi, yukarıda bahsetmeye çalışıldığı üzere, coğrafyanın dört taraftan korunaklı hale getirdiği Hyksoslar tarafından Mısır’ın ilk istilaya uğrayacağı dönemlerden önce bu ilk yaratılışın mükemmelliğinin bozulmadan korunma çabasına karşılık geliyor olmalıydı. Mısır ilerleyen süreçlerde maruz kaldığı dış tehditlere karşı hep bu mükemmellik çağlarına dair mitosunu yineleyecek ayin ve ritüellerle muhtemelen krallığını yeniden tazelemeye çabalamıştır. Aynı zamanda Birleşik Mısır krallığının kuruluşu, yine bu kozmogoniye göre oluşturulmuştur. Böylece “Horus ismi” de, her gelen yeni Firavun ismine eklenmiştir⁴³.

1.3.4. Firavunların Tanrılaşması: Piramit Mezarlar

Tanrının bedenlenmiş hali olarak Mısırlı firavunlar; kozmik ve toplumsal düzenin sürekliliğini göğe yükselerek ölümsüzleşmesi vasıtasıyla gerçekleştiriyordu. Neolitik çağlar ölümü daha ziyade yeraltıyla ilişkilendirmekteydi. Neolitikten farklı bir algılama biçimiyle *ölünün ruhunun göğe yükselmesi* inancı; Mısır’ın birleşik krallık kozmogonisinde görülmeye başlamıştı. İnsan başlı kuş olarak resmedilen “ba”nın, cesedin üzerinde havalandığı tasvirler, ruhun göğe yükseleceği düşüncesinin kanıtlarıydı⁴⁴.

³⁹ Freeman, a.g.e., s. 61.

⁴⁰ Eliade, 2003a, s. 116, dp. 15.

⁴¹ Eliade, 2003a, s.113.

⁴² Eliade, 2003a , s.113. dp. 3.

⁴³ Eliade, 2003a, s.113.

⁴⁴ Eliade, 2003a, s. 113.

Mısır tarihinin ilerleyen süreçlerinde “maat” kavramı ön plana çıkar. Bazen Ra’nın yaratması olarak “*Kaos’un yerine “düzeni” (maat) geçirdi*”; yine Akhenaton’un sapkınlığından? sonra yeniden düzeni sağlayan Tutankhamon ve II. Pepi kastedilerek “*Yalanın (kargaşanın) yerine maatı geçirdi*”⁴⁵ ifadeleriyle; düzenin sürekliliğinin bozulsa da devam ettiği imajı ortaya koyuluyordu. Yani Mısır’da herhangi bir dönemde kargaşa ortaya çıksa da “Altın Çağ Mitosu” tekrar düzenin gerçekleşeceği iddiasıyla halka telkinlerde bulunmuş oluyordu. Bu mitolojik telkin; firavunlar ve rahipler aracılığıyla asırlar boyunca Mısır uygarlığının ayakta kalmasına hizmet etmiştir denilebilir. Maat; “iyi düzen”, “adalet”, “uyum” gibi anlamlara gelmektedir ve Mısır firavunları, “ma’at”ın personifikasyonudur⁴⁶. Ayrıca maat kavramı evren doğum mitosundaki ilk mükemmellik çağına göndermede bulunurken, firavunların adalet kavramıyla özdeşleştirilmesi, aslında kaostan önce de firavunların varolduğu gibi bir imaj yaratmış olabilirdi. Yani Mısır firavunları bir nevi ezeli ve ebedi olarak görülüyor olmalıydı. Muhtemelen bu bakış açısı, Mısır’ın totem inanışına sahip olduğu tarih öncesi dönemleri için söz konusu değildi. Yukarı Mısır’ın kuzeyden inen “Horus’a tapanlar” tarafından işgali varsayımı⁴⁷ yukarıda bahsedilen mitolojik sürece tekabül ediyordu.

Her sabah güneşin doğuşunun, karanlığa galip gelmesi; Ra’nın kaosa son vermesi, başka bir ifadeyle yılan Aphosis’i geri püskürtmesi mitosuyla örtüştürülmüştür⁴⁸. Karanlık ya da gece; hemen her kültürde kötülük, kargaşa ya da benzeri olumsuz anlamları çağrıştırırken; aydınlık ya da gündüz de iyilik, düzen imgesi olarak algılanmıştır. Yılan arketipi de aslında benzer şekilde olumsuz anlamları çağrıştırarak Sümer mitolojisinde olduğu gibi Antik toplumların çoğunda düşman imgesiyle karşımıza çıkmaktadır⁴⁹. Dolayısıyla firavunun Ra ile özdeşleştirilmiş olması, aynı zamanda *maat*’ın firavunla kişileştirilmesi; firavunun yılan Aphosis’i altederek kaosa son vermesi ve düzeni yeniden kurması anlamına gelmektedir. Mısır sınırlarında beliren düşmanların yılan Aphosis’le simgelenmesinin altında yatan yine bu mitos

⁴⁵ Pinch, a.g.e., s.146.

⁴⁶ Eliade, 2003a, s. 118.

⁴⁷ İnan, a.g.e., s. 219.

⁴⁸ Eliade, 2003a s. 118.

⁴⁹ Samuel Noah Kramer, Sümerler, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2002, s. 65. Fakat yılan sadece sadece olumsuz bir imgelem değildi, aynı zamanda Mısır’ın ilk çağ mitoslarında yaradılışı da simgeliyordu. Yunan dünyasında Asklepios’un da atribularından biriydi ve bugün hala sağlık sembolü olarak kullanılır.

olmalıdır⁵⁰. Dolayısıyla Mısır mitolojisinde tıpkı diğer birçok kültürde olduğu gibi tabiat olaylarının devamlı birbirini ardına gerçekleşmesi ölüm ve yeniden dirilişle ilişkilendirilmiştir. Güneş tanrı Ra her sabah bir güneş gibi yeniden doğarak kaosa son veriyor, tanrı Osiris de tanrı Ra'nın bir tezahürü olarak diriliyordu.

Firavunların kutsanması töreni, hükümdarın tanrısal enerjisinin tazelenmesini simgeliyor ve hükümdarın tahta çıkışından otuz yıl sonra tekrarlanan “Sed bayramı”nda gerçekleştiriliyordu⁵¹. Horus, Min, Anubis gibi bazı tanrılar için yapılan dönemsel bayramlarda rahipler alay halinde omuzlarında tanrı heykeli ya da kutsal kayık tasviri taşıyarak yürür; şarkılar, danslar ve dindarların alkışları eşliğinde seramoniye gerçekleştirirlerdi⁵².

Mısır Ülkesi’nde günlük tapınım, naosun içinde bulunan kült heykeli önünde yapılırdı⁵³. Ritüel arınmayı bitiren rahip, naosa yaklaşır, kil mührü kırarak kapıyı açardı. Kült heykelinin önünde secde ederken tanrıya tapınım maksadıyla naosu kasdederek göğe girdiğini söylerdi. Kült heykeli “tanrının ağzını açmak” amacıyla natronla arındırılırdı⁵⁴. Ritüelin ardından “*rahip kapıyı...kapar, sürgüyü mühürler ve geri geri çekilirdi*”⁵⁵.

Ölümünün ardından *firavunun göğe yükselmesi*, ruhun yıldızlara ulaşması, yani yeniden doğumu simgeliyordu. Mısır’da ölen kişi gökte yeniden doğuyor ve sonra bir inek biçminde tasvir edilen (ilerleyen süreçlerde bazen inek boynuzlu ay diskiyle) Ana Tanrıça tarafından emziriliyordu. Gökteki yıldızlar, tanrılaşmış ölümlüler olarak algılanmıştır. Piramit metinlerinin çoğu, firavunun “*kuş-şahin, balıkçıl, yaban kazı bir scarabeus veya bir çekirge biçminde uçtuğundan*”, bazen de bir merdivenle göğe yükselerek tanrılaştığından bahsetmektedir⁵⁶. Bazı bölümlerde ise firavunun Osiris’le özdeşleştirildiğinin izlerini bulmak mümkündür⁵⁷.

⁵⁰ Eliade, 2003a s. 118.

⁵¹ Aktaran, Eliade, 2003a, s. 119.; H. Frankfort, La Royaute, s.122-136. ; Vandier, La Religion Egyptienne, s. 200-201.

⁵² Eliade, 2003a, s. 119.

⁵³ Eliade, 2003a, s. 120.

⁵⁴ Eliade, 2003a, s.120.

⁵⁵ Aktaran, Eliade, 2003a, s.120.; A. Moret, Le rituel du culte divin journalier en Egypte, birçok yerde; Vandier, La religion égyptienne, s. 164. vd.

⁵⁶ Eliade, 2003a, s.120-123.

⁵⁷ Aktaran, Eliade, 2003a, s. 123.; “*Nasıl ki Osiris yaşıyor, Kral Unas da yaşıyor, nasıl ki Osiris ölmez, Kral Unas da ölmez*” Piramit Metinleri 167. vd.

Firavunun göğe yükselip tanrısallaşması, doğudaki “Kurbanlar Tarlası”nda bir takım güçlükleri aşmasıyla mümkün olabiliyordu. Kurbanlar tarlasına giden zorlu yolda, kayıkçı eşliğinde geçilmesi gereken bir göl de vardı. Erginlenme biçiminde gerçekleşen sorgunun ardından kayığa kabul edilen firavun; öte kıyıya geçmek için Ra, Thoth ve Horus (ve ayrıca Osiris) gibi tanrılara yakarıшта bulunuyordu⁵⁸.

Güneşle ölümsüzleştirilen tek kişi firavun olsa da Nil’in etrafına dağılmış piramitlerin etrafında, yıldızlarla özdeşleştirilmiş Firavun ailesi ve eşrafının mezarları da ele geçmiştir⁵⁹. Mısır mumyalama sanatıyla pekiştirilen mastabadan piramide dönüşmüş bu mezar mimarisi, kuşkusuz binlerce yıldır sağlam kalabilmişliğiyle de Mısır’ın gizemli uygarlığının ölümsüzlükle ilişkilendirilmesine sebep olmuştur.

Mısır’da giderek güçlenen merkezi yönetimin III. Hanedanın ikinci firavunu Zoser’in Sakkarada ilk basamaklı piramitler grubunu yaptırması, daha sonra IV. Hanedanın kurucusu Snofru’nun Dashur’da yaptırdığı piramit kompleksi, ilerleyen süreçlerde ünlü Keops, Kephren, son olarak Mykerinos’un inşaa ettirdiği piramit tekniğinin nasıllığı sorunsalı bugün hala araştırmacılar tarafından tartışılmaktadır. Bu devasa piramitler, Mısır uygarlığına hayranlığın sürmesine sebep olan kültür kalıntılarıdır⁶⁰. Piramitler en genel ifadeyle *Mısır firavunlarının mezarları* olarak inşa edilmiştir. Göğe yükselişle tanrılaşma olgusunu, erken dönemler için doğu kültürlerini batı uygarlıklarından ayıran özelliklerden biri olarak kabul edilmektedir.

John A. Wilson Mısır uygarlığından bahsederken bu dini “*ölümü inkar eden bir din*” olarak yorumlamıştır. Ölümlerin mumyalanması ve mezarlara gösterilen özen, aslında ölen kişinin, kendini temize çıkarıp Nil’in sonsuz yaşamına ulaştıktan sonra, dünyadakine benzer bir mal varlığıyla ebediyen yaşayacağı inancıyla açıklanmaktadır. Dolayısıyla Mısır’da ölüm, aslında yeniden dirilişe giden yolda bir başlangıç sayılıyor olmalıydı. Bu bağlam; Mısır ölü kültürüne dair görkemli mimariyi, öte dünya mitoslarını, ölümü sonsuzluğa giden yolda bir boyut değişikliği olarak algılayan ölü gömme teknik, yakarış, seramoni ve ritüellerini anlaşılır kılmaktadır.

Mısır firavunlardan Keops’un, Mısır tanrısı Ra ile özdeşleştirildiği, ölünce tanrısallaşan firavunlardan farklı olarak *yaşayan bir tanrı* olarak algılandığı

⁵⁸ Eliade, 2003a, s. 122.

⁵⁹ Aktaran, Eliade, 2003a, s. 122.; Vandier, Religion Egyptienne, s.79.

⁶⁰ Freeman, a.g.e., s. 33-35.

bilinmektedir. Mısır dini algılama biçminde binlerce yıl pek az değişim izlense de, kaos başlayacak ve böylece hem sanat hem de mimaride de dönüşüm kaçınılmaz hale gelecektir. Heliopolis kenti rahiplerinin elde ettiği güçle kendi adına devasa anıt mezarlar inşa ettiren hanedanlığa son vermelerinin akabinde, V. Hanedanlık kendilerini Ra'nın oğulları olarak nitelendirmiş, memurların rahip sınıfından olması kuralını getirmiş, büyük piramitlerin inşasına son verilmiş, tanrı Ra ile firavunlar arasındaki bağları yansıtmak amacıyla piramitlerin çevresine Ra adına güneş tapınakları inşa ettirilmiştir⁶¹. Tüm bu farklı tezahürler, Mısır bölgeleri arasındaki kısmi dinsel ve düşünsel farkların değişen iktidarlar tarafından kullanılmasıyla gerçekleşmiştir. Mısırdaki herhangi bir devirde güçlenen hanedanlık, başkent ya da rahip grubu, kendi dinsel ve düşünsel geleneğini Mısır'ın diğer bölgelerindeki kısmi farklılıklara baskın hale getirme çabasına girişmiştir.

1.3.5. Firavunların Piramitleri'nden Sıradan İnsanların Lahitleri'ne

VI. Hanedanlığın son firavunu II. Pepi'nin ölümünden kısa bir süre sonra MÖ 2200'e doğru tarihçilerin "Birinci Fetret Dönemi" olarak adlandırdığı süreç, Mısır'ın iç savaşla sarsıldığı ve merkezi otoritenin zayıfladığı ilk ara dönemdir. Bu süreçle birlikte firavunlara ait piramit mezarlar üzerindeki eski yazıtlar, sıradan insanların lahitleri üzerine kopya edilmeye başlanmış ve bu olgu araştırmacılar tarafından "*ölüm sonrası hayatın demokratikleşmesi*"⁶² olarak yorumlanmıştır. Eliade de bu zamanı Mısır tarihinde firavunların otoritesinin zayıfladığı ve kralların "*ahlaksızlıkla suçlandığı yegane dönem*"⁶³ olarak tanımlamaktadır. Bu devirde merkezi yönetim bozulmuş; Ülke bir süre başkenti Herakleopolis olarak Kuzey Krallığı ve başkenti Teb olarak Güney Krallığı şeklinde devam etmiştir. XI. Hanedanlığın son firavununun MÖ 2050'de ülkeyi yeniden birleştirmesine kadar iç savaş ve çalkantılar yaşamıştır. Tebliler'in zaferiyle sonlanan bu çalkantılı döneme ilişkin bir kısım edebi nitelikli belge, geleneksel otoritenin sarsılmasını, krizin yarattığı felaketlerin ve değişimin izlerini taşımaktadır⁶⁴.

⁶¹ Aktaran, Yavi,-Yazıcığolu Yavi, a.g.e., s. 21., dn 1. "Bu tapınaklar hakkında detaylı bilgi için, Jacques Vandier,"Manuel d'archeologie Egyptienne",s. 582-594., Paris:Editions A. et W. Picard,1995."

⁶² Eliade, 2003a, s.127.

⁶³ Eliade, 2003a, s.126.

⁶⁴ Aktaran Eliade, 2003a, s. 127. Bu döneme ait Eliade'nin bahsettiği metinler şunlardır; Kral Merikare İçin Dersler; Peygamber İpu-wer'in Uyarıları; Harpçının Şarkısı; Yorgun Bir Adamın Ruhuyla Tartışması. Örneğin Peygamber gibi algılanmış İpu-wer adında biri metinde; firavunu ülkedeki genel anarşiden sorumlu tutan ifadelerle suçlamakta ve kralın sözlerinin yalan olduğunu haykırmaktadır.

Ele geçen bu metinler özetle, yaşanan iç karışıklığa müdahale edemeyen tanrının tezahürü firavunu, ölümsüzleşmeyi ve yaşamın anlamını, ölüm sonrası hayatı sorguluyor gibi görünmektedir. Bu sürecin ölümün dinsel değerinde kayba neden olan bir zaman dilimi⁶⁵ olduğu düşünülür. “Herkesle adaletle davranarak sevgiyle anılmanın, taştan anıtlar dikerek ölümsüzleşmeye çalışmaktan ve tanrıya adaklar adamaktan daha gerekli olduğu”⁶⁶ vurgulanmıştır. Harpçi’nin Şarkısı adlı metinde; iç savaşın getirdiği felaketlerle bocalayan toplumsal kaosu yarattığı umutsuzluğun bir sonucu olarak insanlara “*yaşadığın sürece isteklerinin peşinden git*”⁶⁷ şeklinde telkinler verilmiştir.

XII. Hanedanın başa geçmesiyle birinci fetret devrinin sona ermesi, merkezi otoritenin yeniden kurulmasının yanı sıra Mısır din ve düşünce hayatında bir rönesansın başlamasına neden olmuştur⁶⁸. Bu fetret döneminin (MÖ 2200- 2050) etkileri Orta Krallık dönemiyle MÖ 2040’larda birliğin yeniden kurulmasından sonra bitmiştir denemez. Eliade’nin bu metinlerden yola çıkarak mükemmel firavun kişiliğinin⁶⁹ insan kişiliğine verilen önemle insana yansıtılmış olduğu fikrine katılmak zor olmasa gerek.

Orta krallık devri boyunca Mısır ekonomisi ciddi biçimde büyümeye devam etmiş ve ülke uluslararası saygınlığa ulaşmıştır. Bu devirde firavunların taç giyme törenlerinde kullandıkları isimler, tanrılara ve insanlara ma’atla davranma isteğinin tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁰. XII. Hanedanlığın kurucusu Amenemhet⁷¹, in girişimleriyle Hermopolis’in sekiz tanrısından biri olan Amon, bu dönemde Amon-Ra adıyla (güneşleştirilerek) en üstün tanrı konumuna yükseltilmiş, imparatorluğun evrensel tanrısı olmuştur⁷².

⁶⁵ Eliade, 2003a, s.128.

⁶⁶ Eliade, 2003a, s.128.

⁶⁷ Aktaran, Eliade, 2003a, s.128., İpu-wer’in Uyarıları; çev. Wilson, ANET, s.467.; ayrıca krş. Breasted, Development of Religion and Thought, s. 183.; Erman-Blackman, The Ancient Egyptians, s. 132. vd.

⁶⁸ Eliade, 2003a, s.127.

⁶⁹ “Ele geçen edebi metinlere dayanarak fetret devriyle sarsılmış olmasına rağmen firavunun “tanrısal mükemmel güç” olması olgusu Mısır tarihinin vazgeçilmez bir geleneğidir.”

⁷⁰ Eliade, 2003a, s. 129., dn 60. İnsanlara adaletle davranılması olgusuna karşın; yabancıların bazı durumlarda kurban edilmesi ve hayvanlarla özdeşleştirilmiş olması; dolayısıyla Mısırlıların yalnızca kendilerini “gerçek insanlar” olarak gördüğü teziyle açıklanmıştır. Eliade’nin de onayladığı Wilson’un örnekleri için bk. The Culture of Ancient Egypt, 2013, s. 133, 140.

⁷¹ “Bu isim “Amon en başta” anlamına gelmektedir”. Aktaran, Eliade, a.g.e., s.130.

⁷² Eliade, 2003a, s.129, 130.

1.4. MISIR KÜLTÜRLERİNİN YAYILMASI; YABANCI KÜLTÜRLERİN MISIR'A KABULÜ VE YEREL KÜLTÜLERLE ÖZDEŞLEŞTİRME

Hanedanlar döneminde gelişkin bir kültür olarak karşımıza çıkan Mısır uygarlığının, aslında yukarıda bahsedilen tarih öncesi dönemlerinde de yabancı kültürlerle kurulmuş ticari ilişkilerin varolduğu bilinmektedir⁷³. Fakat araştırmacıların genel kanısı, Yeni Krallık Dönemi öncesi Mısır'ın yayılmacı politika izlemediği; kendi içine *kapalı bir din ve düşünce yapısına* sahip olduğudur.

MÖ 1674 ve 1650'lere doğru Mısır'ın; tarihçilerin “yabancı istilacılar”⁷⁴ olarak bahsettiği kuzeyden gelen Hyksoslar'ın saldırısına uğradığı ilk dönemdir. Yaklaşık bir buçuk asır kadar Kuzey Mısır'a egemen olan Hyksoslar, Avaris kentinde hüküm sürerken, Güney Mısır'da XVII. ve XVIII. Hanedanlıklar Mısırlı firavunların yönetiminde kalmaya devam etmiştir. Bu 150 yılı aşkın süreç, her ne kadar Mısır sanatı ve mimarisi açısından durağan geçmiş olsa da, Mısırlılar Hyksosların silahlarını kullanmayı öğrenmiş yani egemenliklerini sarsmış olan “barbar” düşmanlarına karşı yine onlardan öğrendikleri teçhizat bilgisi ve donanımıyla kurtuluş, ulusal düşünce ve yabancı düşmanlığının yükselmesi eğilimlerini göstermiştir. Görünen o ki Mısır açısından bu süreç, ciddi bir yeniliğe de tekabül etmiştir⁷⁵. Yabancı tanrıların ülkeye girip yerel tanrılarla özdeşleştirilmesi bu devirlerde gerçekleşir. Syria tanrıları, özellikle Baal Mısır'a girmiş; Teşup Mısır yerli tanrısı Seth'le (Osiris'in katili) bu devirde synkretize olmuştur. Ayrıca Mısır'ın Amon-Ra'sı güneşleştirme yöntemiyle yabancı ülkelerde de evrensel tanrı olma niteliğini kazanmıştır⁷⁶. Freeman'a göre bu istilaya rağmen Hyksoslar, *Mısır kültürünü yok eden barbarlar değil*, kendinde varolan koşumlu atları, yeni zırh çeşitleri ve dokumalarıyla; lir ve lavtalarıyla *Mısır kültürüne katkıda bulunan*, hatta kendi kraliyet ünvanlarına Ra'nın adını ekleyerek bu isimleri hiyeroglif üzerine yazacak kadar *Mısır kültürüyle kaynaşmış* bir kültürdür⁷⁷. Yine ona göre; büyük olasılıkla, dışardan gelen yabancılar olarak kendi durumlarını en iyi biçimde ifade eden

⁷³ Bittel, a.g.e.; s. 34-37; Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 17.

⁷⁴ Freeman, a.g.e., s. 44.; Daha sonraki Mısır firavunları Hyksosları “barbarlar” olarak nitelediler. Manetho tarafından aktarılan bir öyküde, ‘şehirlerini acımasızca yakıp yıkmış, tanrıların tapınaklarını yerle bir etmiş ve yerli halka zulmetmiş, ırklar, belirsiz istilacılar’ olarak betimlenir. Aynı yerde Freeman, kaynak belirtmeden Hyksosların “yabancı diyarların şefleri” anlamına gelen bir Mısır adlandırması olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bk. Eliade, 2003a, s.112.

⁷⁵ Eliade, 2003a, s.130.

⁷⁶ Eliade, 2003a, s.130.

⁷⁷ Freeman, a.g.e., s. 44.

tanrı Seth'i kendilerine uyarlayarak, ona doğulu tanrılarının yanında tapındılar. Freeman birçok araştırmacıdan farklı bir bakış açısıyla Hyksoslar dönemini Mısır'ın "kültürel zenginlik dönemi"⁷⁸ olarak tanımlamıştır.

Hyksosların Aşağı Mısır'ı istila edip yerleşmeleri; yerli halklarda ulusalcılık ve yabancı karşıtlığına da neden olmuştur. Mısır da artık Mezopotamya uygarlıkları gibi fetih politikalarına girişmiş ve Yeni krallık döneminde (500 yıl) siyaset; kısmen ticari politikalarla, kısmen de III. Tuthmosis'le başlayan Asya, özellikle Akdeniz ve Fenike sahillerinde yayılmacılığa doğru yön değiştirmiştir⁷⁹.

Kanımızca tarihin hemen her döneminde gerçekleşen fetih/istila politikası, etkileşimin tek taraflı olduğu bir süreci yaşatmış olamaz. Bir tarafın baskın ve köklü bir kültür olması belki sadece etkileşimin boyutu üzerinde söz sahibi olabilir. Mısırlılar bu saldırıya karşı Filistin kentlerinin kontrolünü ele geçirmiş ve ikinci binlerin sonuna kadar bölgenin güvenliğini sağlamış olmalıdır⁸⁰. Her ne kadar Hyksosların tarihi yeterince bilinmiyor ve bu çağa ait hiçbir Mısır belgesinde Hyksosların adı geçmiyor⁸¹ olsa da bu hareketlilik aynı yüzyılda Yakındoğu'yu sarsan göçler sonucu oluşmuştur⁸². Mısırların gözünde bu *istilacı Asyalılar*, yukarıda bahsedildiği gibi mitolojik olarak da kaosu simgesi ve düşman imgesi yılanla özdeşleştirilmiştir⁸³.

MÖ 1600'de XVII. Hanedan firavunlarından II. Skenenre-Tao'nun Teb'de başlattığı düşünülen kurtuluş savaşı, I. Ahmose'nin Hyksosları Kuzey Mısır'dan çıkararak Filistin'e, sonra Suriye'ye sürmesine kadar devam etmiştir⁸⁴. Hyksosların mağlub edilmesinden sonra kral isimleri ve bıraktığı eserlerin tahrip edilmesi nedeniyle bu döneme ait bilgiler sınırlıdır.

⁷⁸ Freeman, a.g.e., s. 44.

⁷⁹ Eliade, 2003a, s.129-131.

⁸⁰ Filistin'den çölü geçen yolların (Sina) ulaştığı kuzeydoğu kesimi Mısır'ın savunulması en zor bölümüdür. Charles Freeman, *Mısır Yunan Ve Roma*, Ankara, Dost Kitabevi, 2003, s. 26.

⁸¹ Eliade, 2003a, s.130, dn. 61.

⁸² "Aktaran, Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, s. 30, A. Moret'in çalışması Hyksos kelimesinin etimolojik kökeni olarak Hyk=kral, sos=çoban kelimelerini göstermektedir, "Historie Ancienne", s.470-471, Tome I. Paris, 1941.; Hyksoslar'ı Sami, Elam, Hatti, Hurri ve Mitannilere dayandıran bilim adamları vardır., Aktaran, İnan, a.g.e., s. 90-91.; Eliade, Hyksos isminin etimolojik kaynağının Mısır dili olduğunu, "hikau khasut" "yabancı ülkelerin yöneticisi" anlamına geldiğini belirtmektedir, Eliade, 2003a, s. 130, dn 61.; Ayrıca bk. Margaret Bunson, *The Encyclopedia of Ancient Egypt*, New York, 1991., s. 79-119. Hyksoslar'ın Sami kökeni ile ilgili bk. E. Hornung, 2004, *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, (çev. Zehra Aksu Yılmaz), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, s.149. s.76.

⁸³ Eliade, 2003a, s.130, dn 61.

⁸⁴ Aktaran, Yavi- Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s.30; C.W.Ceram, s. 111.; Ayrıca bk. Eliade, 2003a, s.131.

XVIII. Hanedanlığın kurularak başladığı Yeni Krallık dönemi, sonuncusu Ramsesler Hanedanlığı olmak üzere üç hanedanlık tarafından idare edilmiş Mısır tarihinin günümüze kadar ulaşabilmiş belge ve eserlerinin sayıca fazla olduğu zaman dilimini oluşturur⁸⁵. I. Ahmose'nin yeniden yapılandırma sürecinin ardından I. Amenhotep, I. Tutmosis Ön Asya'da Filistin'i, Afrika'da Nubia ve Sudan'ı Mısır eyaletleri arasına almayı başarmıştır⁸⁶. Ardından gelen II. Tuthmosis'in eşi Hatshepsut'un iktidar hırsından çekinen ve firavunun haremde Isis adındaki bir kadından olan çocuğunu onun varisi yapmayı düşünen Amon rahipleri, Karnak Tapınağı'nda yapılan bir ayinde tanrı heykelini veliahta secde etmiş gibi göstererek bir oyuna başvurdular. II. Tutmosis böylece III. Tutmosis ile birlikte tahta çıktı. II. Tutmosis öldüğünde III. Tutmosis küçük yaşta olduğu için devlet adamlarının desteğiyle Hatshepsut firavun ilan edildi⁸⁷. Belki de Isis-Horus'un birlikte resmedildiği Lactans tipindeki örnekler, bu dönemlerde yaygınlaşma eğilimi göstermiştir.

Hatshepsut istilacı politika yerine kültürel ve ticari yayılmacılığı tercih etmiş⁸⁸ savaşı ve huzurlu iktidarıyla⁸⁹ yetenekli bir kraliçe olarak ünlenmiştir. Fakat ölümünün hemen ardından III. Tutmosis “asileri” altetmek için Suriye ve Filistin'e sefer düzenlemiştir⁹⁰. İşte bu devirde Mitanniler öncülüğünde Mısır'a karşı Kadeş ve Megido krallıkları birleşmiştir. III. Tutmosis; Megido'da bu güçleri yenilgiye uğratmış, Kadeş'e ardarda düzenlediği seferler ve Nubia'yı Mısır'a katmıştır⁹¹. Bu dönem adeta kapalı havza görünümünde olan Mısır, Afrika'nın dışına taşmış, diğer taraftan kadim geleneksel kültür de gerilemeye başlamıştır⁹². Artık Mısır, diğer Ortadoğu ve Akdeniz kültürleriyle ve hatta Anadolu'nun bazı bölgeleriyle tanışmıştır. Hititler'in, Mitanniler'in, Kıbrıs ve Girit adalarının Mısır'a vergi ödemeye başlaması, Pharos'da liman kentinin de kurulması neticesinde; *Megiddo'nun tahılları*, *Suriye'nin kalayı*, *Kıbrıs'ın bakırı* ve *Kilikia'nın gümüşü* Mısır'a taşınmıştır. Tapınak kitabelerinde

⁸⁵ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s.31.

⁸⁶ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s.31.

⁸⁷ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s.31.

⁸⁸ Eliade, 2003a, s. 131.

⁸⁹ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s.31.

⁹⁰ Eliade, 2003a, s. 131.

⁹¹ Aktaran, Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s.33. dn. 1, Karnak Amon tapınağı duvarlarında ve İstanbul Sultan Ahmet Meydanı'nda dikili taş üzerindeki bu seferle ilgili ayrıntılı yazıtlar bugün hala korunmaktadır.

⁹² Eliade, 2003a, s. 131.

aktarıldığına göre “*zanaatkar, şarap işçisi, uşak ve paralı askerler*”, yani “*yabancılar ve binlerce tutsak Mısır’a*” yol almıştır⁹³.

Uluslararası siyaset neticesinde Mısır din ve düşünce dünyasına yabancı kültürler girebilmiştir. Megiddo zaferinden bir asır sonra Mısır’ın dört bir yanında “*Asialıların kitlesel varlığı bulgulanmıştır*”⁹⁴. Aralarında “*at binenlerin koruyucu tanrıçası*” Astarte’nin de yer aldığı Asialı tanrı ve tanrıçalar da Mısır Pantheonu’na girebilmiştir⁹⁵. Bu etkileşimler sonucunda yabancı tanrılarla yerli tanrıların kaynaştırılması bir zorunluluk haline gelmiş olmalıdır. Orta krallık sonlarında başkent Teb’e taşınmasıyla; Teb’in tanrısı Amon-Ra, evrensel tanrı haline gelmiştir⁹⁶. Amon baştanrı olsa da diğer tanrılara tapınım devam etmiştir. Bu süreçte Mısır kültürüne tapınım Mısır dışına da çıkabilmiştir. Babil, Asur, Miken ve Hititlerle kurulan diplomatik ilişkiler, fetihlerden elde edilen gelirlerle oluşturulan başkent Teb’de gerçekleştirilen imar faaliyetleri; ruhban sınıfının varlığına ek olarak, yeni oluşturulan eyaletlere atanan valililer aracılığıyla aristokrat bir sınıfın oluşmaya başladığı izlenebilir⁹⁷.

XVIII. Hanedanlığın Teb kenti ve Amon inancı çerçevesinde güçlenerek yaptığı yatırımlara karşı aynı Hanedanlığın 9. Firavunu IV. Amenhotep; Amon’a ve çok tanrılılığa karşı yaşamın evrensel kaynağı güneş kursuyla tanımlanan “en üstün tanrı Aton” inancını güçlendirme çabasına girişti⁹⁸. Amon tapınaklarının aksine güneş ışınlarının hayat saçtığı üstü açık Aton tapınakları inşa edildi⁹⁹. Bu dönemde doğacı gerçekçi bir sanat türü olan “Amarna sanatı” ortaya çıkmış ve Amarna devrimi başarısız bir reform girişimi¹⁰⁰ olarak döneme damgasını vurmuştur. Bu girişiminin tek tanrı inancı olduğu tezini öne süren araştırmacılar vardır¹⁰¹. Aton’a bağlı Mitanni kraliçesi Nefertiti’yle evli Akhenaton’un (Amenhotep) Aton inancını yaygınlaştırmayı hedefleyen girişimleri sonuca ulaşamamış ve Amon inancı ondan sonraki firavunlar tarafından devam ettirilmiştir¹⁰². Yeniden güçlenen Amon rahipleri tarafından; Firavun

⁹³ Freeman, a.g.e., s. 50.

⁹⁴ Eliade, 2003a, s. 131; Wilson, The Culture of Ancient Egypt, s.189 vd.

⁹⁵ Freeman, a.g.e., s. 50.

⁹⁶ Eliade, 2003a, s. 131.

⁹⁷ Freeman, a.g.e., s. 50.

⁹⁸ Eliade, 2003a, s. 133.

⁹⁹ Eliade, 2003a, s. 132.

¹⁰⁰ Eliade, 2003a, s. 132.

¹⁰¹ Eliade, 2003a, s. 132.

¹⁰² Yavi.- Yazıcıgözü Yavi, a.g.e., s. 36.

Akhenaton sapkın ilan edilmiş, Aton tapınaklarının yıkılması ve Tel Amarna'nın tahribedilmesiyle tamamen silinmiştir. Araştırmacılar, XVIII. Hanedanlıkla birlikte Mısır'ın *yaratıcılığının sonuna gelindiği* konusunda neredeyse görüş birliği içerisinde. Buna karşın Orta Krallık devrinden itibaren Seth tarafından öldürülüp, Isis tarafından diriltilen “*Osiris'in Zaferi*” mitolojik repertuarı değişime uğrar ve XVIII. Hanedanlıkta “*Osiris'in Yargıçlığı*” teması ön plana çıkar: Böylece Osiris, “ölülerin yargıcı”¹⁰³ olur.

XIX. Hanedanlığın ilk kralı I. Ramses'in ardından oğlu I. Seti döneminde Mısır'la, Hattiler'in hüküm sürdüğü Anadolu, iki büyük güç haline gelmişti. I. Seti'nin oğlu II. Ramses, Mısır tarihinin büyük firavunu olarak ünlenmiştir. II Ramses bu ünü; her ne kadar Karnak, Luksor, Abidos, Ebu Simbel kabartmalarında ve kraliyet arşivlerinde Hititlere galip gelindiği vurgulanmış olsa da, *kazananı belli olmayan* ünlü Kadeş Anlaşması'nın imzalandığı savaşın, hükümranlığı sırasında gerçekleştirilmiş olmasıyla elde etmiştir¹⁰⁴. Bu süreçte ortaya çıkan Asur'un güçlenmiş olması, Hititlerle Mısırlılar'ın arasında barış yapmasına hatta Hitit kralının kızını II. Ramses'e gelin olarak göndermesine neden olmuştur. Suriye'nin paylaşımı konusunda yaklaşık iki asır süren gerginlik ortamını sona erdirerek Asia sorununu çözen II. Ramses, uzun süren saltanatı ve ülke ekonomisinin yüksek düzeyiyle paralel olarak imar faaliyetlerini doruğa ulaştırmıştır¹⁰⁵.

Görüldüğü gibi önce Mitanni yayılmacılığına karşı önlemler alan Mısır, kendisine karşı birleşen güçleri Megido'da yenmiş, ilerleyen süreçte ise Hattiler'in güçlenmesine karşı bu kez Mitannilerle birleşmişti. Hititler'le Kadeş savaşını gerçekleştirmesinin ardından ise, bu kez güçlenen Asur'a karşı Hititler'le birlikte hareket edebilmek için Kadeş barışı yapıldı. Tüm bunlar bölgede etkin güç olabilme politikalarının ürünüydü. Fakat bu politikalar, Hitit devletinin de yıkılmasını hazırlayan yeni istilalarla yön değiştirmek durumunda kalacaktı. MÖ 1200'ler ve ardılı zamanlar,

¹⁰³ Eliade, 2003a, s. 136.

¹⁰⁴ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 39., dp 1. Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 39., dp 1. Barış anlaşmalarının en eski örneği olarak kabul edilen bu belge iki nüsha olarak ele geçmiştir; Hatti kralı Muvattali'nin mühürleyip II. Ramses'e gönderdiği bilinen gümüş plaka bugün mevcut değildir; anlaşma metni yazıtı, Karnak'taki Amon ve Teb'deki Ramesseum Tapınaklarında yer almaktadır; ikinci metin ise Boğazköy arşivinde bulunmuş olup II.Ramses'den Muvattalli'ye gönderilen Akadca nüshadır.; ayrıca bk. Freeman, a.g.e., s. 56.

¹⁰⁵ İnan, a.g.e. s.116; Yavi- Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., 39.

Akdeniz dünyasına ve Anadolu'ya da yeni halkların yerleştği, aynı zamanda belgelerin eksikliğinden ötürü MÖ 8. yüzyıl ikinci yarısına kadar büyük oranda belirsiz kalmış bir dönüşüm sürecine tanıklık eder. Bu göç hareketleri çalışma alanımız olan Pisidia Bölgesi'ni de etkilemiştir. Kuzeyden Phrygia ve güneyden Ege Göçleri etkisinin yaşandığı devirlerde bölgenin doğusunda ve batısındaki yerli Anadolu halklarıyla da kurduğu ilişkiler sonucunda, Persler Devri'ne gelindiğinde Panthenun'da çeşitlendiğini söylemek gerekir.

Yazılı kaynaklara göre Mısırlılar ilki MÖ 13. yüzyılın sonlarında Merneptah zamanında, ikincisi 12. yüzyıl başlarında III. Ramses döneminde en az iki kez Deniz kavimleriyle savaşmışlardır. Kadeş Antlaşması'ndan sonra Hitit krallığının yıkılmasından hemen önce Mısır'la Hitit ilişkilerinin iyileştiği bilinmektedir. Hititlerin yıkılması; Mısır'a Anadolu'da etkin bir güçle karşılaşma zorluğu bırakmamasına rağmen, Mısır'ın önünde hala Deniz kavimleri, Libya ve Nubialılar sorunu devam ediyordu¹⁰⁶. XIX. hanedanlık zamanında bu kez Mısır'da, Libyalılar'ın batıdan gelen saldırıları başgöstermiştir¹⁰⁷.

Yeni Krallık döneminin sonlarına doğru, tüm çabalara karşın XX. Hanedanlıkla birlikte Mısır geleneksel tarihinin çökme süreci başlamıştır. Teb'de güçlenen Amon rahipleri ve yüksek bürokratlar egemenlik hırslarıyla hareket ederek ülkeyi yönetmeye başlamışlardır. Öyle ki firavunun adından önce kendi adını kullanmaya başlayan bazı rahipler, sonraları firavunun adını tamamen kaldırarak kadar ileriye gidebilmiştir. Bu dönem, firavun mezarlarının yağmalandığı, memurların rüşvetle işlerini yürüttüğü; ülkede otoritenin bozulduğu, üretimin düştüğü, güvenlik kaygıların arttığı huzursuzluk ve kıtlığa sebebiyet vermiştir¹⁰⁸. Mısır'da böyle bir durum yaşanırken; Güneydoğu Anadolu'da Geç Hitit ve Aramile; Doğu Anadolu'da Urartular; Batı Anadolu Lydia, Karia ve Lykialılar; kıyılarda ise Grek kent devletleri egemendi, yani bölge Hititlerin yıkılışından sonra tek bir merkezi otoritenin bir zamanı yaşıyordu. Yunanlar bu sürecin ardından Mısır'la askeri ve ticari ilişkilerini ilerletmiştir. Artık Mısır tarihi önce Asurlar'ın sonra Persler'in egemenliğine girerek eski geleneksel sanatından da kısmen uzaklaşacak ve oldukça yavaş seyreden bir değişim sürecine girecekti.

¹⁰⁶ Freeman, a.g.e., s. 57.

¹⁰⁷ Freeman, a.g.e., s. 57.

¹⁰⁸ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 42.

1.5. 2000 YILLIK MEDENİYETİN BİN YILLIK ÇÖKÜŞ SÜRECİ

“Mısır uygarlığının güneşi batarken, ufka büyü inançları ve uygulamaları egemen olacaktı”¹⁰⁹.

Yakındoğu’da güçler dengesinin değişmeye başlaması Mısır’ı; XI. Ramses zamanında bölünme sürecine sürüklemiştir. Ramses’in ölümünden sonra Amon rahibi Smendes, rahip kökenli olduğu bilinen XXI. Hanedanlığın kurucusu olarak başa geçmiş ve rahip krallar Delta’nın güneyine egemen olmuştur. Bu hanedanlığın din işlerine eğilmelerinden ötürü Hanedanlığın son firavunu II. Psusennes’ten sonra Libya’lı asker ve bürokratlar, Mısır yönetimini Amon rahiplerinden elinden alabildiler¹¹⁰.

XXII. Hanedanlık Amon inancına bağlı Libyalı askerlerin, dini ve askeri gücü elinde toplayarak iki asır Mısır’da egemen güç konumunda olduğu firavunlarla devam etmiştir. Mesleklerin veraset yoluyla devam ettirilmesi, Mısır’da sosyal sınıfların oluşmasına ve feodalleşmeye sebep olmuştur¹¹¹. XXIII. Hanedanlığın sonlarında bir baş kaldırı hareketiyle Petobasis¹¹² Yukarı Mısır’da egemenliği ele geçirerek kendi hanedanlığı kurmuş, güneyde ise Nubia bölgesinde Napapa kenti Amon rahipleri güçlenmiştir. Böylece Napapalı Plankhi ve oğlu Bockhoris Yukarı Mısır’da zayıflayan Libya hanedanlığına son vererek XXIV. Hanedanlığın kurucuları oldular. MÖ 1090-712 arasındaki bu süreç Mısır tarihinin Üçüncü ara dönemi olarak tanımlanmaktadır¹¹³.

Bu son ara dönem Mısır merkezi yönetiminin zayıfladığı ve bazen yerli bazen yabancı güçlerin yönetime geçtiği bir sürece tekabül etmektedir. MÖ 715’lerde Habeşliler ülkeyi istila etmeye başlamış XXV. Hanedanlık bu kez Schabaka önderliğinde Habeş kralları tarafından kurulmuştur. Mısır geleneklerine bağlı olarak iç yönetimi düzenlemeye ve barış ortamını sağlamaya çabalamıştır¹¹⁴.

XXIV. ve XXV. Hanedanlıklar, Önasya’da Asur devletinin güçlenmeye başladığı bir dönemde hüküm sürmüştür.¹¹⁵ Asur kralı Asurbanipal, Amon inancının

¹⁰⁹ Eliade, 2003a, s. 138.

¹¹⁰ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 44.

¹¹¹ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 44. Bir önceki hanedanlık ruhban sınıfının egemenliğindeydi.

¹¹² Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 44., dp 2.

¹¹³ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 44., dp 3.; Manethon’a göre XXIV. Hanedanlığın kurucusu Bockhoris’tir.

¹¹⁴ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 46.

¹¹⁵ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 46.

merkezi Teb kentini yağmalayarak, kendine bağlı Mısır soylularından yöneticiler seçti ve Mısır'ı vergiye bağladı. Bu yöneticilerden Sais kenti yöneticisi Psammetikhos, “yurtsever bir Mısırlı olarak” XXVI. Hanedanlığı kurdu. Psammetikhos, Lydia kralı Giges'in Ionia ve Karia'lı askerlerini deniz yoluyla Delta'ya göndermesi sonucu¹¹⁶ Asurların Filistin'e kadar sürülmesine sebep oldular. İşte bu dönemde Mısır'la Grek ve Anadolu ilişkileri de artmaya başladı, hatta Kızıldeniz ile Akdeniz'i birleştiren kanal açıldı. Fakat bu kez Yakındoğu'yu tehdit eden Asurlar'dan sonra Persler Mısır'ın zengin ve görkemli coğrafyasına doğru ilerledi¹¹⁷.

Mısır geleneksel yapısının yayılcı politikalar ve istilalarla bozulmaya başladığı bu dönemlerde Mısır'da din ve düşünce dünyasında da teolojik değişimler devam ediyordu. Mısır'ın Ölüler Kitabı'nda 42 tanrının kurduğu mahkeme'de¹¹⁸ Osiris'in yargıçlığında ölünün kalbinin tartılması, “günah çıkarma” olarak nitelendirilen, ölünün bazı sözler söyleyerek, özellikle de “tanrının (gizli) ismini bildiğini tekrarlayarak temiz olduğunu kanıtlama çabaları bu devirde yaygınlaşmıştır. Mısır dininin bir gizem dinine evrilmesinin en belirgin izleri bu zamanlarda takip edilir. Söz'ün ön plana çıktığı bir süreçte, “*büyünün saygınlığı*” da gittikçe artar¹¹⁹. MÖ 1. binde artık büyü metinleri ve tılsımlar gittikçe yaygınlaşmıştır.

1.5.1. Pers Egemenliği

MÖ 546'da Sardes'i yıkarak Anadolu'ya egemen olmaya başlayan Persler, Yunan kıyılarının yanısıra Orta Asya ve Afganistan'a kadar seferler düzenledi. MÖ 530'larda Babil'i de fethettikten sonra, Mısır'a kadar uzanan Akhaimenes imparatorluğu altımilyon kilometrekarelik bir yüzölçümüne ve yaklaşık 35 milyon nüfusa yaklaşmıştı¹²⁰. Bu geniş toprakları sadece otoriteyle yönetmenin mümkün olmadığı gerçeği öncelikle Kyros'u kısmen ılımlı bir politikaya sürüklemiş olmalıydı. Pers kralı hakim olduğu bu yeni topraklarda, “Krallar Kralı ve Pers tanrısı Ahura-Mazda” olarak

¹¹⁶ Herodotos, II, 151-154.

¹¹⁷ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 46-47.; Freeman, a.g.e., s. 89-90.

¹¹⁸ Büyük Yargılama ve öncesi ölünün söylediği sözler için bk., Budge, 2010, s. 75.

¹¹⁹ Mısır teolojisinde geleneksel yapının çökmeye başladığı devirde, son dini sentezler için bk. Eliade, s. 134-138.

¹²⁰ Freeman, a.g.e., s. 91.

yüce otoritesi tanınırsa, yerel kültürlerin ve dinlerin rahatça devam ettirilebileceği¹²¹ politikasını uyguladı.

MÖ 525’lerde Kyros’un oğlu Kambyses Mısır coğrafyasına girdi. XXVI. Hanedanlığın Amasis’den sonra yerine geçen III. Psammetikhos, Pers İmparatoru Kambyses’e yenilince; Mısır, Pers İmparatorluğuna bağlı bir eyalet haline geldi. Kambyses Mısır kültürünün zenginliğinden ve dininden oldukça etkilenmiş olarak tapınak ve tanrılarına saygı gösterdi; firavunlar gibi giyinerek saray protokollerine bağlı kaldı. Kuşkusuz bu saygı, etkilenmeden öteye geçerek bu kadim uygarlığın kendisini tanımasını ve bu sayede ayaklanmalar ve iç karışıklıklarla uğraşmadan Afrika fetihlerini ilerletmeyi öngören bir politikayı geçerli kılmıştı. Mısır’ı merkez üssü yaparak Afrika’yı fethetme girişimi sırasında Kambyses’in sıcak çöllerde ordularını kaybetmiş halde İran’a geri döndüğü düşünülür. Kambyses’in komutanlarından I. Darius, bir darbeyeyle yönetimi ele geçirerek XXVII. Hanedanlık kralı oldu. Dolayısıyla Mısır’da XXVII. Hanedanlık, Pers (Akhaimenes) kökenlilerin eline geçmiştir¹²².

Darius, MÖ 514’de Hellespontus’u da ele geçirerek sınırları Trakya’ya kadar genişletti. Darius yönetimini; egemenliği altına aldığı halkların “küçük” tanrılarına merhametle başkanlık eden Ahura-Mazda aracılığıyla meşrulaştırmıştır¹²³ ve ılımlı bir politika sergileyerek yaklaşık 200 yıllık Pers egemenliğinin devam etmesine katkıda bulunmuştur. Ayrıca o devirlerde Herodotos’un da bahsettiği bugün kral yolu olarak bilinen Susa’dan Sardes’e kadar giden yol¹²⁴ sayesinde imparatorluğun batısıyla doğusu arasında iletişim kolaylıkla sağlanmıştır. Bu antik kral yolu onarımlar geçirerek Roma dönemine kadar kullanılmıştır. Bu yol, muhtemelen kuzeyden Pisidia bölgesi’nin iç kesimleriyle de tali bağlantıyı sağlamaktaydı.

XXVIII. Hanedanlık bir müddet bağımsızlığını ilan etmişse de; XXIX. ve XXX. Hanedanlıklar boyunca Mısır, soylular ve yerel krallıkların saltanat çekişmeleri arasında yıpranmaya devam etmiştir. XXIX. Hanedanlık krallarından Akhoris’in (MÖ 393-282/80), Mısır’ı yeniden güçlendirme çabaları, II. Artakserkses’in yeniden Mısır’a

¹²¹ Freeman, a.g.e., s. 91.

¹²² Freeman, a.g.e., s. 91-92., Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 47.

¹²³ Freeman, a.g.e., s. 92.

¹²⁴ Herodotos, V, 52.; Arif M. Mansel, Ege ve Yunan Tarihi, TTK, Ankara, 1999, S. 257. Bu yol 111 Posta istasyonuna sahiptir. Ephessos’dan başlayıp Sardes üzerinden Gordion’a, sonra Cappadocia Pteria’ya geçiyor, oradan da Doğu Anadolu’nun engebeli arazisine, sonra Dicle vadisini takip edip Mezopotamia’ya ulaşarak Susa’da sona eriyordu.

hakim olma girişimleriyle alaşağı edilmiştir¹²⁵. Aşağıda Pisidia Coğrafyası ve Tarihi bölümünde bahsedileceği gibi Perslere karşı bu yardım girişiminde Pisidialılar da rol almıştır. İşte Akhoris'in bu çabaları sırasında Mısır tarihinde görmediği derecede büyük acılara sahne olmuş; tapınaklar, saraylar yakılıp yağmalanmış, Mısır'ı koruyan duvarlar yıkılmıştır¹²⁶. Güneydeki Nubia bölgesinin komutanı, işgallerden uzak kalmış olmanın verdiği avantajla Mısır hanedanlarının sonuncusu XXIX. Hanedanlığı kurmuş olsa da Pers egemenliğine karşı boyun eğmek zorunda kalmıştır¹²⁷.

1.5.2. Pers Boyunduruğu'ndan Grek Egemenliği'ne; İskender'in Gelişi

*“Ben bir barbarım, Yunanlı gibi davranmayı bilmiyorum.”*¹²⁸

Hızla yayılan Pers gücü, Yunan birliğini ve kolonizasyonunu dağıtmış, giderek Doğu Akdeniz, Ege ve boğazlarda egemenlik alanını genişletmişti¹²⁹. MÖ 525’lerde Mısır’ın da ele geçirilmesiyle, İskender’in gelişine kadar Mısır, Pers egemenliğinde kalmıştır. Makedon kralı Büyük İskender yarımadaadaki Yunan birliğini sağlayarak MÖ 334’de Troia yakınlarında karaya asker çıkartarak Perslere karşı intikam seferlerini başlamıştır. III. Darius’la Büyük İskender arasında Antiokheia yakınlarında gerçekleşen ünlü Issos Savaşı, Perslerin yenilgisiyle sonuçlanmış, iki yüzyıllık Pers egemenliği son bulmuştur. Darius’u Persepolis ötesine kadar sürmeye çalışan İskender, önce Syria’ya ve ardından Perslerin deniz üsleri ve garnizonlarını ele geçirmek için MÖ 332’de Mısır’a ilerlemiştir. Sonuçta Tuna’ya kadar batı Avrupa’yı, Asya’nın tamamını ve Afrika’nın kuzeydoğusunu ele geçiren İskender, Kyros’un ele geçiremediği Hindistan’a kadar ilerleyerek, çok geniş bir coğrafyaya egemen olmuştu¹³⁰.

Hyksos’ların istilalarıyla başlayan 1300 yılı aşkın süreçte Mısır, içeriden ve dışardan iktidar mücadeleleriyle epeyce yıpranmış durumdaydı. Pers egemenliğinin belirli

¹²⁵ Bu yüzyılda Atina ve Sparta arasında yaşanan mücadeleler ve Peleponnes Savaşları, ardından Spartalı Lysandros’un Artakserkses’le Kyros’un arasına girip Kyros’u desteklemesi için bk. Freeman, a.g.e., s. 283- 288.

¹²⁶ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 47.

¹²⁷ 4 Medler ve Akhaimenesler Devri Anadolu’sunda din ve inanç dünyasına dair gelişmelerle ilgili bilinenler oldukça kısıtlıdır, ayrıca araştırmacıların bu konuya pek rağbet etmediği de görülür. Eliade, 2003b’de Zerdüştlikle ilgili detaylı bir bölüm ve eleştirel kaynakça için bk. s. 375-411.

¹²⁸ Mısır papirüslerinden birinde okunmuş; bir deve sürücüsünün yakınması, Aktaran, Freeman, a.g.e., s. 327.

¹²⁹ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 48.

¹³⁰ Suna Doğaner, “Büyük İskender: Coğrafyacı bir savaşçı kral”, Türk Coğrafya Dergisi, (48), İstanbul, 2007, s. 22-23.

dönemlerde kısmen uyguladığı ılımlı politika Mısır'ın geleneksel yapısını tümünden yitirmemelerine de olanak sağlamış olmalıdır. Buna rağmen kuşkusuz kendilerinden olmayan hanedanlıklar tarafından yönetilmeye asırlardır alışmış olacaktı ki, İskender'in gelişini içlerine sindirerek kabul ettiler. Görünen o ki; İskender'in, Mısır'ın o dönemdeki en büyük düşmanı Persler'e karşı zaferler kazanarak Memphis'e ilerlemiş olması¹³¹ onun bir Soter (kurtarıcı) gibi karşılanmasına sebep olmuştur. Oysa Mısır'ın sonuçta Persler tarafından yönetilirken bağımsız olmadığı, İskender'in gelişiyile de tam bağımsız olmayacağı gerçeği gözler önündedir.

Bu nedenle “kurtarıcı olarak karşılanma” olgusu ilk bakışta bir çelişki olarak görülebilir. Sonuçta Makedonların gelişiyile Mısır, yabancı bir iktidardan, başka yabancıların eline geçecekti. Bu kabulün birden fazla sebebi olabilir. Mısır halkının bu yeni işgali normalleştirmesi muhakkak ki Mısırlı elitlerin ya da rahiplerin yeni gelenleri kabulü sayesinde olmuştur. Madem bölgede güçlenen başka bir oluşum vardı ve işgal kaçınılmazdı, öyleyse makam ve itibarlarını korumaları daha akıllıcaydı. İskender'in Siuah Vadisi'ndeki Amon rahip ve kahinlerini ziyaret etmesi, tapınakta kutsal Apis boğası için kurban kestirmesi gibi geleneksel Mısır ritüellerini gerçekleştirmesi rahip ve elitlerle karşılıklı bir danışıklığın sonucunda gerçekleşmiş olabilir. Kuşkusuz bu jest, Makedon kralının halk nezdinde de kabul görmesini kolaylaştırmıştır. İskender'in Amon inancına gösterdiği bu saygı, rahipleri etkilemiş ve rahipler İskender'i “Amon'un oğlu” olarak bir tanrı gibi kutsamış¹³² olduğu anlatılmaktadır. İskender'in Mısır'a varmadan önce Tyros kentini kuşatmasının da bunda payı olduğu¹³³ düşünülür. Mısır'a ilerlerken onun yarı tanrısal bir varlık olduğu söylencelerinin yayılmış olmasının sebebi elbette sadece hayranlık değildi. Aynı zamanda bu söylencelerde yeni geleceklere karşı duyulan bir telaşın izlerini sürmek de mümkündür. Ve Mısır asırlardır süren işgallerin yanı sıra Yunan kent devletleriyle, Phonikeliler ve diğer Yakındoğu halklarıyla kurduğu ticari ve askeri ilişkiler neticesinde, “kendini dünyanın merkezinde gören” geleneksel dinsel ve düşünsel algısından sıyrılıp kozmopolit bir yaşam tarzına bürünmenin kaçınılmaz sonuna doğru ilerliyordu. İskender bu hızı arttırmış ve Roma İskender'den bu mirası devraldığında neredeyse hiç zorlanmamıştı. İşte böylece İskender Mısır'da,

¹³¹ Yavi- Yazıcığolu Yavi, a.g.e., s. 48.

¹³² Yavi- Yazıcığolu Yavi, a.g.e., s. 48.

¹³³ Freeman, a.g.e., s. 309.

“Pers boyunduruğuna son veren bir kurtarıcı” olarak karşılanmış; Yukarı ve Aşağı Mısır’ın kralı, Güneş Tanrısı Ra’nın Oğlu firavun ünvanını almıştır¹³⁴.

Buna rağmen İskender, Mısırlı tanrılardan daha fazla Yunan tanrılarına da ilgi duymuştu. MÖ 331’in başlarında Libya çölünü geçerek, Siuah’da bulunan Amon kehanet merkezine yaptığı yolculuk sırasında yerel tanrı olsa da genel olarak Zeus’la bir tutulan Amon rahipleriyle görüşmesinin sonucunda Zeus’un İskender’i kendi oğlu olarak tanıdığı inancı ortaya çıkmıştır¹³⁵. İskender’in tanrı Amon’un boynuzlarıyla betimlendiği sikkeler¹³⁶ örtüşürmenin kanıtları olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat Helenistik Dönem öncesinde, bazen sakalsız ama genellikle Zeus betimlemeleri gibi sakallı Amon’un boynuzlu başının yer aldığı sikkeler basan Kyzikos, Mytilene, Pitane ve Thymbra¹³⁷ gibi bazı Küçük Asia kentleri ve Ege adalarından Nisyros gibi kentler¹³⁸ de vardı.

Kuşkusuz İskender’in genç yaşta elde ettiği başarılar, ölümlülerden üstün olduğu imajını pekiştiriyordu. İlerleyen yıllarda dindar Makedon komutanlar, İskender’in gittikçe tanrı gibi davranmasından rahatsızlık duymuşlardır¹³⁹. İskender’in kendisini Akhilleus’la ilişkilendirmesi, doğu seferleri sırasında çocukluk arkadaşı Hephaestion’un ölümü üzerine Akhilleus’un Patroklos’un ölümüne duyduğu üzüntüye benzer şekilde *cesedin başında üç gün oruç tutması*, Babil’de görkemli bir anıt inşaa ettirmesi¹⁴⁰ gibi rivayetler, Grek mitolojisinden derinden etkilendiğinin kanıtlarıdır. O’nun yaşadığı dönem, Doğuyla ilişkiler kuran Batı dünyasında; coğrafyanın, felsefenin ve tarih yazıcılığının en azından ikiyüzyıl önce başladığı dönemdir. Yaşadığı dönemde Batı Akdeniz’den Hindistan’a kadarki kısmı Grekler tarafından tanınıyordu. Çünkü Persler çoktan buraları işgal etmiş, İonialılar ve Kariyalılar, Naukratis gibi kentler yoluyla Mısır kültürünün içerisine girmiş, Herodotos da Mısır’ı detaylıca anlatmıştı. Yani Akdeniz

¹³⁴ Freeman, a.g.e., s. 309.

¹³⁵ Freeman, a.g.e., s. 309.; Plutarkhos’un aktardığına göre; kimi tarihçilere göre Amon tapınağı rahibi İskender’i selamlarken “paidion”, yani ‘çocuk/oğlum’ diyecekken dili sürçerek yanlışlıkla paidios sözcüğünü kullandı ve bu yüzden tanrı Ammon’un İskender’e “pai Dios”, yani ‘Zeus’un oğlu’ dediği söylencesi yayıldı. Plutarkhos, *The Parallel Lives, Alexander*, XXVII.

¹³⁶ David Magie, “Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins”, *American Journal of Archaeology*, 57-3, 1953, s. 164.

¹³⁷ Kentin lokalizasyonu henüz netleşmemiş olmakla birlikte Troia yakınlarında olduğu düşünülmektedir, bk. Dinçer S. Lenger, “Nerede Basıldığı Bilinmeyen ΘΥ Lejantlı Sikkeler”, *MJH*, 2011b, ss. 151-161.

¹³⁸ Magie, 1953, s. 165, dn. 20-21.

¹³⁹ Freeman, a.g.e., s. 309.

¹⁴⁰ Freeman, a.g.e., s. 316.

Uygarlıkları kültürel entegrasyon sürecine girmeye epeyce bir zaman önce başlamıştı. İskender işte bu yenedünya bilgilerini kuşanarak; Perslerin Sardes'den Susa'ya ulaşan Kral yolu bağlantılarını kullanarak Pamphylia'dan Pisidia'ya oradan Phrygia'ya geçmiştir¹⁴¹.

MÖ 323'ün başında Arabistan seferlerini planlayacağı Babil'e doğru yola koyuldu. Babil sikkelerinde, Zeus'un simgesi şimşekle betimlenmiştir. Helenistik kralların ve onları izleyen Roma imparatorlarının, daha önce Yunan dünyasında tanık olunmayan “*tanrısallık iddiasının önemini İskender'den öğrendikleri kesindir*”¹⁴². Buna karşın bu tanrısallık iddası Pers krallarının Anadolu'ya ve Mısır'a egemen olmasıyla aslında hem Anadolu'da hem de Grekler'de özümşenip kabul görmeye başlamıştı. Öyle ki Spartalı Lysandros'un, hem Anadolu satrabı Kyros'a yanaşmış olması, hem de Mısır'la ilişkileri sonucunda Yunan dünyasında görülmeyen bir şekilde kendini bir kahraman olarak tanrılaştırma iddasında bulunması¹⁴³ bunun göstergelerinden biriydi.

Perslerin zaten hali hazırda kullandığı tanrılaşma olgusunu İskender'in hem Persler'den görmüş olması hem de Herodotos'tan okumuş olması muhtemeldir. Dolayısıyla İskender Mısır'a gelmeden önce, *tanrısallık iddiasını kuşanarak yolculuğuna çıkmıştır* demek yanlış olmasa gerek. Böylece İskender, bu olguyu Hellenistik dünyada sistematik hale getirecek olan Ptolemaioslar hanedanlığının kurulmasına öncülük etmiştir.

Büyük İskender'in MÖ 323 Mayıs'ında Babil'de ölümünün ardından, İskender'in generalleri arasında 20 yıl süren iktidar mücadelesine sahne olmuş ve miras kalan geniş imparatorluk, dört komutan arasında paylaşılmıştır. Mısır'a atanan Ptolemaios'un, İskender'in mumyalanmış cesedini Memphis'e getirmesi ve Mısır'da MÖ 305 yılında krallığını ilan etmesiyle kurulan¹⁴⁴ Ptolemaioslar Hanedanlığı, Mısır'ın ilk Hellenistik Firavunu olan I. Ptolemaios Soter'den başlayıp son kraliçesi VII. Kleopatra'nın MÖ 30'daki hazin ölümüyle sona ermiştir. Octavianus'un Marcus Antonius'u yenerek geleceğin Augustus'u olmaya hak kazanacak kıvama gelmesinden önce Mısır'ın kontrolü artık Roma'nın eline geçmiştir. Octavianus, Aktium galibiyetinin

¹⁴¹ Freeman, a.g.e., s. 306-307.

¹⁴² Freeman, a.g.e., s. 316.

¹⁴³ Freeman, a.g.e., 288.

¹⁴⁴ Freeman, a.g.e., s. 317.

ardından o sıralar İskenderiye’de bulunan İskender’in cesedinden kalanları İtalya’ya getirmiştir ¹⁴⁵. Tarihçiler MÖ 30’da Roma’nın Mısır’ı ele geçirmesiyle Mısır tarihinin sonuna gelindiğini kabul etmektedir. Aynı zamanda bu olay, Hellenistik Devri de tamamen sona erdirmiştir.

İskender’in kendini Akhilleus’la, Herakles’le ve Amon’la özdeşleştirilmesi; Ptolemaiosların kendilerini Mısır’da firavun ilan etmeleri; Seleukos’un, Asia’nın fatihi olarak MÖ 305’te, Apollon’un oğlu ve onun tanrısal mirasçısı iddiası¹⁴⁶ kendilerini elitlere ve yerel halka kabul ettirme çabalarının sonucuydu. İskender, Helenistik krallıkların ardından günümüze kadar “*dünya fatihi arketipi*”ne dönüşmüştür¹⁴⁷.

Birinci Bölüm Değerlendirmesi: Yayılmacılık ve Denge Politikası

Tarihsel bir çerçevede ele alındığında yayılmacı politika izleyen krallıklar, genişlemenin getirdiği avantajlarla zenginleşip imparatorluğa evrilirken, istikrarı sağlamak için çeşitli politikalar üretmek durumunda kalmaktadır. Egemenlik alanını genişleten devletlerin hâkim oldukları coğrafyada varlığı devam eden halkların kültürel alanlarına da girmiş olması; yeni egemenler ve yerleşikler arasında sadece siyasal değil aynı zamanda kültürel çatışmayı da zorunlu kılar. Yayılmacı politikalar tarih boyunca; hem zorbalığa yaklaşan güç politikalarıyla hem de adalet algısı yaratacak siyasal davranışlarla ilk bakışta çelişik görünen biçimde bir denge politikası yürütme uğraşısında olmuştur.

Bir imparatorluğun istikrarın devamı; gücünü yerleşiklere kabul ettirirken aynı zamanda adaletin de savunucusu olduklarını gösterebilme yeteneğine bağlıdır. Aksi durumda kısa zamanda yıkılmaya mahkûm olurlar. Bu denge antik dönem imparatorlukları için de kuşkusuz böyle olmuştur.

Kimi zaman Hattilerin toprağına yerleşen Hititler gibi neredeyse tümüyle yerleşiklerin pantheonunu sahiplenmiş; kimi zaman Grekler gibi kendi yerel tanrı tanrıçalarına adapte etmeden kabul etmemiştir. Bazen Persler gibi kendi pantheonuna saygı gösterilmesiyle ilgili kararlar alınmış, bazen de Makedon krallıklar gibi kendi kökenlerini Hellenlere dayandırarak Hellenistik tanrı ve tanrıçaları Doğu tanrı ve

¹⁴⁵ Freeman, a.g.e., s. 317.

¹⁴⁶ Freeman, a.g.e., s. 317.

¹⁴⁷ Freeman, a.g.e., s. 318.

tanrıçalarıyla sistematik biçimde kaynaştırmıştır. Ve nihayetinde Romalılar gibi hepsini bir arada kullanabilecek kadar kompozit bir uygarlık düzeyine ulaşılmıştır. Birbiriyle askeri, ticari ya da başka herhangi bir yolla etkileşime geçen iki uygarlık arasında gelişmişlik seviyesine göre baskın kültür olup olmayacağı tartışmaya açık olmakla birlikte, kuşkusuz etkileşim tümüyle tek taraflı olmamıştır.

Çalışma alanımız olan Mısır uygarlığı ve Pisidia bölgesi Roma dönemi kültürel ilişkilerini anlaşılır kılmak için öncelikle yukarıda genel hatlarıyla Mısır coğrafyasının istilalara uğramadan önceki dönemlerinden geleneksel kültürden kopmaya başlamasına kadar olan dönemi tarihsel ilişkilere bağlı olarak dinsel değişim bağlamında izlemeye çalıştık. Mısır uygarlığının dinsel ve düşünsel anlamda geçirdiği dönüşümlerin çok yavaş bir tempoyla gerçekleşmiş olsa da kaçınılmaz olduğunu izledik.

Sonuç olarak bu yavaş seyreden değişim sürecini üç ana etkenle sebeplendirebiliriz. İlki kuşkusuz Mısır uygarlığının bir şekilde köklü bir mitolojik, dinsel ve kozmolojik alt yapısının olmasıdır. İkincisi ve belkide en önemlisi coğrafyanın izole ettiği bir alanda kurulmuş olmasıyla birlikte, hem “medeniyetler beşiği” Mezopotamya’ya ve Avrupa ile Asya arasında köprü görevi gören Anadolu’ya, hem de tabii olarak diğer Akdeniz uygarlıklarına yakınlığıdır. Son ana etkeni ise; erken dönem Mısır’ının tarihsel bir kader olarak etkileşimlerin günümüz dünyasına kıyasla daha sınırlı olduğu çağlarda sürgün vermiş olması şeklinde özetleyebiliriz. Denizaşırı ticaret, askeri ilişkiler ve istilalara maruz kaldıkça, hem politikalar yayılmacılığa doğru evrilmiş, hem de geleneksel din ve düşünce dünyasında akültürasyon süreci yaşanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

PISIDIA BÖLGESİ ÖZELİNDE HELLENİSTİK VE ROMA DÖNEMLERİ'NDE MİSİR DİNİ ETKİLERİ

2.1. PISIDIA COĞRAFYASI VE TARİHİ

Günümüzde Isparta ve Burdur illerinin tümünü ve Antalya'nın kuzey kesimini kapsayan Pisidia bölgesinin alanı, antik dünyada sınırların bugünün anlayışıyla belirlenmemiş olması ve antik kaynaklarda farklı dönemlerde kısmen değişiklik arzemesi¹⁴⁸ bölgenin kesin sınırlarla çizilmesine engel olmaktadır. Genel hatlarıyla bölge “güneyde Pamphylia, güneybatıda Lykia, doğuda İsaoria, kuzeyde Phrygia” bölgeleriyle komşudur. Strabon'a göre “Pamphylia Ovası'nı çeviren dağlık arazide oturan¹⁴⁹ Pisidialılar; bugün göller yöresi olarak adlandırdığımız alanda; Burdur, Eğridir, Beyşehir, Kovada, Suğla ve Kestel göllerini kapsayan alan içerisinde yerleşmiştir (**Levha 2**).

Diokletian Dönemi'ne kadar (MS. 284-305) tek başına bir eyalet olamayan¹⁵⁰ Pisidia'nın, idari ya da etnik olmaktan ziyade *coğrafik bir tanımlama* olduğu tezi¹⁵¹ öne sürülmektedir. Gerçekten de bölge, bilinen en erkeni MÖ 1200'lerin ardından olmak üzere bazen doğal bir göç dalgasıyla, bazen de Seleukoslar ve Roma devirlerinde gerçekleştirildiği gibi zorunlu iskan politikalarıyla “yabancı”ların da yerleştiği bir coğrafya olarak, çeşitli etnik gruplardan oluşmaktadır.

Büyük İskender'in seferlerinden bahseden coğrafyacı Arrianos, Pisidia kentlerinden söz eden bugüne ulaşabilmiş ilk antik kaynaktır. Arrianos'dan Selge, Sagalassos ve Termessos kentlerinin isimleri aktarılır. Augustus devri zamanında yaşamış olan Anadolulu coğrafyacı Strabon, Mısır'ı gezmiş ve Alexandreia'da da uzun

¹⁴⁸ Peter Talloen, *Cult in Pisidia: Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity*, Brepols Publishers, 2015, s. 13.

¹⁴⁹ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası*, (çev. Prof. Dr. Adnan Pekman), (Geographika:XII-XIII-XIV), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, XII., VII.1-2.

¹⁵⁰ Ayça Özcan, “Pisidia Bölgesinde Roma İmparatorluğu'nun Yapı Propagandası ve Politikası”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, s. 18.

¹⁵¹ Aktaran, Özcan, a.g.t., s. 18., dn. 93, Waelkens, 1997, s. 225.

süre konaklamıştır. Küçük Asia'yı, Yunan Anakarasını, Roma ve Mısır uygarlıklarını tanıyan Strabon aracılığıyla bölge hakkında daha geniş bir bilgi elde edilebilmektedir: onun vasıtasıyla da “*Selge, Sagalassos, Pednelissos, Adada, Tymbriada, Kremna, Pityassos, Amblada, Anabura, Sinda, Ariassos, Tarbassos, Termessos*” ve “*Pisidia Antiokheiası*” kentlerinin isimlerine ulaşılır¹⁵².

Pisidia bölgesi coğrafi koşulları sayesinde oldukça korunaklı bir yapıya sahiptir. Nasıl ki Mısır etrafını çeviren çöllerin izolasyonu ile asırlarca yabancı işgallere karşı geleneksel yapısını koruduysa; Pisidia bölgesi de etrafını çeviren dağlar vasıtasıyla neredeyse Hellenistik Dönemin sonları, Roma Döneminin başlarına kadar özgürlüklerini koruyabilen ve dış etkilere daha az maruz kalabilmiş birçok kentiyle ünlendi. Nasıl ki Mısır “Nil’in hediyesi”yse; Pisidia coğrafyası da Anadolu yarımadasının bugünü için “Göller Bölgesi” olarak adlandırılmayı hakedecek kadar çok su kaynağına sahipti ve bu su, bölgenin tarımından, dağlar arasında kalan düz yerleşim alanlarına, ticaretinden, *yaşayan halkın kutsal algısı*’na kadar tüm kültür öğelerini etkilemişti. Akdeniz’in gizemli Mısırı’na kıyasla Anadolu’nun bu küçük sayılabilecek coğrafyasında daha az görkemli görünse de Pisidia kültürü “Coğrafyanın kader olduğunu” bu şekilde tıpkı diğer “sulak arazilerde, dağlık coğrafyalarda ya da çöllerle çevrili arazilerde” olduğu gibi gözler önüne sermektedir.

Bölge coğrafik kaderi gereği hep bir yol ağına gereksinim duymuş olmalıdır. Dağlar arasından kentleri ve bölgeleri birbirine bağlayacak yolların, Via Sebaste yol ağından çok önce Persler döneminde kullanıldığı bilinir ve bu antik yolların ne kadar eskiye gittiği netleşmemiştir. Fakat her durumda kendisine doğal bir barınak oluşturan dağlarıyla (ve Pamphylia limanlarına yakınlığıyla) Persler döneminde Kıbrıs ve Mısır’la iletişime geçebilmenin avantajına sahip olmuştur¹⁵³. Mısır’ın XXIX. Hanedanlık firavunlarından Akhoris (MÖ 393-282/80), Kıbrıs ve Küçük Asia’da Perslere karşı isyanları desteklediği sırada, uzun süreden beri Anadolu’daki Pers hakimiyetini kıran Pisidialılar’la bir antlaşma yapmıştır¹⁵⁴. Fakat bu devirlere ait bilgiler oldukça kısıtlıdır.

¹⁵² Özcan, a.g.t., s. 19.; Strabon, XII, VII, 2. ; Strabon Coğrafya kitabında, kendisinden önce yaşamış Pontuslu Artemidoros’un (MÖ 100 yılına tekabül eden tarihte) yaptığı listeden yararlandığını aktarmıştır.

¹⁵³ Özsait, İlkçağ Tarihi’nde Pisidia, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 51-52.

¹⁵⁴ Özsait, 1980, s. 51-52.; a.y. s. 121.; Eduard Meyer, Geschichte des Altertums, Band V, Das Perserreich und die Griechen. 1958, s. 305, 310.; ayrıca bk. Peter Talloen, Cult in Pisidia: Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity, (Ed. by M.

Şuanki arkeolojik verilere göre bölge, Anadolu'nun güneyiyle kuzeyi, batısıyla doğusu arasında ve Akdeniz, Mesopotamia, Syria ile hem ticari hem askeri dolayısıyla kültürel ilişkilerin kavşağı olabilecek bir seviyeye ancak Via Sebaste'nin gelişkin halde inşaa edilmesiyle ulaşmıştır. Öyle ki Sagalassos'da üretilen Kırmızı Astarlı Seramikler'i (Red Slip Ware) uluslararası ticarete taşıyan dönem; Roma dönemiymiş¹⁵⁵. Buna rağmen Pednelissos seramik araştırmaları, aslında Sagalassos, Perge ve ayrıca Phonike ile Syria bölgeleri arasındaki ilişkiyi MÖ 150'den önceye götürülemeyecek şekilde kanıtlamaktadır¹⁵⁶. Daha erken veriler ise, Pisidia-Karia-Lykia-Pamphylia bölgeleri arasında bir kesişme noktasında yeralan ve bezemeli seramikleri MÖ 7.- MÖ 5. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Uylupınar Nekropolü'yle; hem Anadolu'dan Ionia (Karia), Phrygia, Lydia etkisinde, hem de, Korinth, Attika-Rhodos gibi çeşitli merkezlere ait eserlerle temsil edilmektedir¹⁵⁷.

Birçok araştırmacı, bölgenin doğal yapısı sayesinde Hellenistik ve Roma dönemlerindeki kolonileşmeye rağmen Anadolu'nun birçok bölgesine göre daha az Hellenize olduğu¹⁵⁸ ve Roma kültürü içerisinde dahi yerli unsurları daha fazla koruyabildiği¹⁵⁹ tezini öne sürmektedir. Ksenophon'un aktarımları Phrygler, Lydialılar ve hatta Perslerin de bölgenin tamamını kontrol altına alamadıkları¹⁶⁰ şeklinde yorumlanmaktadır.

Strabon'a göre Kibyra'da toplam dört dil: Pisidia dili, Solymce, Hellenice ve Lydce konuşulurdu¹⁶¹. Pisidia araştırmacıları; Ariassos, Isinda, Minassos, Orbanassa, Pednelissos, Termessos, Sagalassos, Sibidounda ve Tityassos gibi birçok yerleşim isminde yer alan -nd, -nt ve -ss son eklerine; Trokandas, Armasta, Nanelis, Sanda, Eia,

Waelkens), Brepols Publishers, 2015, s. 26.; Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, (Trans. Peter T. Daniels), Winona Lake, Indiana Eisenbrauns, 2002, s. 650-651.

¹⁵⁵ Seleukeia Sidera'daki Sagalassos kabartmalı seramikleri için bk. Ergun Laflı, "Sagalassos Roman Relief Wares from Seleuceia Sidera in Pisidia" in Roald F. Docter/Eric M. Moormann (Ed.), *Proceedings of the XVth International Congress of the Classical Archaeology*, Amsterdam, 1998, s. 227-229.

¹⁵⁶ Lutgard Vandeput-Veli Köse, "Pisidia Yüzey Araştırması Projesi: Pednelissos Antik Kenti Yüzey Araştırması 2003", 2004, s. 99.

¹⁵⁷ Mehmet Kaşka, "Uylupınar Yüzey Araştırmasında Ele Geçen Arkaik Dönem Seramikleri", *Pisidia Araştırmaları I Sempozyumu Bildiri Kitabı*, S.D.Ü. Arkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi, Isparta, 2012, s. 285 vd.

¹⁵⁸ Stephen Mitchell, "The Pisidian Survey", R. Matthews (éd.), *Ancient Anatolia, Fifty Year's Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, Oxford, 1998, s.237.

¹⁵⁹ Karayaka, a.g.e., s. 232.

¹⁶⁰ Veli Sevin, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (Vol. 1), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2001, s. 152.

¹⁶¹ Strabon, XIII. IV. 17.

Einais, Mouseta gibi Luwi kökenli şahıs adlarına; ayrıca Senitli Yaylası ve Sofular'da ele geçen Pisidce yazıtlara dayanarak, Strabon'un aktarımlarının doğrulandığı hakkında hemfikirdir. Epigrafik veriler gözönüne alındığında bölgede yerli unsurların varlığının MÖ 3.binden bu yana korunduğu söylenebilir¹⁶².

Polybios'un aktarımlarına göre Pisidia, Pisidialıların yaşadığı dağlık bölgeydi¹⁶³. Stephen Mitchell, Pisidia bölgesinde egemen grup Pisidialılarla birlikte Milyaslılar, Kabalialılar ve Solymler'in de olduğu farklı kabilelerin yaşadığı¹⁶⁴ tezini savlamıştır. Strabon, Kabalialılarla Solymlerin aynı halk olduklarının söylendiğini¹⁶⁵ aktarmaktadır. Ayrıca Strabon, Pisidce'yle Solymlerin dilinin ayrı olduğuna¹⁶⁶ işaret etmiştir.

Ksenophon'dan önce herhangi bir kaynakta Pisidia¹⁶⁷ adına rastlanmamasına karşın İlyada'da Bellerophontes efsanesi yoluyla Solymler'den¹⁶⁸ bahsedilmektedir. Herodotos'ta ise Solymler, Milyas topraklarında yaşayan yerli halkın adıdır¹⁶⁹. Yani Strabon'un ondan aktardığına göre Herodotos'a göre; önce "Solymoslar, sonra Milyaslılar denilen halka" Sarpedon'un gelişiyle Termilas, Lykos'un ardından ise Lykialılar adı verilmiştir¹⁷⁰. Perslerin satraplığına bağlı Milyas bölgesinden¹⁷¹ bahsedilmesine rağmen Pisidia adının geçmemesi, Herodotos'un Pisidia bölgesini Milyas bölgesiyle bir tutmasından ya da bölgenin Persler zamanında (en azından kuzeyinin) bağımsızlığını korumuş olarak vergi de ödememesi¹⁷² şeklinde açıklanmaktadır.

Bölge coğrafyasının ve sınırlarının Roma Dönemi'ne kadar sürekli değişmesi, kaynaklardaki karmaşıklık ve ele geçen bilgilerin yetersizliği nedenleriyle Pisidia

¹⁶² Karayaka, a.g.e., s. 232.

¹⁶³ William Mitchell Ramsay, Anadolu'nun Tarihi coğrafyası, (çev. Mihri Pektaş), MEB Yayınları, İstanbul, 1961, s. 240.; Polybios I, V 57-59; V 72-77; Polybios II, XXI 22-23; 35-36.

¹⁶⁴ Mitchell, 1991, s.119.

¹⁶⁵ Strabon, XIII. IV. 16.

¹⁶⁶ Strabon, XIII. IV. 17.

¹⁶⁷ Ksenophon, III. I. 13.

¹⁶⁸ Homeros, İlyada, VI. 154- 211; Bellerophontes'e verilen üç zorlu görevden biri Solymler ırkına karşı savaşmasıydı, bu ikinci görev, bugün Solymos (Güllük dağı)nda oturan Termessoslulara karşı, ilk görevi karışık yaratık Chimaira (Bugün Olympos antik kenti Yanartaş olarak bilinen dağda yaşayan) ile ve son görevi ise Amazonlarla savaşmasıydı. ayrıca bk. Strabon, XII. VIII. 5. ve XIII. IV. 16.

¹⁶⁹ Herodotos, I, 173.; kaynaklarda geçen bilgiler ve buluntular gözönüne alınarak Milyas, Kabalis topraklarıyla ve Solymlerle ilgili karşılaştırmalı bilgiler için bk. Fahri Işık, "Arkeolojik Bulgular Işığında Milyas / Milyas Through Archaeological Finds", Anadolu/Anatolia 41, 2015, ss. 187-237.

¹⁷⁰ Strabon, XII. VIII., 5.

¹⁷¹ Herodotos, III.90.

¹⁷² Hartwin Brandt, Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum, AMS 7, Bonn, 1992, s. 26-39.

halklarının kimlerden oluştuğu sorusunun cevabını verebilmek ve Pisidia territoriumunu net biçimde ortaya koyabilmek güçtür. Dolayısıyla Pisidia halk(lar)ını tanımlamanın en güvenli yolunun, daha ihtiyatlı verilere ulaşana kadar “*Pisidia’nın sakinleri*” olarak kabul edilmesi¹⁷³ gerektiği tezine katılmak durumundayız.

Bölge hakkında bazı kentlerde hala netlik kazanmayan lokalizasyon sorunlarına ve yerel halk kimlerden oluşuyordu tartışmalarına rağmen; antik kaynaklarda Pisidia halk(lar)ının savaşçı karakterine¹⁷⁴ ilişkin bilgiler arasında bir tutarlılık izlenir ve bu tutarlı görüş Pisidia araştırmacılarının çoğu tarafından hala kabul edilir: “Pisidialılar kendi dilini konuşan, disiplinsiz, barbar ve eşkıyalığa(?) alışmış”¹⁷⁵ bir gruptu. Dillerinin ve kültürlerinin farklı olması, Diokletianus dönemine kadar tek başına bir eyalet olmadığı halde, antik kaynaklarda coğrafik bir kavram olarak Pisidia adının yerleşmesi üzerinde etkisi olmuştur. Mitchell’in Bronz Çağı’nda bölgede Hint Avrupa kökenli Luwilerin yerleşmiş olduğu tezi, linguistik verilerle de desteklenmiştir ve “Luwiler, yaygın kaniya göre Klasik Çağ Pisidia halklarının atası” olarak kabul edilmektedir¹⁷⁶.

2.1.1. Prehistorik Çağlardan Pers Egemenliği Sonuna Kadar Pisidia Bölgesi

Pisidia bölgesinde Üstpaleolitikten itibaren kesintisiz yerleşim gören Isparta yakınlarındaki Kapalıin mağarası¹⁷⁷; Epipaleolitik dönem için Burdur Gölünün kuzeydoğusundaki Baradız¹⁷⁸, Sagalassos’un doğusundaki Karain mağarası¹⁷⁹ ve Sagalassos’un güneydoğusundaki Sandalar¹⁸⁰ önemlidir.

¹⁷³ Özcan, a.g.t.; s. 24.; Özsait, 1980, s. 113-118.; Christof Schuler, Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien, Vestigia Beiträge zur Alten Geschichte, Band 50, Verlag C.H. Beck, München, 1996, s. 142-144.

¹⁷⁴ Pisidia halkının savaşçı kimliğine ilişkin antik kaynaklar için bk.; Ariannos, I. 28. 2.; Livius, XXXVIII. 15. 19.

¹⁷⁵ Barbara Levick, Roman Colonies in Southern Asia Minor, Oxford: Clarendon Press, 1967, s. 16-19. ; H. von Aulock, Münzen und Städte Pisidiens I, IstMitt Beiheft 19, Tübingen, 1977, s.13-15.; Stephen Mitchell, “Hellenismus in Pisidien”, Forschungen in Pisidien, AMS 6, 1992, s. 3. ; Marc Waelkens, Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991) Ed. M. Waelkens, Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 5, Leuven University Press, Leuven, 1993, s. 37-50.

¹⁷⁶ Stephen Mitchell, “The Hellenization of Pisidia”, MedA 4, 1991, s.119.

¹⁷⁷ Özsait, 1980, s. 63-65.

¹⁷⁸ Özsait, 1980, s. 65.

¹⁷⁹ Özcan, a.g.t., s. 29, Hannelore Vanhaverbeke, “Sagalassos Kırsal Bölgeden Bir Görüntü” Burdur Sempozyumu Bildiriler I, 2007, s. 671.

¹⁸⁰ Aktaran Özcan, a.g.t., s. 29, dn.163, Vanhaverbeke - Vermeersch – Waelkens 1998 s. 175.

Neolitikle birlikte artan iskan, Khalkolitik dönemi de içerisine alan devir Anadolu'su'da Hacılar ve Kuruçay, Suberde, Bademağacı ve Harmanören yerleşimleriyle temsil edilir¹⁸¹. Özellikle Hacılar Neolitiğinin C14 metoduyla MÖ 7000'lere tarihlendirilen Akeramik evresi, çağdaşı Filistin Eriha Akeramiğiyle karşılaştırma yapılarak Anadolu'nun erken tarihi için önemli veriler sunmuştur¹⁸². Bu höyükler Anadolu prehistoryasının önemli Neolitik buluntularıyla ünlüdür. Oturur pozisyonda ya da ayakta; çıplak ve bazıları anaçlığı vurgulanmış iri (steatopik), aslan veya panterle betimlenmiş ana tanrıça figürleri; daha ince betimlenmiş genç kız figürinleri; kucığında ya da sırtında çocukla ya da kucığında bir panterle betimlenmiş; iki panter arasında duran 30'un üzerinde figürin ele geçmiştir¹⁸³. Anadolu'nun birçok yerinde rastlanan çeşitli Neolitik Çağ betimlemeleri (**Levha 11**)¹⁸⁴nin bazıları bereket ve doğurganlıkla ilişkilendirilmiştir. Khalkolitik dönemden tanıdığımız ryhton biçimli kaplar (kuş, boğa, yaban domuzu gibi) yine Hacılar'da Geç Neolitik'te¹⁸⁵ Anadolu'nun erken örnekleri olarak yerini almıştır. Ayrıca çömlekler üzerinde resmedilmiş boğa başları ya da boynuzlar, bölgedeki kutsal anlayışının izlerini veren ilk örneklerdir¹⁸⁶. Bunların dışında bölgede oldukça fazla sayıda kazılmamış höyük yerleşimi bulunmaktadır.

İlk Tunç Çağıyla birlikte nüfus artışı yaşanmış ve bunun sonucunda yerleşme yerlerinin de sayısı artmıştır. Burdur Kuruçay, Isparta Göndürle Höyük, Bozanönü ve Senirce gibi yerleşimler bu döneme ait kültür kalıntılarının temsil edildiği alanlardır¹⁸⁷. Burdur Düğer yakınlarındaki Darsa'da Erken Bronz Çağı mezarlığındaki ithal Miken kapları ve yerel taklitleri; Pisidia'nın erken dönemlerden itibaren Greklerle etkileşimde bulunduğu göstergeleridir¹⁸⁸. Yine Troğitis (Suğla) Gölü havzasında İlk Tunç Çağı yerleşmeleri tespit edilmiştir¹⁸⁹.

¹⁸¹ Özşait, 1980, s. 68-83.

¹⁸² Özşait, 1980, s. 70, dn. 38.

¹⁸³ Özşait, 1980, s. 73.

¹⁸⁴ Talooen,- Alp, N., "Pisidia Kültürleri Antik Çağ'da Burdur İli'nde Dinsel Hayat. I. Burdur Sempozyumu", Burdur, 2005, s. 738.

¹⁸⁵ Özşait, 1980, s.71,72.

¹⁸⁶ Boğa başı ve boynuzlarına Çatalhöyük'te rastlanmış olup; Özşait'e göre bu kutsallık anlayışı Girit saraylarının freskolarında resmedilmiş olanların prototipidir. Özşait, 1980, s. 92.

¹⁸⁷ Özcan, A., a.g.t., s. 30.

¹⁸⁸ Aktaran, Özcan, A., a.g.t., s. 30.; C. Özgünel, "Batı Anadolu ve İçerlerinde Miken Etkinlikleri" Belleten 187, (1983), 697-743.

¹⁸⁹ Mellaart, J., 1954, Anat.St.IV, ss. 175-240.

Pisidia bölgesi Hitit metinlerinde Pitaşsa olarak geçmektedir¹⁹⁰. MÖ II. binde Anadolu'nun büyük çoğunluğunun olduğu gibi Pisidia'nın da Hitit İmparatorluğu egemenliğinde olduğu düşünülmektedir¹⁹¹. Hattuşas tabletlerinde okunan en kalabalık Luwi yerleşimi Arzawa Ülkesinin lokalizasyonu ile ilgili farklı tezler ileri sürülmekte olup¹⁹², Klasik Çağ Pisidia ve Pamphylia bölgelerini kapsadığı fikri öne çıkmaktadır¹⁹³.

İlk ve Orta Demir Çağı'nda Hitit Devleti'nin yıkılmasından Phryglerin MÖ 750 yılında etkin bir güç olarak ortaya çıkışına kadarki zaman aralığının Karanlık Çağ olarak adlandırılması¹⁹⁴, dönemi aydınlatıcı tezler¹⁹⁵ sunulmakla birlikte halen yetersiz olması nedeniyle literatüründen silinememiş bir tanımlamadır. Genel kanı; Kuzeybatı Pisidia'nın "MÖ I. binin başlarına kadar siyasi varlık gösteren toplumlar tarafından iskan edildiği"dir¹⁹⁶.

Pisidia Bölgesi'nin bu dönemlerde Phrygia egemenliği altında olup olmadığı ve siyasal ilişkileri net değildir. Buna karşın Pisidia'nın özellikle kuzey ve kuzeybatı kesiminde Phrygia etkili; Yalvaç'ın batısındaki Kumdanlı yakınlarındaki üçgen alınlıklı kaya mezarları¹⁹⁷, Phrygia nitelikli keramik buluntular ve yazıtlar MÖ IX. yüzyıldan Hristiyanlığın başlangıcına dek sürmüştür¹⁹⁸. Ayrıca Pisidia Antiokheia'sı'nda ele geçen Phrygce yazıtlar¹⁹⁹ özellikle Kuzey Pisidia'nın, siyasal bağlar bilinmese de, her

¹⁹⁰ Özcan, a.g.t., s. 30., Meltem Doğan Alparslan – Metin Alparslan, "Tarhuntaşsa'nın Lokalizasyonunda Yeni Adımlar" TEBE Haberler Bülteni 7, 1999, 14.

¹⁹¹ Özcan, A., a.g.t., s. 30.

¹⁹² Arzawa'nın Lykaonia, Pisidia, Pamphylia ve İsaoria bölgelerine yerleştirilmesiyle ilgili bk. Özsait, 1980, s. 100.; Ekrem Akurgal- Max Hirmer, Die Kunst der Hethiter, Hirmer, München, 1961, s. 108.

¹⁹³ Özsait, 1980, s. 99- 100.; Akurgal-Hirmer 1961a, s. 108.; M. Waelkens, Sagalassos and Pisidia During the Late Bronze Age", in: Sagalassos V, Report on the Survey and Excavations Campaings of 1996 and 1997, (ed. M. Waelkens- L. Loots), Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 11/A, Leuven University Press, Leuven, 2000, s. 474.

¹⁹⁴ Akurgal, Phrygische Kunst, 1955, s. 111 vd.; Akurgal, 1961b, Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, s. 5 vd.

¹⁹⁵ Fahri Işık, "Karanlık Dönemin Aydınlığı ve Frig Sanatı'nın Anadoluluğu Üzerine", Anadolu, 24, 2003, s.21-25.

¹⁹⁶ Aktaran Bilge Hümmüzlü Kortholt -Öznur Tanrıver, "Antik Kaynaklar, Epigrafik ve Arkeolojik Veriler Işığında Kuzeybatı Pisidia Bölgesi'nin Kültürel Kimliği", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-37, 2016, s. 30. dn. 15, ; Brandt, H., Gesellschaft und Wirtschaft Pamphylens und Pisidiens im Altertum, Asia Minor Studien 7, Bonn, 1992.

¹⁹⁷ Lutgarde Vandeput, The Architectural Decoration in Roman Asia Minor, Sagalassos: A Case Study, Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 1, Brepols, Leuven, 1997, s. 14.

¹⁹⁸ Alan S. Hall, 1968, "Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia", AnSt 18, s. 59 dn. 9.; ayrıca bölgede Phrygia kültürel ve dini etkisi için bk. Talloen, P., -Poblome, J.,- Waelkens, M., - Vanhaverbeke, H., "Matar in Pisidia, 2006 , s. 433-450.

¹⁹⁹ Drew-Bear, 1994, "Pisidia Antiocheia'sının Parlak Dönemini Yansıtan Yazıtlar" AST XII, s. 13-17.

halükarda kültürel alanda Phrygia'yla ciddi bir etkileşim halinde olduğunu kanıtlamaktadır.

Herodotos, Kilikia ve Lykialılar dışında Halys ırmağının beri yakasındaki ulusların Kroisos'a boyun eğdiğini aktarmıştır²⁰⁰. Her ne kadar boyun eğen halklar arasında Pisidia adı geçmese de Pamphylia ve Phrygia zikredilmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi Solymlerin Pisidia halklarından olduğu tezi, Herodotos'un aktarımlarıyla çelişir. Herodotos'a göre Lykialıların oturduğu topraklar eskiden Milyas'dı ve Milyashılara Solymler denilirdi²⁰¹. Fakat antik kaynakların Lykia, Phrygia, Pamphylia ve Kilikia bölgelerinden bahsederken, *geç dönemde Pisidia bölgesi olarak adlandırılacak olan coğrafyanın* hangi kentlerinin bu bölgelerin içerisinde olduğunu belirleyebilmek şimdilik çok zordur.

Akhaimenesler'e kadar bölgenin muhtemelen Lydia egemenliğinde kaldığı görüşü yaygındır. Komama (Şerefhöyük) yerleşiminde ele geçen Lydia seramiklerinin buraya ticari yolla ulaşmış ya da Lydia etkisinde üretilmiş olabileceği düşünülmektedir²⁰². Yine araştırmacılar, Isparta'nın Yassıören Kasabası'nın 2 km doğusundaki Delipınar mevkiinde (MÖ VI. yüzyılın sonu) iki adet Anthemionlu stele dayanarak, bölgenin Lydia egemenliğinin kanıtlandığını²⁰³ ileri sürmektedir.

Pers egemenliği süreciyle ilgili bilgiler yine eksiktir. Pers satraplıkları arasında, en azından Dareios'un ilk veya ikinci vergi bölgeleri içinde ismi Herodotos'ta zikredilmeyen Pisidia bölgesinin, Klasik çağ ve sonrası Pisidia bölgesinin tümünü kapsamamakla birlikte en azından bölgenin güneybatı kesiminin *Solymlerin memleketi Milyas* olarak adlandırılmış olabileceğini düşündürmektedir²⁰⁴. Buna rağmen Pers egemenliğiyle ilgili bilgilendiğimiz daha geç bir kaynak olan Ksenophon'da ilk kez Pisidia adı²⁰⁵ geçmekle birlikte, onun aktardıklarından yola çıkılarak tıpkı geçmişte Phrygialıların ve Lydialıların yapamadığı gibi Perslerin de Pisidia'yı tamamen kontrol

²⁰⁰ Herodotos, I, 28.

²⁰¹ Herodotos, I,173.

²⁰² Özşait- Özşait,1996, "Şeref Höyük: Komama", AnadoluAraş XIV, Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan, s. 365.

²⁰³ Brandt, 1992, s. 12-14.

²⁰⁴ Lanckoronski, K.,G., Städte Pamphyliens und Pisidiens II: Pisidien, Wien, 1892, s. 15-16; Mitchell, 1991, s. 119; Vandeput, 1997, s. 14.

²⁰⁵ Ksenophon'un aktardığına göre; Batı Anadolu satrapı Genç Kyros, abisi Pers kralı Artakserkses II'ye karşı yapacağı seferin hazırlıklarını gizlemek için, "Phrygia'ya yağma akınları düzenleyen Pisidialıları cezalandırma seferi düzenleyeceğini söylemiştir"; Ksenophon, Anabasis, I.1.11.

edemedikleri²⁰⁶ sonucuna varılmaktadır. Isparta Senirkent Yassihöyük Kasabası'nda ele geçen MÖ 530-510 yılları arasına tarihlendirilmiş mezar stelleri; Pisidia'nın Pers egemenliğini ya da (daha ihtiyatlı bir bakış açısıyla) Pers etkisini gösteren gösteren buluntulardır²⁰⁷. Bölge hakkında uzun yıllar araştırmalar yapan Özsait'e göre Pisidia Pers egemenliği altına girmemiştir²⁰⁸, gerçekten de Pers Satraplık listelerinde bölgenin ismi geçmemektedir. Fakat Milyas adı; "*İonia, Asia Manisalıları, Aeolia, Karia, Lykia ve Pamphylia'lular*"²⁰⁹ ile birlikte aynı vergilendirme sistemiyle birinci satraplıkta zikredilmektedir. *Milyas'ın Pisidia Bölgesi'nin güney ve batı kesimi olduğu tezine göre* en azından bölgenin güneybatı kesiminin bu vergilendirme sistemi içinde yer aldığı görülür. Ayrıca Bölgenin tümüyle kontrol edilememesi, Hellenistik Dönem boyunca devam etmiş fakat Roma egemenliğiyle birlikte bu durum değişmiş²¹⁰ gözükmektedir.

2.1.2. Hellenistik Dönem'de Pisidia Bölgesi

İskender'in Anadolu fethiyle Pisidia Bölgesi'ndeki gelişmelere dair az sayıda bilgiyi Arriannos'dan öğrenmekteyiz. Ondan öğrendiğimiz kadarıyla Lykia üzerinden Pamphyhia ve Pisidia yoluyla²¹¹ Phrygia'ya geçmek isteyen İskender; Termessos'da direnişle karşılaşmış²¹² ve Askania gölünden (Burdur Gölü) Phrygia'ya doğru ilerlerken Sagalassos, Kelainai gibi kentler dışında Pisidia içlerine girmemiş²¹³ olabilir. Komutanlarından Nearkhos'u Lykia'nın ve Tauros dağlarına komşu olan memleketin satrabı olarak atamıştı²¹⁴. Özsait Arrianos'un bu ifadesi ve satraplık listelerinde Pisidia adının geçmemesi gibi nedenlerle Nearkhos'un Lykia ile birlikte Pamphylia ve Pisidia'nın batı kesimlerinin de satrabı olduğunu²¹⁵ savlamaktadır.

İskender Issos Savaşı'ndan sonra Pers dönemindeki idari biçimlendirmeyi devam ettirerek ele geçirdiği bölgeleri satraplıklara ayırmıştır. Lykia ve Pamphylia

²⁰⁶ Özcan, a.g.t.; s. 33.; Sevin, 2001 s. 152.

²⁰⁷ Özcan, a.g.t.; s. 33. dn. 187. ; bk. Bilge Hürmüzlü, "Pisidia Bölgesi'nde Ele Geçen Anthemion Tipi Steller", CollAn VI, 2007, ss. 97-114.

²⁰⁸ Mehmet Özsait, Hellenistik ve Roma Devri'nde Pisidia Tarihi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1985, s. 122 vd.

²⁰⁹ Herodotos, III, 90.

²¹⁰ Özcan, A., a.g.t., s. 33.; Schuler, 1996, s. 143.

²¹¹ Özsait, 1985, s. 6.

²¹² Arriannos, Anabasis, I,29,1.

²¹³ Özsait, 1985, s. 6.; Arriannos, a.g.e., I,28, 1.

²¹⁴ Özsait, 1985, s. 6.; Arrianos, a.g.e., III, 6, 6.

²¹⁵ Özsait, 1985, s. 6.

satrabı olarak atadığı Nearkhos'u Pamphylia ve Pisidia'da ele geçirilememiş yerlerin alınmasıyla görevlendirmiş olsa da görev yerine getirilememiştir²¹⁶. Diodoros'dan öğrendiğimiz kadarıyla yine İskender hayatta iken isyan eden iki zengin Pisidia kentine karşı ceza seferi düzenleyen Perdikkas da Isauria ve Laranda (Karaman) kentlerini kontrol altına almak istemiş, fakat bu girişim Kilikia satrabı Balacros'un İsaurlar tarafından öldürülmesiyle²¹⁷ sonuçlanmıştır. Diodoros, Laranda ve İsaurları Pisidia kentleri olarak zikretmektedir. Özsait buraların doğu Pisidia'ya ait olabileceğini vurgulamaktadır²¹⁸.

Yukarıda Mısır bölümünde bahsedildiği gibi III. Darius'la Büyük İskender arasında gerçekleşen Issos Savaşı'nın ardından geniş topraklara yayılmış olan 200 yıllık Pers egemenliği son bulmuştur. İskender, Mısır'da "*Pers egemenliğine son veren Kurtarıcı*" olarak algılanmasına rağmen; Anadolu'da birçok kentin direnişiyle karşılaşmıştır. Örneğin Diodoros, İskender'in Pisidia kentlerinden birinde büyük bir direnişle karşılaştığını ve İskender'in bu kenti 2 gün kuşattığını bildirmektedir²¹⁹. İskender'in büyük bir karşı duruşa rağmen zaptedebildiği bu kent, henüz lokalize edilememiştir.

Miletos ve Halikarnassos'un ardından Lykia'dan Milyas ve Phaselis'e geçtikten sonra Termessos'a yönelen İskender; Phrygia bölgesine Termessos üzerinden geçmeyi planladığı halde bunu gerçekleştirememiştir. Bu arada Selgeliler'in İskender'le anlaşma yaptığı kaydedilmiştir. Termessos'u kuşatamayan İskender, Arrianos onun hangi yolu kullandığını bildirmemesine rağmen, kuzeye doğru devam etmiş ve Sagalassos önlerine gelmiştir. Yenice boğazından Sagalassos'a geçmek için Özsait'in bahsettiği gibi Çubuk ve Döşemeboğazı geçitleri vardır. Özsait; İskender'in Selge'nin yönlendirmesiyle takip ettiği bilinen yolun, Döşeme boğazı vasıtasıyla Kestel gölünün doğusundan geçerek Sagalassos'a ulaştığını savlamaktadır ve bu tezini, yolun teçhizatıyla birlikte bir ordunun geçebileceği uygunlukta olmasına bağlamaktadır²²⁰. Sagalassos direnişini Arrianos'dan detaylıca öğrenebilmekteyiz²²¹. Onun işaret ettiğine göre Sagalassos,

²¹⁶ Özsait, 1985, s. 1-2.

²¹⁷ Diodoros, XVIII, 22 vd.; Özsait, 1985, s. 6.

²¹⁸ Özsait, 1985, s. 7.

²¹⁹ Özsait, 1985, s. 124.; Diodoros, XVIII, 27-28.

²²⁰ Özsait, 1980, s. 125.

²²¹ Arrianos, I 28, 2-8.

içinde diğerleri gibi Pisidialıların oturduğu önemli kentlerden biriydi ve bölgenin en cesur savaşçıları Sagalassoslulardı²²².

İskender, Sagalassos'u ele geçirdikten sonra, Pisidialıların geri kalanını almak için yola koyulup, beşinci günde Kelainai'ye ulaşmıştır²²³. Muhtemelen bu şehirler Askania gölünün güneyinde ve batısında yerliyordu²²⁴.

İskenderin ölümünün ardından bazı değişikliklere rağmen satraplık sistemi devam etmiş²²⁵; MÖ 323'de gerçekleşen taksimde Mısır'ın idaresi Ptolemaios'a, Lykia ve Pamphylia'yla birleştirilen Büyük Phrygia'nın yönetimi ise Antigonos Monophtalmos'a²²⁶ devredilmiştir. Pamphylia hinterlandında kalan Pisidia bölgesinin batısının da, her ne kadar Diodoros bu paylaşımda Pisidia adını zikretmemiş olsa da, Antigonos'un idaresi altına girmiş olabileceği²²⁷ önerilmektedir. MÖ 321 yılı başlarında Perdikkas, Mısır'da egemen olan Ptolemaios'a karşı bir sefer düzenlemiştir. Triparadeisos kararları olarak geçen toplantıda Antipatros naibliğinde satraplıklar yeniden paylaştırılmış fakat yine kaynaklarda Pisidia adı ve ayrıca bu kez Pamphylia adı da geçmemektedir²²⁸.

İskender'in ölümden sonra bölgede Selge ve Pednelissos savaşı örneğinde olduğu gibi iç çatışmalar gerçekleşmiş ve bölge İskender'in generalleri tarafından kurulan Hellenistik krallıklar arasında el değiştirmiştir²²⁹. Diodokhlar arasında süren çatışmalar sırasında bölgeyle ilgili en trajik anlatılardan biri Alketas'la ilgilidir. Diodoros eserinde; Phrygia satrabı Antigonos'un Eumenes'i mağlup ederek, Pisidia'dan destek gören Perdikkas'ın kardeşi Alketas ve Attalos'a karşı hareketinden²³⁰ bahsetmektedir. MÖ 319 yılında Kretopolis kentinde gerçekleşen bu mücadelede Antigonos'a yenilen Alketas, Termessos'a sığınır. Antigonos Termessoslulardan Alketas'ı ister. Kentin yaşlıları Alketas'ın teslim edilmesinden yanayken, gençler onu Antigonos'a vermek istemez. Tuzağa düşürülerek kentin uzağına gönderilen gençler,

²²² Özsait, 1980, s. 126,127.; Arrianos, I 28, 2-8.

²²³ Arrianos, I, 28, 1.; İskender, muhtemelen Pisidia şehirlerinin tümünü ele geçir(e)memiştir, beş gün gibi kısa bir zaman zarfında bu kentlerin hepsine uğraması mümkün olamazdı bk. Özsait, 1980, s. 126.

²²⁴ Özsait, 1980, s. 127.

²²⁵ Özsait, 1985, s. 2.

²²⁶ Diodoros, XVIII, 3.

²²⁷ Özsait, 1985, s. 6.

²²⁸ Özsait, 1985, s. 8.

²²⁹ Özcan, a.g.t., s. 34; Mitchell, 1992, s. 21-27; Brandt, 1992, s. 33-34.

²³⁰ Diodoros, XVIII. 44-47.

kente döndüklerinde Alketas'ın ölüsünün Antigonos'a teslim edildiğini anlar²³¹ ve ona yaraşır mükemmel bir merasim yaparlar²³². Bugün Termessos'da bulunan atlı kabartmalı kaya mezarının, Lanckoronski'nin Alketas'ın anısına yapılmış olduğu önerisine; Bean, MÖ 4. yüzyıl sonu kabartma stilini gösterdiği gerekçesiyle karşı çıkmaktadır²³³.

Antigonos'un Pisidia'ya yaptığı bu büyük harekattan sonra bölgenin ona bağlanmış olması beklenirken Diodoros'un aktardığına göre Pisidialıların Antigonos'un karşısında hareket eden Eumenes'in ordularında ücretli askerlik yapmış olmaları, MÖ 319 hareketinin sadece Alketas ve Attalos'un birliklerine karşı düzenlendiğini, onları yenen Antigonos'un Alketas'ın müttefiki olan Pisidialıları idaresi altına alabilecek sürekli bir idari teşkilat kurmadığını göstermektedir²³⁴. Pisidia bölgesinin MÖ 323-301 yılları arasındaki Hellenistik dönemin generaller arasındaki şiddetli mücadeleleriyle ünlenen en hareketli dönemiyle ilgili neredeyse yok denecek kadar az bilgiye sahibiz. Özsait, Diodoros'un Antigonos ile Alketas ve Attalos arasındaki mücadelede aktardıklarına göre akla yatkın bir çıkarım yapmaktadır. Pisidialıların Antigonos'a karşı Termessos ve Kretopolis kentleriyle hareket ettiği anlaşılmaktadır. Diodoros'dan edindiğimiz bilgilerle buralarda yaşayan insanların idari anlamda güçlü bağlara sahip olmasa da ortak menfaatler doğrultusunda birlikte hareket ettikleri düşünülebilir. Özsait'e göre belkide iki kent arasında kalan Ariassos ya da başka bazı kentler de Antigonos'a karşı birlikte hareket etmiş olabilir. Harekat hakkında detaylardaki eksiklere rağmen Pisidia kentlerinin vatandaşları adına karar verme yetkisinin ya tek bir şahıs²³⁵ ya da bir grup tarafından²³⁶ gerçekleştirildiği olasılık dahilindedir. Dolayısıyla bölgenin, daha ziyade İskenderin halefleri arasındaki mücadele alanı dışında kaldığı mücadeleden (en azından aksini ispat edilecek verilere ulaşılan kadar) çok fazla etkilenmediği çıkarımına²³⁷ katılmaktayız. Böylece Özsait'in belirttiği gibi MÖ 319-301 arasında Antigonos Monophtalmos zamanında, Alketas ve Attalos olayından anlaşıldığı

²³¹ Özsait 1985 s. 9 - 13 dn. 42-55.; Diodoros, XVIII, 44-47.; Mitchell, 1992, s. 4.

²³² Diodoros, XVIII, 47.

²³³ Özsait, 1985, s. 12., dn. 52.; Lanckoronski, 1982, s. 71-76., Res. 23.; George E. Bean, 1979, Turkey's Southern Shore, Ernest Benn, London, s. 134. vd., res. 59-60.

²³⁴ Özsait, 1985, s. 14-15.; Diodoros, XVIII, 61.; Plutarkhos, Eumenes, XIII.

²³⁵ Özsait, birçok Pisidia şehrinin Strabon'un kendi döneminde tiranlar tarafından yönetildiğini aktarmış olmasından da yola çıkarak bu olasılığın gözönünde bulundurulması gerektiğini savlamaktadır; Özsait, 1985, dn.55, s. 13.; Strabon, XII, 570.

²³⁶ Özsait'e göre, Diodoros'un aktarımlarında Termessos kentinde yasaları "yaşlılar"ın yürütüyor olması, bu kentin şehir devleti statüsü esaslarına göre yönetildiğini göstermektedir; Özsait, 1985, dn. 56., s. 14.; Diodoros, XVIII, 46.

²³⁷ Özsait, 1985, s. 31.

üzere bölgenin en azından Pamphylia sınırındaki Termessos gibi bazı kentlerinin Perdikkas'ın taraftarına yakın bir tutum sergilediği görülmektedir. Yine de Antigonos hakimiyetine idari olarak boyun eğip eğmediği belirsizdir. Her durumda yukarıda belirttiğimiz gibi antik kaynaklardan yola çıkılarak bölgenin iç kesimlerinin daha otonom kaldığı tezine bağlı kalmak gerekmektedir.

İskender'in ardıllarından Lysimakhos'la birleşen Seleukoslar ile Demetrios ve Antigonos kuvvetleri arasında MÖ 301 yılında güney Phrygia'da Sultan dağlarının kuzey eteklerinde yeralan Ipsos kentinde(?)²³⁸ gerçekleşen savaşın ardından yeniden toprak paylaşımına gidilmiş olsa da kaynaklarda Pisidia bölgesi yine zikredilmemektedir²³⁹. Antigonos'un da öldüğü bu savaştan sonra yapılan taksimde; Seleukos, Fıratla Akdeniz arasındaki Syria'ya, Phrygia'nın içlerinden Indus'a kadar²⁴⁰; Lysimakhos ise Trakheia'ya ek olarak Kilikia'ya ve Ptolemaios'un eline geçen Lykia, Pamphylia ve Pisidia'daki birkaç alan dışında Toroslara kadar Küçük Asia'nın kontrolünü elde etmiştir²⁴¹.

Savaşın ardından Ptolemaios, Demetrios, Lysimakhos ve Seleukos arasında mücadeleler gerçekleşmiştir. Ipsos Savaşıyla Kourupedion Savaşı arasındaki zaman diliminde (MÖ 301- 281) Pisidia hakkında herhangi bir antik kaynaktan bilgi edinilememektedir²⁴². Ancak bölgenin Mısır'la etkileşimini ele alabilmek için, Pisidia'nın Pamphylia kentleri ile bağlantısını irdelemek yerinde olacaktır.

Aspendos'da ele geçen bir yazıta dayanılarak²⁴³ I. Ptolemaios Soter'in (MÖ 323-285) MÖ 295 civarında askeri bir işgal olarak adlandırılmasa da, serbest anlaşmalara dayanan biçimde Pamphylia'ya hakim olduğu düşünülmektedir²⁴⁴. I. Ptolemaios dönemine tarihlenen bu yazıtta “...Pamphyliyalılar, Lykialılar, Giritliler, Hellenler ve Pisidialıların Aspendos kentini onurlandırdığı...” yani, Aspendos'a yardıma

²³⁸ Ipsos kentinin lokalizasyonu hakkında kaynaklara ulaşmak için bk. Özsait, 1985, s. 30., dn. 142.

²³⁹ Özsait, 1985, s.36-37.

²⁴⁰ Özsait, 1985, s.32. dn. 147., Appianos, The Syrian Wars, 55.

²⁴¹ Özsait, 1985, s.32., dn. 148.; Mario Segre, “Decreto di Aspendos”, Aegyptus Vol 14, 1934, s. 253 vd.

²⁴² Özsait, 1985, s.36-37.

²⁴³ Özsait, 1985, s.32.; Segre, 1934, s. 253-268.

²⁴⁴ Özsait, 1985, s.37., dn. 175.; Clemens Emin Bosch, Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler: Studien zur Geschichte Pamphyliens, (çev. Sabahat Altan), TTK, Ankara, 1957, s. 253-268.; Theokritos'dan anlaşıldığına göre, Pamphylia; II. Ptolemaios Philadelphos zamanında Mısır toprakları içerisinde kalmıştır.; Theokritos, Idyll, The Panegyric of Ptolemy, XVII, 77-95.

geldiğinden²⁴⁵ bahsetmektedir. Özsait, bu kişilerin ücretli askerler olduğunu, geliş amaçlarının Aspendos’la komşularından Perge, Side ya da daha yüksek ihtimalle Selge şehirlerinden biriyle girdiği savaşta eskiden beri ve bu dönemde de hür olan Aspendos’a yardım etmek olduğunu düşünmektedir²⁴⁶. Bosch, bu yardımın Ptolemaios ve Aspendos için faydalı bir cesaret örneği sergilediğini ve fakat Ptolemaiosların Aspendos’daki nüfusunun burada yaşayan bu ücretli askerlere dayandığını²⁴⁷ ileri sürmektedir. “Aspendos’u Ptolemaios’lardan yardım isteyecek, yardıma gelen ücretli askerlere ve ailelerine vatandaşlık hakkı tanınmasına sebep olacak tehlike”nin “Selge tehlikesi” olduğu²⁴⁸ tezi makuldür. İskender döneminde Selgelilerin Termessos’a karşı İskender’in yanında olmasından ve Akdeniz’e açılma isteğinden yola çıkarak Aspendos’un bu yayılmanın önündeki duraklardan biri olduğu ve aralarında savaş gerçekleşmiş olabileceği²⁴⁹ olasılık dahilindedir.

Aspendos’un hangi tehdite karşı Ptolemaioslardan yardım istediği kesin değildir. Eğer bu tehdit gerçekten de Selge²⁵⁰ gibi bir Pisidia kentinden geliyorsa; Aspendos, yabancı istilacılardan yardım isteyecek kadar büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştır. Bu da araştırmacılara, en azından bazı Pisidia kentlerinin bu dönemde askeri anlamda azımsanamayacak güce sahip olabileceklerini düşündürmektedir. İleride yapılacak araştırmalar, kuşkusuz bu dönemle ilgili daha detaylı bilgilere ulaşılmasını sağlayacaktır.

Özsait’e göre Akdeniz’in güney ve batı sahillerinde katı bir idare sistemine dayanmayan Ptolemaiosların Pamphylia’daki nüfuzu Akdeniz ticaretini kontrol edebilecek birkaç limana sahip olmaktan ibaretti²⁵¹. I. Ptolemaios Soter’in ardılı olan II. Ptolemaios Philadelphos devrinde (MÖ 285-246) ise Pamphylia’nın Mısır toprakları

²⁴⁵ Bu yazıtın sahte bir kopyası, Antalya Müzesi’nde sergilenmektedir (Envanter numarası:165); bk. Paribeni, R.-Romanelli, P., 1914, “Studi e ricerche nell’Anatolia meridionale, Monumenti Antichi 23, s. 116, No. 83. ; G.E. Bean, “Inscriptions in the Antalya Museum”, Belleten XXII, 1958, s. 58-62. No: 63.

²⁴⁶ Özsait, 1985, s.38.; Aspendos’daki Mısır varlığını kanıtlayan Mısır tanrılarına ilişkin epigrafik belgeler için bk. H. Brandt, 1988, Kulte in Aspendos, in MDAI, I, 38, s. 237-250.

²⁴⁷ Özsait, 1985, s.38.; Bosch, 1957, a.g.e., s. 25 vd.

²⁴⁸ Özsait, 1985, s. 37-39.

²⁴⁹ Özsait, 1985, s. 38-39.

²⁵⁰ Strabon; Selge’nin Tauroslar’ın iç kesimlerinde yaşayan Pamphylia kentleriyle sürekli kavga halinde olduğunu, ayrıca Amyntas’a kadar bağımsızlığını korumuş olabileceğine işaret eder bk. Strabon, XII, VII, 3.

²⁵¹ Özsait, 1985, s. 38.

içerisinde Ptolemaioslar egemenliğinde olduğuna işaret eden antik bir kaynak vardır²⁵². MÖ 281 yılında gerçekleşen Kourupedion Savaşı'nda Seleukos bu kez Lysimakhos hanedanlığına son vermiştir²⁵³. Böylece Anadolu'da M.Ö 188 yılına kadar sürecek olan hanedanlığı hakimiyeti başlamıştır. Bu dönemde Pisidia'nın da Seleukos hakimiyeti altında olduğu düşünülmektedir²⁵⁴. Seleukoslar kuzeyde, Pisidia Phrygia sınırında, Anadolu'yu Syria'ya ve Kilikia ile Ege'yi bağlayan doğu ticaret yolu boyunca askeri koloniler kurmuştur²⁵⁵. I. Seleukos ya da oğlu I. Antiokhos tarafından kurulduğu düşünülen bu kentlerin Seleukeia Sidera²⁵⁶, Apollonia²⁵⁷, Antiokheia²⁵⁸ ve muhtemelen Neapolis²⁵⁹ olduğu savlanmaktadır. Bu kuzey Pisidia kentleri yoluyla Seleukoslar hem yerli halk üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırmak istemiş hem de kentler, Galat akınlarını kontrol edebilen karakollar gibi işlev görmüş²⁶⁰, böylece kuzey yönündeki askeri yollar güvenlik altına alınmıştır. Strabon ayrıca Antiokheia'nın (Yalvaç) “...vaktiyle *Maiandros ırmağı yakınında oturmuş olan Magnetler* (Magnesialılar) tarafından iskan edildiğini...” aktarmaktadır²⁶¹.

Kourupedion Savaşı'ndan çok kısa bir süre sonra Seleukos'un da Ptolemaios Keraunos tarafından öldürülmesiyle, artık Lysimakhos ve Seleukos tehditi ortadan

²⁵² Özşait, 1985, s. 37., dn. 173.; a.y. s. 39.; Louis Robert, Documents d'Asie mineure méridionale, Paris, 1966, s.53–58; Johannes Nollé, Side im Altertum, Geschichte und Zeugnisse, Band I, Österreichische Akademie Der Wissenschaften Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Bonn, 1993, s. 58.; Günther Hölbl, Geschichte des Ptolemäerreiches: Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung, Stuttgart, 2004, s. 25.

²⁵³ Getzel M. Cohen, The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor, Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1995, s. 57.

²⁵⁴ Levick, 1967, s. 16.; Pisidia Hellenistliğinin MÖ 334-258 arası olan dönemi için ayrıca bk. Waelkens, 1993, s.15-36.

²⁵⁵ Özcan, a.g.t., s. 35.; Ramsay, 1961, s. 43; Levick, 1967, s. 17-19, Orhan Bingöl, “Seleukeia Sidera 1993 yılı Arkeolojik Kazıları” Göller Bölgesi Arkeolojik, Kültürel Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi 1993 Yılı Çalışmaları, 1994, s. 46.

²⁵⁶ Cohen, Seleukeia'nın (Sidera) I. Antiochos Soter tarafından kurulmuş olabileceğini düşünmektedir; Cohen, 1995, s. 349-351.

²⁵⁷ Cohen Apollonia'nın (Mordaion) I. veya II. Antiokhos tarafından düzenlenmiş olabileceğini savlamaktadır; Cohen, 1995, s. 285-290.

²⁵⁸ Cohen, 1995, s. 278., Antiokheia'yı Phrygia kentleri arasına almıştır. Magnesia'dan kolonistler yerleştirilen kentin, kurucusu I. Seleukos'tur.

²⁵⁹ Cohen, 1995, s. 348, Doğu Phrygia ya da Pisidia Hellenistik yerleşim olduğunu belirtirken, Pisidia kentleri bölümünde ele almıştır. Ayrıca bk. Özcan, a.g.t., s. 77, dn. 399.; Levick, 1967, s. 17-19; A.H.M. Jones, 1971, s. 127; H. Bracke, 1993, “Pisidia in Hellenistic Times”, Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991), Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 5, Leuven University Press, Leuven, s. 17, 21, dn. 54; Getzel M. Cohen, The Seleucid Colonies: Studies in Founding, Administration and Organisation, (Historia, Einzelschriften, 30), Weisbaden: Steiner, 1978, s. 57; Aktaran Özcan, a.g.t., s. 77, dn. 399, Bean, 1976, s. 821.

²⁶⁰ Özcan, A., a.g.t., s. 77, dn. 401.; Cohen, 1995, s. 57.

²⁶¹ Strabon, XII. VIII. 14.

kalkmıştır. Bu gelişmelerin ardından, bölgeler İskender'den geriye kalan miras olan satraplık sistemi yerine, krallıkla yönetilmeye başlamıştır. Bu miras; Mısır'da yine Ptolemaioslar'ın; Trakheia'nın bir bölümüyle Syria ve Küçük Asia'da I. Antiokhos önderliğinde Seleukoslar'ın; Makedonya'da önce Ptolemaios Keraunos, fakat Keraunos'un ölümünün ardından Antigonos Gonatas önderliğinde Antigonoslar'ın krallığı olmak üzere üçe bölünür²⁶².

Makedonya ve Yunanistan'da baş gösteren Galat istilaları (Kelt) Küçük Asia'ya da sıçramış ve yüzyıla yakın bir süre Anadolu'nun tahribatına sebep olarak Seleukoslar'ın yıpranmasını hızlandırmıştır. Aynı yüzyıllık zaman diliminde Seleukoslar'la Ptolemaioslar arasındaki Syria Savaşları da, bu yıpranışı arttırmıştır. Pergamon'da ele geçen bir yazıta göre Selge kentinin bu dönemde Seleukoslar'a karşı I. Attalos'la ittifak halinde olmasından yola çıkılarak, Seleukoslar'ın, tahkimli bazı Pisidia kentlerini henüz egemenlik altına almadığı düşünülmektedir²⁶³.

Kourupedion Savaşı (M.Ö 281) ile Apameia barışı (MÖ 188) arasında bölgeyle ilgili başka bir gelişmeyi Polybios aktarmaktadır. Küçük Asia'da elde ettiği toprakları sağlamlaştırmak amacıyla hakim olamadığı topraklara girmek isteyen Akhaioş'un Pednelissos safında yer aldığı aktarımda MÖ 218 yılı Selge ve Pednelissos arasındaki savaştan bahsedilmektedir²⁶⁴. Bu dönemde kalabalık bir nüfusa sahip Selge, başka birçok Pisidia kentini kendisine bağlayarak güçlü bir orduya sahip bir şekilde Pednelissos kentini kuşatır²⁶⁵. Savaşta Pednelissos'a yardım eden kentler arasında Etenna ve Aspendos'un da adı zikredilir. Aspendos'la düşmanlığından ötürü Side savaşa katılmamıştır. Selgeliler; Akhaioş'un, Garsyeris'in ve Pamphylia ile Pisidialı bazı düşmanlarının Pednelissos'a yardımına ve kendi vatandaşı Logbasis'in ihanetine rağmen Pednelissos'a iki taksit şeklinde toplamda 700 talent gibi yüksek bir mebla ödemesi ve esirleri serbest bırakması şartıyla topraklarına ve özgürlüklerine kavuşmuştur²⁶⁶. Selge kentinin, kendisine karşı bu güçlü birleşmeye rağmen savaştan özgürlüğünü kaybetmeyerek çıkması ve yüksek bir tazminat ödemesi ne kadar zengin bir kent olduğuna ve belki de İskender'den beri kurmak istediği birliği bazı kentleri

²⁶² Özşait, 1985, s. 41.

²⁶³ Özşait, 1985, s. 45.

²⁶⁴ Polybios V, 72-76.

²⁶⁵ Polybios V, 72.

²⁶⁶ Özşait, 1985, s. 48-49.

kendine bağlayarak bu dönemde kurduğuna işaret olabilir²⁶⁷. Fakat her durumda bu dönemle ilgili bilgilerimiz de bu olasılığı kanıtlayabilecek mahiyette değildir.

MÖ 190 yılında Roma ordusu, II. Eumenes'in ordusuyla birleşip III. Antiokhos önderliğindeki Seleukosları Magnesia'nın kuzeyinde yenmiştir²⁶⁸. Savaşta Seleukosların ordusunda yaklaşık 3000/4000 Pisidialı, Pamphyliyalı ve Lykialı savaşçı olduğu kaydedilmiştir²⁶⁹. Bu savaşla Küçük Asia'nın içlerine adımını atan Roma; Savaşın ardından Roma senatosu tarafından konsül Gnaeus Manlius Vulso; Küçük Asia işlerini düzenlemekle görevlendirilir. MÖ 189 yılında gerçekleşen Galat seferi sırasında Manlius Vulso'nun bazı Pisidia ve Pamphylia kentlerine de uğradığı bilinmektedir. Bu süreçte Termessos'un, İside kentini kuşattığı bilinmektedir. İside'nin Manius Vulso'dan yardım istemesi üzerine; Termessos'un İside kuşatmasını kaldırarak Termessos'u ve aynı şekilde Aspendos'u da 50 talanton karşılığında ittifakına kabul eden Roma konsülü Vulso, kalan Pamphylia şehirleriyle de görüşerek Galatlara karşı yürüyüşüne devam etmiştir²⁷⁰. Kormasa'yı²⁷¹ da ele geçirdikten sonra Sagalassos'a giren konsül, yağma girişiminin ardından Sagalassoslular'ın barış isteği karşısında 50 talanton ve ayrıca 20 bin medimnos buğday ve aynı miktarda arpa karşılığında ittifakına kabul etmiştir. Galat seferinde bu kentlerin dışında, Pisidia'nın Darsa, Lysinia ve Orondeis kentleri de Roma ittifak sistemi içine dahil edilmiştir²⁷².

Roma'nın bölgeye asıl girişi MÖ 188 Apameia barışıyla gerçekleşir. Seleukoslar bu barış anlaşmasına göre Torosların öte tarafına ve Halys ırmağına (Kızılırmak) kadar Küçük Asia'yı terketmiştir. Roma'nın bu süreçte Küçük Asia'da toprak kazanma kaygısının olmadığı neredeyse tüm araştırmacıların ortak fikridir. Böylece kazanılan yerler, Galat seferinde Antiokhos'a karşı Roma'ya yardım eden Rhodos ve Pergamon'a bırakıldı. Dolayısıyla II. Eumenes, III. Antiokhos'un Toros dağlarının kuzeyinde kalan topraklarına egemen oldu²⁷³. Pisidia ve Milyas bölgesi'nin büyük kısmı Bergama topraklarına girmiş olduğu düşünülse de Termessos (Fethiye)'un liman kesimi, Lykia

²⁶⁷ Özşait, 1985, s. 50.

²⁶⁸ Livius, XXXVII, 45, 3; Polybios, XXI, 16-17.

²⁶⁹ Özşait, 1985, s. 56., Livius XXXVII, 40, 14; Appianos, The Syrian Wars, 32.

²⁷⁰ Livius, XXXVIII, 15, 3.; Polybios XXI, 35.

²⁷¹ Livius, XXXVIII, 15, 7; Polybios XXI, 36.; Kentin adı Livius'da Kormasa; Polybios'da ise Kırmasa olarak geçmektedir. Ayrıca Galat seferi sırasında Roma Konsülü Manlius Vulso'nun Pisidia bölgesi'nden Pamphylia'ya geçerken takip ettiği yol hakkında tartışmalar için bk. Özşait, 1985, s. 56-61.

²⁷² Livius, XXXVII 56; Brandt, 1992, s. 42-44.

²⁷³ Özşait, 1985, s. 64.; Livius, XXXVIII, 39.; ; Polybios, XXI, 45.

ve Karia ile birlikte Pisidia'nın Pamphylia sahiline yakın güney kesiminin Rhodos egemenliğine girdiği düşünülür²⁷⁴.

Pisidia bölgesiyle ilgili yine eksik bilgilere rağmen Apameia barışına göre Milyas'ın Eumenes'e verilmesinden ve Amblada kentinin III. Attalos'a vergi veya tazminat ödüyor olduğuna işaret eden yazıttan anlaşılacağı üzere en azından Pisidia'nın batısının Pergamon egemenliğine girdiği aşıkardır²⁷⁵. Ayrıca III. Attalos tarafından Amblada kentine yazılan (MÖ 160) mektuba göre²⁷⁶ kentin Pergamon'a bağlanmış olduğu söylenir. Özsait'e göre birtakım sebeplerle Konsül Manlius Vulso'nun seferi haricinde MÖ 190-164 yılları arasında tüm Pisidia kentleri özgürlüklerini korumuş olabilir. Bu sebeplerden en önemlisi Eumenes'in Küçük Asia'yı Galat akınlarından korumakla uğraşmasından dolayı doğu seferi yapmaya vakti olmayışıdır. Özsait yine, Eumenes'in MÖ 164'de Selge karşılaşmasından önce ya da sonra Amblada'ya karşı bir ceza seferi düzenlemiş olabileceğini²⁷⁷ öne sürmektedir. Kentte ele geçen III. Attalos'a ait mektuptan Pergamonluların elinde Ambladalı bazı rehineler olduğu, tazminat ödemeye mahkum edildiği anlaşılmaktadır. Kentin zaman içerisinde Pergamonlu'lara dostça davranması ve geçmişteki hatasından dolayı pişmanlığını bildiren elçiler göndermiş olması, III. Attalos'un kalan tazminatı affetmesine sebep olmuştur²⁷⁸. Ambladalı'nın pişmanlık duyduğu bu hata kesin olmamakla birlikte belki de Galatların yanında Eumenes'e isyan etmiş²⁷⁹ olmasıdır. Bunun dışında Eumenes'le Selge karşılaşmasına dair de çok fazla bilgi olmamasına rağmen Polybios'dan ve Pompeius Trogus'dan aktarıldığına göre Selge elçileri Eumenes'i Roma'ya şikayet etmiştir²⁸⁰. Dolayısıyla Özsait'in belirttiği zaman dilimi arasında ya da Apameia barışı ile Selge karşılaşması arasındaki zaman diliminde birçok Pisidia kentinin bağımsızlıklarına düşkünlükleri, cesur ve savaşçı yapıları neticesinde; stratejik hareket ederek bazen Galatlarla birleşmeleri, bazen Roma'ya Pergamon kralını şikayet etmeleri, ayrıca Roma

²⁷⁴ Aktaran, Hüseyin Köker, Eskiçağ'da Komama: Tarihi Ve Sikkeleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013a, s. 30.

²⁷⁵ Özsait, 1985, s. 65.

²⁷⁶ G.E. Bean, "Notes and Inscriptions from Pisidia", Part II. AnatSt X, 1960, s. 61.

²⁷⁷ Özsait, 1985, s. 67.

²⁷⁸ Aktaran, Özsait, 1985, s. 67.; Welles, C.B., s. 238-240., nr. 54.; Dittenberger, W., OGIS, II, s.491-493., nr. 751.; Brandis, G., 1910, RE, VII, 1, s. 545.; Meyer, 1925, s.154.

²⁷⁹ Aktaran, Özsait, 1985, s. 66.; Welles, C.B., s. 239.

²⁸⁰ Özsait, 1985, s. 66.; David Magie, Roman Rule in Asia Minor, RRAM I-II, Princeton, 1950, s. 23. ; Pompeius Trogus, Prologi; XXXIV ; Polybios, XXXI, 1, 3-4.

ittifak sistemi içerisinde katılmış olmalarının avantajlarını kullanmaları ve her halükarda Galat akınlarının Pergamon Krallığını çok fazla meşgul etmesi sebepleriyle Pergamon Krallığı idaresi altındaki topraklar içerisinde olsa da büyük oranda özerkliklerini koruduğu düşünülebilir.

Selge'nin Pergamon'a karşı bu tutumuna rağmen; Amblada'nın Eumenes zamanındaki Pergamon karşıtlığının II. Attalos'la birlikte dostça ilişkiler kurmasına evrilmesi ve Termessos gibi bazı kentlerde "Attaloslar stoası" bulunması²⁸¹ Eumenes'in hemen akabinde II. ya da III. Attalos dönemiyle birlikte bölgedeki otonom kentlerle ilgili bu durumun değişmiş olabileceğine işaret edebilir.

Apameia Antlaşmasına göre Antiokhos'a karşı yapılan savaşın öncesinde özgür olan kentler antlaşma sonrasında Rhodos veya Pergamon krallığı toprakları içerisinde kalsa da özgürlükleri devam edecekti²⁸². Yine Pergamon ve Rhodos toprakları üzerinde yeralsa da, Manlius Vulso'nun Galat seferinde onun dostluğunu kazanarak Roma ittifak sistemine giren kentler de otonomilerini korumuşlardı²⁸³. Dolayısıyla Polybios ve Livius'dan aktarıldığına göre Galat seferinde Roma ittifak sistemi içerisinde giren Termessos, İsinda, Sagalassos, Lysinia ve Oroanda²⁸⁴ ve Strabon'un belirttiği gibi Pisidia Antiokheiası ve Selge²⁸⁵ de bölgede özgürlüğü devam eden kentler arasındaydı.

Apameia barışıyla birlikte Küçük Asia'yı terkederek Asia devleti haline gelen Seleukoslar'la Roma arasında bir tampon görevi görecektir olan Pergamon Krallığı genişlemiş oluyordu. Roma Pergamon Krallığı aracılığıyla Küçük Asia'yla fazla uğraşmadan İmparatorluğa doğru evrilecekti.

Pisidia'nın durumu net olmasa da, Pamphylia bölgesi MÖ III. yüzyıl başlarından itibaren Ptolemaïoslar hanedanlığı tarafından yönetilmeye başlamıştır²⁸⁶. II. Ptolemaïos'un Miletos'la anlaşma yoluna gitmesi, ilerleyen birkaç yıl içerisinde Karia, Lykia ve Kilikia sahillerinde egemenlik kurması²⁸⁷ sayesinde, Anadolu'nun güney ve batı kıyılarıyla Mısır arasında askeri, ticari ve dolayısıyla kültürel ilişkiler artmıştır.

²⁸¹ Magie, 1950, s. 28.; Bean, 1979, s. 123.

²⁸² Livius, XXXVII, 56, 2.

²⁸³ Özşait, 1985, s. 65.

²⁸⁴ Livius, XXXVIII, 15, 7. ; Polybios, XXI, 36.

²⁸⁵ Strabon, XII, 557.

²⁸⁶ Ernst Meyer, Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Zürich-Leipzig, 1925, s. 32.

²⁸⁷ Özşait, 1985, s. 42.

Pamphylia ister II. Ptolemaios Philadelphos devrinde artık Lysimakhos tehlikesinin kalmadığı zamanda isterse daha öncesinde bu krallığın egemenliğine girmiş olsun, Ptolemaios'lar gittikçe güçlenmiş ve Akdeniz'in kuzeyini egemenliğine almıştır. Ptolemaios ordularında Perge, Side, Sillyon ve Phaselis vatandaşlarının²⁸⁸ yine pek çok yazıtlarla kanıtlandığı gibi Aspendos'lu askerlerin yer almış²⁸⁹ olması, Ptolemaiosların tıpkı geçmişte Lydia krallığından yardım isteyen Mısır firavunu gibi, Akdeniz egemenliği için Anadolu'dan sürekli ücretli asker alındığını kanıtlamaktadır. Roma devrinde de değişmeyen bu durum, Pisidia bölgesinin savaşçı niteliğini pekiştiren *atlı tanrılar ikonografisinin* altyapısıdır.

Arkaik dönemde Mısır ile güney ve batı Anadolu ticari ilişkileri bilinmektedir. Arkaik ve Hellenistik döneme ait Pamphylia kentlerinden Phaselis²⁹⁰ ve Side sikkeleri²⁹¹ Pisidia kentlerine yakınlığı dolayısıyla zikredilmeye değerdir. Mısır'da Alexandreia liman kenti kurulmadan önceki önemli liman şehri Naukratis'de, Anadolu'nun güneyinden tüccarların bu kente gittiği ve ticari ilişkilerde bulunduğu arkeolojik belgelerle de kanıtlamıştır. Naukratis'deki Hellenion tapınağının oniki kurucu kenti İonia, Karia ve Aeolia kentleri arasında Pamphylia liman kentlerinden Phaselis'in adı da zikredilmektedir²⁹². Aşağıda bahsedileceği gibi Pisidia bölgesinin Mısır kültürleriyle tanışmaya başlamasının araçlarından biri, Termessos kentine yakın Phaselis limanı olmalıdır. Ayrıca Artemis Pergaia'ya ait Naukratis'de MÖ IV.'a ait bir adak yazıtı²⁹³; yine aynı ethnikonla Artemis'e ait Fayyum'da MÖ II.'a ait başka bir yazıt²⁹⁴ ticari ve kültürel ilişkiler yoluyla Yunanların Küçük Asia'dan buralara kendi tanrılarını da götürdüklerini belgelemektedir.

Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret merkezi olan Alexandreia liman kentiyle Aspendoslular arasındaki ilişkilerin varlığı Alexandreia'da bir semtin Ασπενδία olarak

²⁸⁸ Marcel Launey, Recherches sur les armées hellénistiques, Paris, 1949, s. 1222 vd.

²⁸⁹ Launey, 1949, 1221 vd.

²⁹⁰ Phaselis sikkeleri için bk. Aktaran, Ebru Akdoğan Arca- Nuray Gökalt- Nihal Tüner Önen, "Pamphylia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile Olan İlişkileri", OLBA XIX, 2011, s.290. dn. 15.; IGHC 1637 (Demanhur), 1640 (Benha el Asl); 1644 (Asyut); 1645 (Zagazig).

²⁹¹ Side sikkeleri için bk. Aktaran, Arca-Gökalt-Önen; a.g.m. s. 290, dn. 16.; bk. IGCH 1664 (Demanhur), 1665 (?); 1667 (Abu Hammas); 1668 (?), 1669 (?); 1670 (Kuft); 1678 (Phacous), 1721 (?).

²⁹² Herodotos, II, 178.

²⁹³ Aktaran, Arca-Gökalt-Önen, a.g.m., s. 290, dn. 13.; Bernand, 1970, nr. 746, 8.

²⁹⁴ Aktaran, Arca-Gökalt-Önen, a.g.m., s. 290, dn. 14.; Bernand 1981, nr. 199.

anılmasıyla da pekişmiştir²⁹⁵. Ayrıca II. Ptolemaios Philadelphos'un Pamphylia'da Arsinoe adında bir kent kurması²⁹⁶ ve Akdeniz'in Mısır kıyısıyla Pamphylia kıyısı arasındaki karşılıklı ilişkilerin epigrafik göstergeleridir.

Mısır'da Ras el Kanais'teki Pan Tapınağı'ndan ele geçen MÖ III-II. yüzyıllara tarihlenen beş Pergeli'nin²⁹⁷ ve ismi bilinmeyen ama yazıtta geçen Σιλλυεῖς ethnikon'u sayesinde birden fazla kişi olabileceği düşünülen Sillyonlunun²⁹⁸, koruyucu (σωτήρι) ve iyi yolculuk (εὐόδο) tanrısı Pan'a adak yazıtları bulunmuştur.

Termessos'da bulunan ve II. Ptolemaios Philadelphos dönemine ait olan MÖ 281/280 tarihli yazıtın Pisidia'nın Pamphylia sınırında kalan kentinde Ptolemaioslar hakimiyetini kanıtladığından²⁹⁹ yukarıda bahsedilmişti. Hellenistik Dönem'de Ege ve Akdeniz ticaretinin büyük kısmını elinde tutan Ptolemaioslar, Akdenizdeki korsanlık faaliyetlerine karşı Kilikia, Pisidia ve Isauria'nın dağlık bölgelerinde karakollar kurmuşlardır³⁰⁰.

Birçok araştırmacı Antik dünyanın Mısır'a duyduğu ilginin, Herodotos'un bir bölüm olarak ele aldığı ve uzun uzun tasvir ettiği eseriyle başladığını öne sürmektedir. Öncesi varolmakla birlikte Mısır tanrılarına ilişkin arkeolojik verilerin arttığı Orientalizan dönem, bu etkileşimlerin fikir ve sanat alanına yansıyabildiği başlangıç zamanı olarak kabul edilir. Bölgedeki Mısır ticari ve kültürel ilişkilerinin Pamphylia liman kentleri³⁰¹ ve Termessos gibi sınır kentleri aracılığıyla gerçekleşmiş olabileceği muhtemeldir. Pisidia bölgesinin Pamphylia ve Kilikia kıyı kentlerine göre daha korunaklı ve Ptolemaiosların ilgi alanına en azından direk girmiyor oluşu; bölgede

²⁹⁵ Aktaran, Arca-Gökalp-Önen, a.g.m., s. 300, dn. 115.; Nollé, 1990, s. 264, dn 51.

²⁹⁶ Hansgerd Hellenkemper-Friedrich Hild, *Tabula Imperii Byzantini 8: Lykien und Pamphylien II*, BYZAS I, Wien, 2004, s. 456.

²⁹⁷ Brandt, 1992, s. 88.

²⁹⁸ Aktaran, Arca-Gökalp-Önen a.g.m., s. 299, dn. 105; Bernand 1972, nr. 89.

²⁹⁹ Özsaıt, 1985, s. 39.; Louis Robert, *Documents d'Asie mineure méridionale*, Paris, 1966, s.53–58; Johannes Nollé, *Side im Altertum, Geschichte und Zeugnisse*, Band I, Österreichische Akademie der Wissenschaften Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, Bonn, 1993, s. 58.; Günther Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches: Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*, Stuttgart, 2004, s. 25.

³⁰⁰ Murat Arslan- Nihal T. Önen, "Akdeniz'in Korsan Yuvaları: Kilikia, Pamphylia, Lykia ve Ionia Bölgelerindeki Korykoslar", ADALYA XIV, 2011, s. 191., dn. 19.; Roger S. Bagnall, *The administration of the Ptolemaic Possessions outside Egypt, With 3 Maps*, Vol. 4, 1979, s. 131 vdd.; Hüseyin S. Öztürk, *MÖ II. - MS IV. Yüzyıllarda Likya-Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006, s. 33.

³⁰¹ Sagalassos kentinin Mısır ile ilişkileri hakkında bk. Talloen, 2001, "The Egyptian Connection. The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos", *AncSoc* 31, s. 289-327.

Mısır dini ve kültürel etkisinin Anadolu'nun batı ve güney kıyı bölgelerine oranla daha az ve yavaş gerçekleşmiş olabileceği genel kanısına götürür. Buna rağmen yeni araştırmalar, Roma Dönemi öncesi'nde de bölgenin Mısır'la her halükarda askeri ve ticari ilişkiler kurduğunu kesinleştirmiştir.

Pisidia bölgesinde Mısır kültürlerine dair ele geçen verilerin neredeyse tümünün Roma dönemine ait olması, kültürel ve dini etkinin kıyı kentlerine oranla iç bölgelerde yavaş ilerlediğini doğruluyor olsa da, ileride yapılacak kazı ve araştırmaların Pisidia-Mısır ilişkileri bağlamında özellikle Phrygler, Akhaimenesler ve Ptolemaioslar dönemleriyle ilgili ilginç veriler sunacağı kanaatindeyiz.

2.1.3. Roma Dönemi'nde Pisidia Bölgesi

Pergamon Kralı III. Attalos'un, vasiyet yoluyla topraklarını Roma'ya bırakmasıyla³⁰², Roma egemenliği Mısır dışında³⁰³ Anadolu'da başlamış³⁰⁴, Pergamon Krallığı toprakları, krallığın zengin bölgelerini kapsayacak şekilde; Roma Senatosunun MÖ 129' da³⁰⁵ kurduğu "Provincia Asia" eyaleti idaresine verilmiştir. Buna rağmen Hellenistik dönem; son Krallık olan Ptolemaioslar'ın da MÖ 30 yılında Roma tarafından ortadan kaldırılmasına kadar yaklaşık bir asır daha sürmüştür.

Roma akıllıca bir politikayla Pergamon Krallığı'nın doğusunda kalan fakir ve "idari bakımdan güçlük çıkarması olası bölgeleri" kendisini destekleyen müttefik krallıklara dağıtılması siyaseti yürütmüştür. Bu paylaşımda Pisidia bölgesinin hangi eyalete dahil edildiği net olmasa da³⁰⁶ Pamphylia ve Lykaonia ile birlikte, Cappadocia kralı V. Ariarathes'in çocuklarına bırakılmış olabileceği düşünülmektedir³⁰⁷.

Pergamon Krallığı'nın paylaşımının akabindeki yıllarda merkezi yönetimden uzaklaşan krallıkların engelleyemediği otorite boşluğu ve eşkıyalığa uygun coğrafi yapı

³⁰² Diodoros, XXXIV-XXXV, 3.; Strabon XIII, IV, 2.; Livius, LVIII; Plutarkhos, Tiberius Gracchus, XIV.

³⁰³ Bülent İplikçioğlu, Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2007, s. 83.

³⁰⁴ Strabon, XIII, IV, 2.

³⁰⁵ Attalos'un vasiyeti'nin akabinde kendisini II. Eumenes'in oğlu olarak öne süren Aristonikos, 3 yıl boyunca Roma'yı uğraştırmıştır. Roma tarafından Küçük Asia'ya gönderilen konsül P. Licinius Crassus, Aristonikos tarafından öldürülmüş; fakat nihayetinde MÖ 130 yılında konsül M. Perperna karşısında yenilmiş ve Pergamon hazinesiyle birlikte Roma'ya götürülmüştür. Bu nedenle Krallığın topraklarının paylaşımı ancak MÖ 129 yılında yapılabilmektedir.

³⁰⁶ Özsait, 1985, s. 70.

³⁰⁷ Özsait, 1985, s. 70.; Brandt, 1992, s. 94.

nedenleriyle başta en önemli yuvaları Cilicia³⁰⁸da olmak üzere Pamphylia ve Pisidia bölgelerinin de korsanlığın merkezi haline geldiği ve Roma'nın Doğu Akdenizle ticari bağlarının tamamen kesildiği bilinir³⁰⁹. Başlangıçta doğu sahillerini ve denizciliği önemsemeyen Roma³¹⁰ MÖ 102 yılında bölgede artan kaos nedeniyle başkenti Ikonion olan "Provincia Cilicia"yı kurmuştur. Pisidia, Milyas, Pamphylia, Lykia, Lykaonia, ve Phrygia'nın Pisidia sınırını da kapsayan bu eyalet sayesinde Roma; ileride korsanlara karşı yapılacak savaşlara "bir üs kazanmış" oluyordu³¹¹.

Provincia Cilicia'nın kurulduğu MÖ102 tarihinden itibaren bu eyalete dahil edilen bölge; ya MÖ 49'da Phrygia diocesliği ve Pamphylia ile birlikte ikisinin arasında kalan Milyas ve Batı Pisidia da Cilicia'dan ayrılarak Provincia Asia'ya dahil edilmiş³¹² ya da MÖ 36'ya kadar Pamphylia ve Lykaonia bölgeleri ile birlikte Cilicia eyaleti içerisinde kalmaya devam etmiştir³¹³.

Bu dönemlerde zaten korsanlık faaliyetleriyle başı dertte olan Roma³¹⁴'nın başında birde Küçük Asia'da Pontos kralı VI. Mithradates Eupator Dionysos³¹⁵ sorunu vardı. Mithradates, Roma idaresinden hoşnut olmayan birçok kentin katılımı ve korsanların yardımıyla Roma'yı uzunca bir süre uğraştırmıştır. Yunanistan ve Küçük Asia'nın batısını ele geçirdikten sonra³¹⁶ Lykia ve Pamphylia'nın istilası için uğraşmıştır. Bu sırada generalleri aracılığıyla Kibyra kentini ele geçirmiş³¹⁷ ve Pontos ordusu Termessos topraklarından geçerek Pamphylia'ya ulaşmış³¹⁸ olsa da bu süreçte Pisidia kentlerinin ve Termessos'un da ele geçirilip geçirilmediğine dair bilgiye sahip değiliz³¹⁹. Termessos'un daha ziyade Roma safında Pontos kralına karşı savaştığı³²⁰ düşünülmektedir. Her halükarda Termessos'un MÖ 91 yılında Roma'dan birtakım haklar elde ettiği ve MÖ 72/71'de senato kararıyla tam bağımsız olduğu belli

³⁰⁸ Strabon, XIV, V, 7-8.

³⁰⁹ Özşait, 1985, s. 71.

³¹⁰ Özşait, 1985, s. 71.

³¹¹ Özşait 1980, s. 71.; Ronald Syme, "Observations on the Province of Cilicia", AnatSt, 1939, s. 299 vd.; Ayrıca bk. Magie, 1950, s. 285, 375 vd., Levick, 1967, s. 22.

³¹² Özşait, 1985, s. 79. ; Magie, 1950, s. 418.

³¹³ Jones,1971, s. 132.

³¹⁴ Magie, 1950, s. 239.; Appianos, The Mithridatic Wars, 20, 92.

³¹⁵ Strabon, X, 477.

³¹⁶ Özşait, 1985, s. 72.

³¹⁷ Özşait, 1985, s. 73.; Magie, 1950, s. 285.

³¹⁸ Özşait, 1985, s. 73.; Bosch,1957, s. 41.; Appianos, The Mithridatic Wars, 20.

³¹⁹ Özşait, 1985, s. 73.

³²⁰ Murat Arslan, "Sulla'nın Küçük Asya Politikası", Arkeoloji ve Sanat Dergisi 94, 2000, s. 34.

olmaktadır³²¹. MÖ 71 yılına tarihlendirilen “Lex Antonia de Termessibus” yazıtı, kentin bağımsızlığının tanındığına, Termessos’un Roma’nın dostu ve müttefiki olduğuna işaret etmektedir³²². Termessos bu tarihten sonra özgür bir kent olarak kendi yasalarını kullanma, kendi toprağını kontrol etme ve Romalı vergi yöneticilerinin talep ettiği vergilerden muaf olma gibi haklar kazanmıştır. Ayrıca kent MÖ 71 - 39 yılları arasında otonom bir kent olarak sikke darbetmiştir³²³.

Mithradates’i geçici olarak durdurmayı başaran Sulla döneminde, Cilicia Eyaleti’nin sınırlarının Pamphylia kıyılarından itibaren Pisidia’yı da içine alacak biçimde kuzeye doğru genişletildiği bilinmektedir³²⁴. MÖ 78-74 yılları arasında Cilicia Eyaleti’nin en başarılı valisi olarak zikredilen Publius Servilius Vatia, korsanlara karşı kalıcı olmasa da başarı elde etmiş; Lykia’da Olympos ve Phaselis, Pamphylia’da Attaleia limanlarına ayrıca Pisidia’da Oroandalılar’ın topraklarına egemen olmuştur³²⁵.

Korsanlara karşı başarı gösteren birçok Romalı komutandan biri olan Pompeius, MÖ 64’de Pontos Kralı VI. Mithradates’i yenerek Roma’nın çeyrek asra yakın aralıklarla uğraştığı sorunu kalıcı olarak çözdü³²⁶. Mithradates’in Roma’nın idaresinden memnun olmayan kentlerle hareket etmiş olması, Roma’yı Küçük Asia kentleriyle dostça ilişkiler kurması gerektiği politikasına yöneltmiş olmalıydı³²⁷. Bu politik değişimle Roma, Küçük Asia’da bazı ekonomik reformlar gerçekleştirmiştir³²⁸. Pompeius’un zaferinin ardından Cilicia Eyaleti’nin Cilicia Pedias (Ovalık), Cilicia Trakheia (Dağlık), Pamphylia, Pisidia, Isauria ve Lykaonia’yı kapsayacak şekilde tekrar düzenlendiği ve ayrıca Pontos’un bir Roma eyaleti³²⁹ haline geldiği bilinmektedir. MÖ

³²¹ Rudolf Heberdey, “Zur Geschichte von Termessus Major in römischen Zeit”, *AnzWien Philosophisch-historische Klasse* 68, 1931, s. 21.

³²² Özşait, 1985, s. 76-77., Heberdey, 1931, a.g.m., s. 21.

³²³ Özşait, 1985, s. 77.; von Aulock, 1979, *Münzen und Stadte Pisidiens II*, *IstMitt Beiheft*, 22, s. 46.

³²⁴ Özşait, 1985, s. 74.

³²⁵ Özşait, 1985, s. 74.; Jones, A.H.M., 1971, *Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford, Clarendon Press, s. 131.vd.

³²⁶ Appianos, *The Mithridatic Wars*, 105-111.

³²⁷ Özşait, 1985, s. 76.

³²⁸ Mithradates’e karşı başarı gösteren Roma komutanlarından L. Lucullus’un yaptığı ekonomik reformlar için bk. Magie, 1950, s. 252. vd.

³²⁹ Magie, 1950, s. 1231-1234.

59'da Pompeius'un daha evvelden Küçük Asia'da Galat boylarından birinin başına geçirdiği Deiotaros, Galatia'nın da tamamını ele geçirdi³³⁰.

Asia eyaletinin kuruluş yıllarında aslında Romalılaştırma sorunu da gündeme gelmiş olmalıdır. Manlius Aquilius; Roma'nın doğusunda ve bölgede ana merkezlerle bağlantıyı sağlayacak yollar yaptırmaya başlamıştır. Muhtemelen ihtiyaç duyuldukça sürekli eski yollara yeni bağlantılar eklenmiş, yol eklentileri Galatia eyaletinin kuruluşundan sonra hızlanmış ve Via Sebaste'nin yapımı daha sistematik bir halde yürütülerek³³¹ Pax Romana gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet döneminin sonlarına yaklaşan merkez Roma'da ise iç karışıklıklar Pompeius Magnus'u yenen Caesar'ın Roma'yı ele geçirmesiyle ileride artmaya başlayacaktı. Pompeius Magnus destek bulmak amacıyla Cilicia ve Kıbrıs üzerinden Mısır'a kaçmış fakat Alexandreia'da öldürülmüştür³³². Plutarkhos, onun ardından Caesar'ın da Mısır'a gittiğini zikretmektedir. Roma'daki iç karışıklıkları fırsat bilen Pontos eski kralı³³³ Mithradates'in oğlu Kırım kralı II. Pharnakes, baba topraklarını yeniden ele geçirmek için Küçük Asia'ya girmiş ve Deiotaros'u yenerek Pontos'un önemli bir bölümüne sahip olmuştur³³⁴.

Pharnakes tehlikesi baş gösterince Cilicia ve Cappadocia üzerinden Pontos'a gelen Caesar, Zela (Zile) yakınlarında onu yenmiştir³³⁵. Bu zaferin ardından Pontos eyaletinde ve Küçük Asia'nın batısında yeni düzenlemeler yapılmıştır. MÖ 44'de Caesar'ın öldürülmesiyle Roma yeniden iç savaşa girmiştir. Caesar'ın katilleri Brutus ve Cassius'a karşı Marcus Antonius ve Octavianus birleşmişti. Bu birleşmeden Küçük Asia'ya kaçan ve savaş hazırlıklarına başlayan Brutus ve Cassius, II. Triumvirliğin kurulmasının da ardından hızlanarak Küçük Asia'da kentlerden zorla para toplamış, tapınaklardaki adak eşyalarını yağmalamıştır³³⁶.

³³⁰ Aliye Erol, "Burdur Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Amyntas Sikkeleri", *Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World, Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur*, İstanbul, 2009, s. 147.

³³¹ Özcan, a.g.t., s. 90.; Özsait, 1985, s. 95-96.

³³² Özsait, 1985, s.79.; Plutarkhos, Caesar, L III.

³³³ Bu dönemde Pontos artık Roma eyaletidir; bk. Magie, s. 1231-1234.

³³⁴ Özsait, 1985, s. 79.

³³⁵ Plutarkhos, Caesar, LVI.

³³⁶ Mehmet A. Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi-Roman Provinces in Anatolia; Frontiers and Roman Administration", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 38, Ankara, 2005, s.16.; Özsait, 1985, s.80; Magie, 1950, s. 418 vd.; Plutarkhos, Brutus, XIX-XLI. ; Küçük Asia'nın batısının ve

Sonuçta Marcus Antonius ve Octavianus, MÖ 42’de Caesar’ın katillerine karşı zafer kazandı. İç savaş sırasında Parthlar Syria’yı ele geçirmiş, Toros’ları aşarak Küçük Asia’nın batısına yayılmıştı. İç karışıklıklardan yıpranan Roma’da, düzeni yeniden kurmak gerekiyordu. Böylece Marcus Antonius, MÖ 40 dolaylarında Parthları püskürtmek ve düzeni sağlamak için para temin etmek amacıyla doğu seferine çıktı³³⁷. M. Antonius işte bu sefer sırasında doğuda olduğu sırada, MÖ 39 yılında Küçük Asia’nın merkeze itaatini sağlamak ve Roma merkeziyle Parthlar arasında tampon bölge oluşturmak amacı ile bölgede vasal krallıklar kurdu³³⁸.

Bu taksime göre Galatia Kralı Amyntas, kendi topraklarına ek olarak Lykaonia, Phrygia Paroreios, Isauria, Side ve Pisidia’yı da içine alan Doğu Pamphylia’nın büyük bir kısmını içeren bölgenin vasal kralı olarak atanmış³³⁹ dolayısıyla Pisidia ve çevresinde Roma’ya bağımlı ömrü kısa sürecek bir krallık kurulmuştur³⁴⁰. Marcus Antonius ve Octavianus’un Caesar’ın katillerine karşı savaşında Brutus’ların yenileceğini anlamasıyla saf değiştiren Amyntas’a³⁴¹ bu görev; zafer kazanan Antonius tarafından, Pisidia ve çevresinde sürekli bir otorite sağlanamaması nedeniyle³⁴² Kilikia’ya kadar olan bölgeyi itaat altına alması için verilmişti³⁴³. Roma’nın bölgede başaramadığını bölgenin yerlisi yapabiliirdi. Böylece Roma’nın güvenliğini tehdit eden Parthlar safından direk gelebilecek saldırıların önü de kesilmiş olacaktı.

Termessos³⁴⁴, Sagalassos ve Antiocheia Roma’nın dostu ve müttefikiydi³⁴⁵. Roma’ya sempatisi olan Antiocheia ve Apollonia kentleri bölgenin yerlisi olan Amyntas’a karşı çok fazla direnmediği, Sagalassos ve Termessos kentlerinin de savaşmadan Amyntas’a bağlanmış olabileceği düşünülür³⁴⁶. Diğer Pisidia kentleri de, Roma’nın uğraştığı iç ve dış sorunlar sebebiyle bölgeye tümüyle hakim olmamasından

özellikle Lykia’nın üzüntülü zamanlar yaşadığı bilinse de, yine bu dönem için Pisidia kentlerine ne olduğu konusunda bilgimiz bulunmamaktadır; Aktaran, Özsait, 1985, s.80.; Akşit, O., Lykia, s. 99 vd.

³³⁷ Özsait, 1985, s.80.; Cassius Dio, XLVIII, 26; Strabon, XIV, 660.

³³⁸ Özsait, 1985, s.81.

³³⁹ Cassius Dio, Historia Romana, XLIX, 32, 3.; Plutarkhos, Ant., LXI; Strabon, XII, VI, 4.; Brandt, 1992, s. 96.

³⁴⁰ Özsait, 1985, s.81.

³⁴¹ Cassius Dio, Historia Romana, XLVII, 48, II.

³⁴² Özsait, 1985, s.81.

³⁴³ Erol, a.g.m., s. 147.

³⁴⁴ Özsait, 1985, s.81.; Heberdey, R., 1931, “Zur Geschichte von Termessus Major in römischen Zeit”, AnzWien 68, s. 21.

³⁴⁵ Özsait, 1985, s.81.

³⁴⁶ Aktaran, Özsait, 1985, s. 82; Atlan, S., 1975, “Side’de Basılan Amyntas Sikkeleri”, Belleten, XXXIX, s. 576-577.

ötürü, Amyntas'a kadar özgürlüklerini kısa aralıklar dışında kaybetmemiş olmalıdır. Amyntas'la birlikte Pisidia bölgesinde durumun değiştiği düşünülür. Roma'nın itaat altına alamadığı bölgeyi Amyntas; Selge'de dahil olmak üzere³⁴⁷ Pisidia Antiokheiası ve Apollonias'a kadar olan yerler ile Phrygia Paroreios arasındaki toprakları kendine bağlamayı başardığı savlanır³⁴⁸. Hatta Amyntas'la birlikte sikke darpetmeye başlayan Kremna'nın bu otonom sikkelerine dayanılarak yorumlandığı gibi, Amyntas burayı alınca (MÖ 39) başkent yapmış olabilir³⁴⁹. Birkaç yıl sonra, evvelden Galatia kralı Deitaros³⁵⁰'un yardımcısı olan Amyntas, Marcus Antonius tarafından Galatia krallığının başına geçirilmiştir (MÖ 37/6). Actium Savaşında ise bu kez yine zaferi kimin kazanacağını anlayan ve saf değiştiren Amyntas'a Kilikia Trakheia'da bahşedilmiştir.

Kremna sikke sayısındaki fazlalık, kuşkusuz ekonomik bir canlanmaya işaret etmektedir³⁵¹. Selge, Termessos ve Sagalassos³⁵² kentlerinin Amyntas devri'nde sikke basmaması bu kentlerin Amyntas egemenliği altında olmasıyla açıklanmaktadır. Hatta bazı araştırmacılara göre Amyntas'ın Side basımlı olduğu düşünülen sikkelerinden Hermes/ Caduceus'lu tip, Kremna kent sikkelerine (MÖ 32/1) benzerliği gözönüne alınarak Kremna'da basılmış olabilir³⁵³. Ayrıca Strabon'a göre Kremna ve Sagalassos arasında yeralan Sandalion kenti de Amyntas'a fazla direnmemiştir³⁵⁴. Amyntas'la Sandalion arasında gerçekleşen bu savaşta Termessos'un Amyntas safında yer aldığı görülür³⁵⁵. Muhtemelen Roma için Kremna'yı daha önemli kılan şey, yani Amyntas'ın da Kremna'ya ilgisinin sebebi; Asia'yı Syria'ya bağlayan ana askeri yola Attaleia sahilinden tali bir bağlantı sağlamaktı. Bu ana askeri yol Küçük Asia'yı; Laodikeia-Apameia-Synnada üzerinden geçerek Cilicia'ya, oradan da Syria'ya bağlıyordu³⁵⁶. Marcus Antonius'un Galatia krallığının başına geçirdiği Amyntas'a MÖ37/6 Lykaonia, Side'nin de içinde bulunduğu doğu Pamphylia³⁵⁷ ve Isauria'yı³⁵⁸; Aktium zaferinin

³⁴⁷ Strabon, XII, VII, 2.

³⁴⁸ Strabon, XII, VI, 4.

³⁴⁹ Özşait, 1985, s. 82.

³⁵⁰ Strabon, XII, V, I.

³⁵¹ Özcan, a.g.t.,s.36.; Özşait, 1985, s. 82.

³⁵² Kremna (Selgessos) ve Sagalassos için bk. Strabon, XII, VI, 5 ve ayrıca Selge için bk. a.y. XII, VII, 3.

³⁵³ Erol, a.g.m., s. 149, dn. 34-6.

³⁵⁴ Strabon, XII, VI, 4.

³⁵⁵ Bayat'ta ele geçen bir yazıta göre; Typalia ile Termessos, Amyntas'a asker göndermiştir, bk. Erol, a.g.m., s. 148, dn. 15.

³⁵⁶ Ronald Syme, "Torosların Muntazam İşgali", Türk Tarih Kongresi Bildirileri, III, 1948, s. 572.

³⁵⁷ Özşait, a.g.e., s. 82.; Strabon, XII, 568.; Plutarkhos, LXI, 2.

³⁵⁸ Strabon, XII, VI. 569.

ardından da Cilicia Trakheia'yı vermesi; Amyntas aracılığıyla Pisidia, Cilicia ve Isauria'daki yerlilerin Roma'ya boyun eğmesini amaçlıyordu. Termessos, Sagalassos ve Kremna gibi kentlerin ona boyun eğdiği görülür. Amyntas'ın Side ve Kremna kentleri'nde kendi adına sikke bastırması da bunu pekiştirmektedir³⁵⁹. Marcus Antonius'un Side limanını da Amyntas'a verdiği iddiasının gerekçesi, kuşkusuz Roma'nın Kuzeydoğu Pisidia'yı Pamphylia'ya bağlayan, Karalis gölü (Beyşehir) kıyısından Pisidia-İsauria sınırından geçerek güneyde Pamphylia sahiline inen yolun³⁶⁰ kontrol altına alınmak istenmesidir. Yeni araştırmaların işaret ettiğine göre Amyntas; Pamphylia ovasının tümüne hakim olamamıştır³⁶¹.

Roma, ileride bahsedeceğimiz gibi Pax Romana döneminde geliştirilecek olan hem Pamphylia hem de Cilicia bölgesine açılan yol ağlarından sadece askeri ve ticari amaçlı amaçlı değil, aynı zamanda politik amaçlı da faydalanmıştır. Seleukos devri'nde de koloniler ve yollar birden fazla amaca hizmet etmişti. Böylece bu yol ağı Syria ve Mısır kültürlerinin Pisidia bölgesinde tanınmasına, yerel kültürle örtüştürülmesine ve kabul edilmesine de hizmet etmiştir.

Marcus Antonius'un doğudaki faaliyetleri Octavianus'la arasının gittikçe açılmasına ve Roma'nın yeniden karışmasına sebep olmuştu. Tıpkı 10 yıl öncesinde Caesar'ın katillerinin yenileceğini anladığında yaptığı gibi geleceğin Augustus'unun güçlendiğini anlayan Amyntas, Actium Savaşı'ndan önce Octavianus tarafına geçmiştir. MÖ 31 yılında Actium'da zafer kazanarak Roma'nın tek hakimi olan Octavianus, Amyntas'ın topraklarına dokunmamış, hatta MÖ 36'dan beri Kleopatra'nın elinde olan Cilicia Trakheia'yı da ona ödül olarak vermiştir³⁶². Bu ödüllendirmeyle Octavianus, Antonius'un Amyntas'a Roma adına verdiği görevin devam etmesini istemiş olmalıdır. Bu görev; Pisidia ve Isauria bölgelerinde yaşayan inatçı, başa çıkılması güç kabileleri ve krallığın içindeki yerel direnişleri etkisiz hale getirmektir³⁶³. Amyntas, bu başa çıkılması

³⁵⁹ Köker, 2013a, s. 39.; Erol, a.g.t., s. 147-155.; Andrew R. Meadows, "Amyntas, Side, and the Pamphylian Plain", *Agoranomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H. Kroll*, The American Numismatic Society, 2006, s. 151-175.

³⁶⁰ Özşait, 1985, s. 82-83.

³⁶¹ Erol, 2009, s. 149-150.; Meadows, a.g.m., s. 173.

³⁶² Özşait, 1985, s. 83.; Cassius Dio, LI, 7, 4.; Strabon, XIV,V, 6.

³⁶³ Özcan, a.g.t., s. 39.; Mehmet Ali Kaya, 2000, *Anadolu'da Galatlar ve Galatya Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İzmir, s.114.

güç kabilelerden, “*Toros tepelerinin ortalarındaki düzlüklerde yaşayan*”³⁶⁴ Homonadlar’a (Homonadeis)³⁶⁵ karşı giriştiği savaşta kontrolü sağladığı sırada “Cilicialılar tarafından (MÖ 25’de) pusuya düşürülerek” öldürülmüştür³⁶⁶. Ölümünün ardından krallığının tamamı³⁶⁷ ya da Pamphylia ayrı bir eyalet olarak Galatia’nın dışında tutularak³⁶⁸ oğullarına bırakılmayıp, idare merkezi Ankyra³⁶⁹ olarak kurulan Roma’ya bağlı Provincia Galatia’ya dahil edilmiştir³⁷⁰.

Pisidia Antiokheiası’nda ele geçen MS 1. yüzyıla tarihlendirilmiş bir yazıta göre Galatia eyaleti; Galatia, Pisidia, Phrygia’nın doğu kısmı, Paroreios, Lykaonia, Isauria ile eyalete daha sonra dahil edilmiş olan Paphlagonia’nın iç kısımları, Pontos Galatikos ve Armenia Minor’dan oluşmaktaydı³⁷¹. Bu döneme ait eyalet isimlerinden sadece metropolislerin isimleri bilinmektedir. Yukarıda bahdildiği gibi Termessos ve Sagalassos bu dönemde bölgenin civitates liberae (otonom kent) kentleriydi³⁷².

Roma’yı Galatia’da en fazla uğraştıran kabilelerden Homonadlar tehlikesini sona erdiren “Homonadlar Savaşı”nın tarihi ve bölgeye hangi yoldan gelinerek saldırıya nereden başlandığı ile ilgili farklı tezler öne sürülse de henüz netlik kazanmamıştır. Buna rağmen Via Sebaste’nin batı tarafından Homonadlar memleketini çeviren³⁷³ kısmının savaş yıllarında yapıldığı ve Homonadlar savaşının MÖ 6’dan sonraki MÖ4-3 yılları arasına denk gelen bir tarihte yapılmış olduğu görüşü³⁷⁴ ağırlık kazanmıştır. Ramsay; Strabon’un da uzun sürdüğünü aktardığı kuşatmanın üç yıl devam ettiğini³⁷⁵

³⁶⁴ Strabon, XII, VII,1.’da Pisidialılardan bahsedilmektedir. Homonadeislerle ilgili bölüm için bk. Strabon, XIV, 5, 24.

³⁶⁵ Homonad’ların yaşadığı yerlerle ilgili tartışmalar için bk. Özsait, 1985 s. 90-92.; doğu Pisidia’da Trogotis gölü merkez olmak üzere, güneyde Kotenna, batıda Selge, doğuda Isauria’ya komşu olacak şekilde geniş bir alanda yaşadığı; bk. Ramsay, 1961, s.370, 469.; William M. Ramsay, “Studies in the Roman Province Galatia”, JRS VII, 1917, s.247.vd.; Aktaran, Özsait, 1985, s. 90-92, Calder, W.M., 1910, CR, XXIV, s.76.; Jones, 1971, s. 137.; yine güney ve orta Pisidia’da Eurymedon vadisinde Selge ile Kotenna arasında Kremna yakınlarına kadar olan bölgede yerleştikleri düşünülür. bk. Shafer, R.,1950, “Pisidian” AJPhil 71, s. 246- 250.; Ayrıca bk. Özsait, 1985, s. 91., dn. 434-437., a.y. dn. 439-441.

³⁶⁶ Strabon, XII, VI, 3; Tacitus, Annales, III., 48.; Magie, 1950,RRAM,I, s. 433-434; RRAM, II, s. 1282-1283 dn. 16-17.

³⁶⁷ Strabon XII, V, 1.

³⁶⁸ Cassius Dio, XLIII, 26, 3.

³⁶⁹ Magie,1950, s. 459.

³⁷⁰ Levick, 1967, s. 29; Brandt, s. 96-98.; karşılaştırma için bk. Magie, 1950, s. 453.; Bosch,1957, s.45 vd.

³⁷¹ Özcan, A., a.g.t., s. 40, dn. 222- 223; Syme bu yazıtı “a fantastic conglomeration of territories” diye adlandırmaktadır; bk. Syme, 1939, s. 330.

³⁷² Özsait, 1985, s. 85.; von Aulock, Münzen und Stadte Pisidiens II, IstMitt Beiheft, 22, 1979, s. 46,

³⁷³ Özsait, 1985, s. 92.

³⁷⁴ Magie, 1950, s. 1322, dn. 35.

³⁷⁵ Özsait, 1985, s. 94.; Ramsay, 1917, s. 273.

önermektedir. Homonadlar büyük olasılıkla P. Sulpicius Quirinus'un görev süresinde onun tarafından mağlup edilmiş³⁷⁶ ve Galatia eyaletinde Pax Romana'nın önündeki belkide son engel ortadan kaldırılmıştı. Yoğun nüfuslu kabilenin yaşadığı Homonad şehri ile 44 müstahkem kalesi³⁷⁷ ve bunların ele geçirilmesi için Roma'nın sarfettiği çaba gözönüne alındığında³⁷⁸, bu sebeple Homonadların dağlı kabileler olduğuyla ilgili yaygın görüşe, Pisidia çalışmalarında gelinen noktaya göre soru işareti koymak gerekmektedir.

Sonunda Homonadlar tehlikesini ortadan kaldıran Augustus imparatorluğundaki Roma, kolonileşme hareketlerini hızlandırdı. Nasıl ki Seleukoslar Devri'nde Galat akınlarına karşı karakollar oluşturma amaçlı koloniler³⁷⁹ kurulduysa Roma devrinde de benzer bir askeri kaygıyla Eski Seleukos kolonisi olan³⁸⁰ ve MÖ 25 civarında Roma kolonisi haline getirilen Pisidia *Antiokheiası*'na³⁸¹ ek olarak Colonia Iulia Augusta Felix *Cremna*³⁸², Colonia Iulia Augusta (Prima Fida) *Comama*³⁸³, Colonia Iulia Augusta *Olbasa*³⁸⁴, Colonia Iulia Augusta *Parlais*³⁸⁵ ve bölgenin dışında kalan Colonia Iulia Felix Gemina *Lystra*³⁸⁶ kentleri kuruldu. Bu koloni kentler tamamlanırken veya hemen akabinde bu kentlerle bağlantıyı kurmak için yol yapımına da hız verilmiştir. Ayrıca Via Sebaste'nin Galatia'nın batı kısımlarındaki genel yol sisteminin eklentisi olarak değil, başlı başına bir yol ağı olarak planladığını öne sürülmektedir³⁸⁷.

Her halükarda Roma'nın; kurduğu koloniler ve bunları birbirine bağlayan yollar aracılığıyla; Küçük Asia'da yaşadığı Homonadlar gibi bir tehlikenin³⁸⁸ ve yakın

³⁷⁶ Özsait, 1985, s. 93.; Syme, 1948, s. 575.; Strabon, XII, VI, 2.

³⁷⁷ Plinius, Doğa Tarihi, V, 94.

³⁷⁸ Levick, 1967, s. 214.

³⁷⁹ Cohen, 1995, s. 57.; Helenistik Krallıkların bölgeyi kolonileştirirken asıl amaçları Hellenleştirme değil; bölge'de daha önceden varolan dini merkezlerden ekonomik ve politik amaçlı faydalanmaktır, bk. a.y. s. 56. Seleukosların Antiokheia kentini kolonileştirirken kentin yakınlarındaki Men Tapınağı'nın gücünden yararlanma amacı güttüğü düşünülür, a.y. s. 65.

³⁸⁰ Cohen'e göre Antiokheia, bir Phrygia kentidir, Cohen, 1995, s. 278.; Phrygia Seleukos Kolonileri için bk. 275-376.; Pisidia ve Lykaonia bölgeleri için bk. a.y., s. 343-352.; ayrıca bk. Özsait, 1985, s. 131.; Jones, 1971, s. 127.

³⁸¹ Özsait, 1985, s. 131-134.

³⁸² Özsait, 1985, s. 134-136.

³⁸³ Özsait, 1985, s. 136-137.

³⁸⁴ Özsait, 1985, s. 138-139.

³⁸⁵ Özsait, 1985, s. 95, 139-140.; Levick, 1967, a.g.e.; s. 33.

³⁸⁶ Lystra'nın lokalizasyonu ile ilgili bk. Özsait, 1985, s. 95.; dn. 458.; Levick, 1967, s. 37, 195 vd.

³⁸⁷ Senem Özden, "Pisidia Bölgesi'nde Yunan ve Roma Dönemlerine ait Kültür Varlıkları", Klasör 7, Ege Yayınları, s. 15.

³⁸⁸ Özsait, 1985, a.g.e., s. 94.

geçmişte yaşadığı korsanlık faaliyetlerinin tekrarlanma ihtimalini gözönünde bulundurduğu; dolayısıyla bu yolun inşasına fazlasıyla önem verdiği aşıkardır. Bu koloni kentler arasındaki yol bağlantısı, Homonadlar gibi Toroslar üzerindeki dağ kavimleriyle mücadele eden askere kolay ilerleme olanağı sağlıyordu³⁸⁹. Pisidia koloni kentleri, gerçekten de Roma imparatorlarının korkuluk duvarları “propugnacula imperii” adlandırmasını hakedecek derecede kolonileri birbirine bakışumlu olarak bağlayarak³⁹⁰ adeta askeri bir koruma duvarı oluşturuyordu.

Ayrıca bu kolonilere; daha önce Caesar’ın planladığı koloni modeline uygun olarak veteranlar yerleştirildi. Uzun yıllar orduda görev yapmış emekli askerlerin bu kolonilere yerleştirilmesiyle hem onlara yurt sağlanmış olacak, hem Hellenleşmemiş bölgeye Roma dili ve kültürü taşınacak, hem de bölge güvenliği sağlanmış olacaktı³⁹¹. Bölgede Roma öncesi eski yol kalıntılarının³⁹² varlığı bilinse de, Roma döneminde bu yol ağının sistemli hale getirildiği anlaşılmaktadır. Pisidia kentlerini Anadolu’daki diğer merkezlerle ve Pamphylia limanlarıyla bağlayan bu yol sistemi bölgedeki ticareti geliştirerek Roma dönemi Pisidia kentlerini zenginleştirmiştir³⁹³.

Roma imparatoru Augustus’la başlayan ve 300 yıl süren barış ve huzur dönemi Pax Romana olarak adlandırılır³⁹⁴. Bu dönemde eyaletlerde de genel anlamda barış ve huzur hakim olduğu bilinmektedir. Augustus dönemi ile ilgili bölgedeki en önemli iki buluntudan biri Latince yazılmış olup Pisidia Antiokheiası’nda³⁹⁵; ikincisi ise Grekçe dilinde Apollonia’da³⁹⁶ ele geçmiş “Res Gestae Divi Augusti” olarak adlandırılan Augustus’un yaşamında yaptığı işleri özetleyen “siyasi vasiyetname” niteliğindeki³⁹⁷ iki yazıttır. Bu yazıtlardan Küçük Asia’da bulunan üçüncüsü Ankyra Augustus tapınağı

³⁸⁹ Levick, 1967, a.g.e., s. 98.

³⁹⁰ Levick, 1967, a.g.e., s. 98.

³⁹¹ Özşait, 1985, s. 89.; Barbara M. Levick, 1968, “Antiocheia”, RE Suppl. XI, s.51.

³⁹² Pisidia bölgesinde Roma öncesi döneme ait yol kalıntılarına pek çok kentte rastlanmaktadır. Selge antik kentindeki yol kalıntıları, İskender’in Termessos önlerindeki Selge’den elçilerin oraya hızla ulaşmasıyla ilişkili olarak düşünüldüğünde önemli bir örnek teşkil etmektedir; bk. Özşait, 1980, s. 52.

³⁹³ Mitchell, 1998, s. 239 vd.

³⁹⁴ Magie, 1950, s. 491-658.

³⁹⁵ Özşait 1985, s. 97; Stephen Mitchell – Marc Waelkens, Pisidian Antioch, The Site and Its Monuments, The Classical Press of Wales, London, 1998, s. 146-167.

³⁹⁶ Stephen Mitchell, Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor I, The Celts in Anatolia and Impact of Roman Rule, Oxford: Clarendon Press, 1993, s. 104.

³⁹⁷ Özşait, 1985, s. 97.

önündeki propylon'a Latince ve Grekçe çiftdilli olarak³⁹⁸ yazdırılmıştır. Res Gestae Divi Augusti'de Augustus'un vasiyet ettiği gibi Roma'da yoğun bir şekilde başlattığı imar faaliyetleri, Pax Romana döneminde eyaletlerde de sürdürülmüştür³⁹⁹.

Pax Romana sürecinde Roma, egemenliğine aldığı halkları Romalılaştırmayı amaçlıyordu ve bu yönde politikalar geliştirmişti. İmparatorluk eyaletlerinde birliği sağlamaya yönelik politikaların temel taşlarından birini İmparatorluk Kültü oluşturmaktadır. Koloni kentleri kurmanın ve kentler arasındaki yol bağlantılarını sağlamanın üzerinde bir de "İmparator Kültü"nü eklendiğinde Pax Romana süreci sağlam bir politik temel üzerine kurulmuştur. Henüz Augustus'dan önce kurulan Antiokheia koloni kentinin Roma'ya direnmeyişinden anlaşıldığı gibi Romalılaştırma çabalarının Pisidia'daki temeli Augustus'dan önce bu kentte atılmış ve birçok araştırmacıya göre belki de bölgede en çok bu kentte gerçekleşmiştir. Merkeze uzak eyaletlerde Romalılık bilinci oluşturma ve bu sayede Küçük Asia'yı ayaklanmalarla uğraşmadan yönetmenin yolu İmparator'un tanrısallaştırılmasıyla da pekiştirilmiş olmalıdır. İmparator'a, Anadolu'nun eski geleneğinden ama Persler döneminde pekişmiş olduğu gibi tanrılaşarak (tanrı-kral) tapınılınca ona karşı çıkmak tanrı gücüne karşı çıkmakla eş değer sayılacaktı. Dolayısıyla tanrıya karşı çıkan bir vatandaş, sadece Roma merkezinin vereceği cezayı değil, kendi vatandaşlarının vereceği cezayı da göze almalıydı. Böylece Roma; tanrısından kahramanına ve askerine, mimari düzenlemelerden yaptırdığı yollara, sikkesine ve heykeline, amphitiyatrolarındaki Gladiatör dövüşlerinden, kentlerde düzenlediği başka yarışma ve festivallere kadar akla gelebilecek tüm askeri, kültürel ve sanatsal aktiviteleri, tüm imparatorlukların doğasında varolduğu gibi ideolojik amaçlarına hizmet edecek şekilde kullanmıştır. Pisidia gibi İskender'in bile zaptedemediği kentlere sahip özgürlüklerine düşkün "dağlı kabile"leri ancak böyle bir politikayla kendisine bağlayabilmiştir.

Bölgede Pax Romana sürecinin başlangıcında; Pisidia Antiokheiası'nda MS 16'da Tiberius kutsal alanında askerlerin gerçekleştirdiği grevi saymazsak karışıklık çıktığına dair pek bir bilgiye sahip değiliz⁴⁰⁰. Augustus'dan sonra sırasıyla Tiberius,

³⁹⁸ Özsait, 1985, s. 37.; detaylı bilgi için bk. Hans Volkmann, Res Gestae Divi Augusti, Das Monumentum Ancyranum, Walter de Gruyter, Berlin, 1969.

³⁹⁹ Engelbert Winter, 1996, "Staatliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien", AMS 20, Bonn, Rudolf Habelt GmbH, s. 23.

⁴⁰⁰ Özcan, a.g.t., s. 41.

Caligula ve Cladius Dönemleri'nde genel anlamda Augustus'un vasiyetine sadık kalındığı izlenebilir. Cladius Devri'nde MS 43 tarihinde Pamphylia eyaleti Lykia'yla birleştirilerek tek eyalet haline getirilmiş, bu eyaletin içine Konana, Seleukeia Sidera, Prostanna ve Parlais gibi Pisidia kentlerinin dahil edilmiş⁴⁰¹ olabileceği öne sürülmüş olsa da net bir bilgi yoktur⁴⁰².

Galba döneminde Pamphylia ve Galatia bölgeleri birleştirildiğinde, Pisidia bu birleştirilmiş bölgede kalmıştır. Fakat bu birleşme Vespasianus Dönemi'nde tanınmamış, MS 72 yılında bölgenin güney ve batısı Pamphylia-Lykia eyaleti; MS 74'de ise kuzey ve doğu kesimleri Galatia-Cilicia eyaleti içinde alınarak; güney, batı ve kuzey Pisidia sınırlarında değişiklikler olmuştur⁴⁰³. Traianus Devri'nde muhtemelen Parth savaşıdan önce⁴⁰⁴ MS 107-113 yılları arasında, Galatia-Cappadocia Eyaleti tekrar birbirinden ayrılarak eyaletin Augustus döneminde kurulduğu sınırlarına dönülerek kuzey Pisidia yeniden Galatia eyaletine dahil edilmiştir⁴⁰⁵. Traianus'un Syria seferi sırasında ve Hadrianus'un seyahatlerinden birinde bölgeye uğradığı düşünülse de henüz netlik kazanmamıştır. Fakat her halükarda bölgede Traianus ve Hadrianus onuruna dikilen çok sayıda anıt⁴⁰⁶ bulunmaktadır.

Hadrianus döneminde MS 135 yılında; Vespasianus döneminde iki eyalet arasında paylaşırlan Pisidia topraklarının yönetiminde bir statü değişikliğine gidilmiştir. Lykia-Pamphylia Eyaleti Senato idaresine bırakılarak buraya bir proconsül atanmıştır. Bu dönemde Komama, Sagalassos gibi kentlerin de içerisinde bulunduğu Pisidia'nın güney ve batı kesimi Roma Senatosuna bırakılan Lykia-Pamphylia Eyaleti içerisinde yer almaktadır. Doğu ve kuzey Pisidia MÖ 25'den bu tarihe kadar değişikliğe uğramadan Galatia egemenliğinde kalmıştı. Eyaletin başına bir praetor atanınca da, Galatia Eyaleti'nin yönetiminde kalmaya devam etmiştir. Diokletianus dönemine kadar bölge sınırları genel hatlarıyla korunmuştur⁴⁰⁷. Fakat açıklamaya çalıştığımız gibi kuzey, batı,

⁴⁰¹ David H. French, "Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia", *EpAnat* 17, 1991, s. 56.; Pisidia'nın Cladius döneminde birleştirilmiş Pamphylia-Lykia eyaleti içerisinde olabileceğine dair ayrıca bk. Mitchell, 1993, s. 79.

⁴⁰² Levick, 1967, s. 32.

⁴⁰³ Magie, 1950, s. 556.

⁴⁰⁴ Özşait, 1985, s. 99.

⁴⁰⁵ Magie, 1950, s. 605.

⁴⁰⁶ Özşait, 1985, s. 99.

⁴⁰⁷ Magie, 1950, s. 556.

güney ve hatta doğu sınırları⁴⁰⁸ kısa sürelerle de olsa zaman zaman birleştirilmiş eyaletlere dahil edilerek veya bu eyaletlerin ayrılmasıyla bölge toprakları farklı eyaletler arasında paylaştırılarak ve henüz tek başına bir eyalet statüsü kazanamamış olarak sürekli değişmiştir.

Pax Romana devam ederken, Antoninler döneminde Lykia'yı ve güney Pisidia'yı etkileyen bir deprem yaşanır. Antonius Pius'un MS 141'de Termessos gibi bazı güney Pisidia kentlerine yardım ettiğine dair Termessos yazıtı⁴⁰⁹ bu depremle açıklanmaktadır.

Pax Romana döneminin sonunu hazırlayan olayları Zosimus'dan öğrenmekteyiz. MS 3. yüzyıl ortaları Roma'nın çalkantılı yılları sayılmaktadır. Goth ve Sasani istilalarına deprem ve veba salgınları⁴¹⁰ eklenince Roma; sınırlarındaki yabancı istilacıları uzaklaştırmak ve isyanları bastırmak için epeyce çaba sarfetmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte Doğu Pisidia ve İsauria'da huzur bozulmuştur. İsauria'lı bir eşkıya şefi olan Lydius, Pamphylia ve Pisidia'yı yağmalamış, müstahkem Kremna kentini ele geçirerek Kremna'ya yerleşmiştir. Kısa süre iktidarda kalmış olan Marcus Aurelius Probus, MS 279'da huzurun yeniden temini için Küçük Asia'ya gelmiş ve Kremna'da Lydius'u yenerek yerli halkın bir kısmını kentten sürmüş ve ordu mühimmatını buraya yerleştirmiştir. Bu başarının ardından kente veteranlar yerleştirilmiş, kentte kalan halkın çocukları Roma ordusuna alınmıştır⁴¹¹. Böylece Roma; antik kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla bölgede en azından ikinci kez veteranlar aracılığıyla kontrolü sağlama çabasında bulunmuştur. Bu Orta Pisidia ve doğusunda gerçekleşen ve Zosimus'un aktardıklarına göre çıkarılabilecek sonuç o ki, Pisidia kolonilerinin kuruluşundan başlayan yaklaşık 3 asırlık sürece rağmen bölgenin Romalılaştırılması⁴¹² tümüyle sağlanamamıştır.

⁴⁰⁸ Ayrıca Antonius Pius devrinde güney doğu sınırı'nda gerçekleşen değişikliklerle ilgili bk. Robert K. Sherk, *The legates of Galatia from Augustus to Diocletian*, Baltimore, Johns Hopkins University, 1951, s. 62.

⁴⁰⁹ Bülent İplikçioğlu, Güler Çelgin, A. Vedat Çelgin, *Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium, I*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, 575, Vienna, 1991, s. 9.

⁴¹⁰ Zosimus, 1, 37, 3. Erişim: <http://www.livius.org/sources/content/zosimus/zosimus-new-history-1/zosimus-new-history-1.37/>

⁴¹¹ Özşait, 1985, s. 101.; Zosimus, 1, 69 vd.

⁴¹² Özşait, 1985, s. 101.

Bölge, Diokletianus (İ.S. 284 - 305) döneminde Pisidia Antiokheiası başkent olarak bir eyalet haline dönüştürülmüştür. Roma topraklarının istilalarla başının dertte olduğu dönemde Diokletianus imparatorluğu 12 bölgeye (diocesis) ayırarak idari biçimde ve toprak tanziminde değişikliğe gitmiştir. Bu yeni düzenlemeye göre Pisidia; kuzeyde Galatia topraklarının güneyi, güneyde Lykia-Pamphylia Eyaletinin kuzeyi, batıda Asia Eyaleti'ne ait Apameia, doğuda Isauria arasında geniş bir alana yayılmış olarak tarihinde ilk kez tek başına "Pisidia Eyaleti" haline dönüştürülmüştür. Böylece Pisidia'nın doğu sınırı; Konya Ovası üzerinden Karadağ eteklerine kadar uzatılmış ve Antiokheia metropolis olmuştur⁴¹³. MS 297'de Lykaonia toprakları Galatia, Pisidia ve Isauria eyaletleri arasında bölüştürüldüğünde, Pisidia eyaleti kuzeydoğuda da yeniden toprak kazanmıştır⁴¹⁴.

Constantinus Magnus (MS 306-337)⁴¹⁵, Gratianus (MS 371-372)⁴¹⁶ ve I. Theodosius (MS 392-395)⁴¹⁷ döneminde sınırlarda değişikliklere gidilmiş, Roma İmpartorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma sınırları içerisinde kalmıştır.

2.2. MISIR KÜLTLERİ'NİN KÜÇÜK ASIA'YA GİRİŞİ

Anadolu'da Mısır kökenli eserlere dair en erken arkeolojik verilere henüz yazının olmadığı, Geç Khalkolitik (MÖ 3400-3200) yerleşim tabakalarında rastlanır⁴¹⁸. Ele geçen arkeolojik veriler Demir Çağ'la birlikte artmaktadır. Bu dönemlere ait Mısır eserlerinin çoğu Phonike ve Grek yapımıdır. Örneğin bu döneme ait scarabe biçimli mühürler üzerinde Mısır hiyeroglifi yerine Phonike tarzında figürler betimlenmiştir. Rhodos ve Ege adalarında Mısır tarzında stealit ve fayans malzemeden ticari amaçlı üretilmiş eserler, Mısır eserlerine kıyasla özensiz işçiliğe sahiptir. Erken Hanedanlık Devri'nde az veriyle belgelenmiş olsa da, Mısır'ın Anadolu ve Önasya'yla ticari amaçlı ilişkilere geçtiği bilinmektedir⁴¹⁹. Syria kıyısındaki koloni kentleri aracılığıyla Ege, Kıbrıs, Anadolu, Mesopotamia ve İran ürünlerine erişebilen Mısır'ın V. Hanedanlık

⁴¹³ Özsait, 1985, s. 101-102.; Magie, 1950, s. 556.

⁴¹⁴ Thomas R. S. Broughton, "Roman Asia Minor", T. Frank (Hrsg.), An Economic Survey of Ancient Rome IV, Newyork, 1975, s. 598.

⁴¹⁵ Özsait, 1985, a.g.e., s. 102.; Ramsay, 1961, s. 438.

⁴¹⁶ Özsait, 1985, a.g.e., s. 102.; Ramsay, 1961, s. 434.

⁴¹⁷ Özsait, 1985, a.g.e., s. 102.; Hall, 1968, s. 60.

⁴¹⁸ Süleyman Özkan, "Ülkemizde bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri", TID C-XXII, I, 2007, s.78.

⁴¹⁹ Aktaran, Özkan, a.g.m. s. 78-79.; Karşılaştırma için bk. Baines ve Malek, 1986, 28.

zamanında kral Sahure devrinde (MÖ 2480-2468) Mısır; Ege havzası, Anadolu kıyıları, Girit ve Suriye-Filistin ile ticari ilişkileri arttırdığı bilinmektedir⁴²⁰.

Mısır kapıları; Herodotos'un ziyaret ettiği MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısından önce; Phonikeli, Syrialı, Yunan tüccar ve ziyaretçilere açılmıştı⁴²¹. Mısır'da Yunanlar'ın MÖ 8.yüzyıllardan sonra gerçekleştirdiği etkinliklerden çok daha önce Mykenler'in Hyksoslar'a karşı Mısır'ın yanında savaştıkları⁴²² düşünülmektedir. Mısır'da bulunan, MÖ 16. ve 15. yüzyıllara tarihlendirilen Myken seramikleri; bu dönemde Mykenler'in Kıbrıs ve Fenike'yle birlikte Mısır'da da yerleştiklerini ya da gemilerle ticari faaliyette bulunduklarını düşündürmektedir. Bunun yanında antik kaynaklar tarafından MÖ 1200'lerden sonra gerçekleştiği aktarılan ve arkeolojik verilerle de kısmen desteklenen Deniz kavimleri istilalarına dair bilgiler netlik kazanmamıştır.

Daha net bilgiler Greklerin MÖ 8. ortalarından sonra Mısır'da kurdukları ticaret kolonileri vasıtasıyla Mısır ve yakın doğu uygarlıklarıyla etkileşime geçtiği⁴²³ zamanlara dairdir. Geometrik dönem sonrası Arkaik dönemin bir kısmını da içine alan zaman aralığında yaklaşık MÖ 6.yüzyıl ortalarına kadar özellikle seramik literatüründe sıklıkla kullanılan "Orientalizan dönem" (MÖ 720-650) ve Yunan heykeltraş Daidalos'dan yola çıkılarak literatüre "Dedalik dönem" olarak geçen dönemlerde, Anadolu ve Yunan sanatının Mısır ve Yakın doğu uygarlıkları etkisinde bir değişim gerçekleştirdiği kuşku götürmez bir gerçektir. Bu süreçte Yunan sanatına griphon, sphinks gibi doğu kökenli karışık yaratıklar girmiş, Klasik döneme damgasını vuracak Arkaik dönem kore ve kurosları⁴²⁴ Mısır sanatının peruka denilen saç stilinde betimlenmiş frontal duruşlu heykellerinden esinlenerek yapılmıştır. Yunan heykel sanatında görülen bu genç erkek ve kız figürlerinin Mısır heykelleri gibi mermerden ve doğal ölçülerde ya da daha büyük olarak yapılması, Mısır heykel tekniğiyle planlanmış olmasına rağmen Yunan üslubuyla çıplak olarak betimlenmesiyle bir fark oluşturduğu⁴²⁵ kabul edilir. Yine mimaride heykellerle bezeli kutsal yollar, sütunlu salonlar Mısır'ın ünlü tapınaklarına benzer olarak Doğu Yunanistan'da görülmeye

⁴²⁰ Özkan, a.g.m. s. 79.; Hornung, 2004, 38., s.158

⁴²¹ Freeman, a.g.e., s. 196.

⁴²² John Boardman, The Greeks Overseas, Harmondsworth, 1964, s. 23.

⁴²³ Mansel, a.g.e. s. 512 v.d.

⁴²⁴ Arkaik dönem heykelinde Yakındoğu ve Mısır etkilerine karşın Yunan örgeleri için bk. Boardman, (çev. Yaşar Ersoy), Yunan Heykeli: Arkaik Dönem, İstanbul, Homer Yay., 2001, s. 21-27.

⁴²⁵ Fahri Işık, "Lykia'nın "Hellenleşmesi" Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım", Anatolia, 36, 2010, s. 82.

başlanmıştır. Mısır'a ünlü Isis ve Mısır tanrılarıyla bağlantılı Phiale kentinde nasıl kozmolojik ve kehanetsel bir anlam atfedildiyse, Apollon'la ilişkili Delphi tapınağı da kehanetle ilişkili olarak ünlenecekti. Firavun I. Psammetikhos zamanında (MÖ 664-610) Grek tüccar ve ziyaretçilerin Mısır'a yoğun olarak yerleştiği⁴²⁶ bu zaman diliminde Kariyalı ve İonialı askerlerin Mısır ordularında paralı askerlik yaptığı⁴²⁷ bilinmektedir. Bu askerler yoluyla Küçük Asialılar ve Grekler Mısır'ın gizemli dünyasını tanıma fırsatı bulmuştur.

Herodotos, Psammetikhos'un, düşmanı Ethiopia'lı Sabakos'un elinden kaçarak Syria'ya sığındığını, gördüğü rüya üzerine orayı terkedince, Sais'li Mısırlılar'ın onu geri çağırdığını aktarmaktadır⁴²⁸. Daha sonra Psammetikhos, Buto'daki Leto oraklinden *"öcün denizden geleceğini ve tunç adamların meydana çıkacağını"* öğrenir⁴²⁹. Kehanet gerçekleşir böylece İonialı ve Kariyalı askerler; Herodotos'un tabiriyle *"korsanlık için denize çıkmış olan İonialı ve Kariyalılar"*⁴³⁰, firavunun düşmanlarına karşı savaşmak üzere firavunla anlaşır ve Mısır'a alınırlar. Böylece Yunanlar Mısır'a yerleşir⁴³¹. Mısır Firavunu I. Psammetikhos, (MÖ 664-610) ayrıca düşmanlarını yendikten sonra onlara Nil'in iki yakasında bir kısım toprak vermiştir⁴³². Hatta Herodotos'a göre, firavun Mısırlı bazı çocukları Grekçe öğrensinler diye Kariyalılara ve İonialılara emanet etmiştir⁴³³. Hemen ardından Mısır Firavunu Amasis (MÖ 570-526) döneminde Yunan-Mısır ilişkilerinin daha da iyi olduğu bilinmektedir⁴³⁴. XXVI. Sülaleden olduğu aktarılan Amasis döneminde Mısır'da yerleşmek isteyen Grekler'e Naukratis'in⁴³⁵ verildiği aktarılmıştır. Herodotos'a göre Mısır'a uğrayıp orada yerleşmeyi düşünmeyenlere kendi tanrılarına tapınak yapmak için yerler verilmiştir⁴³⁶. Mısır bu dönemde Miletos'a tahıl ihraç ederken, Miletos'a seramik, zeytinyağı ve yünlü kumaş ithal etmiştir.

⁴²⁶ Freeman, a.g.e., s. 163.

⁴²⁷ Herodotos, II, 163.

⁴²⁸ Herodotos, II, 152.

⁴²⁹ Herodotos, II, 152.

⁴³⁰ Herodotos, II, 152.

⁴³¹ Boardman, 2001, s. 21.

⁴³² Herodotos, II.,154.

⁴³³ Herodotos, II.,154.

⁴³⁴ Hornung, 2004, s. 144-145.; Herodotos, II, 178.

⁴³⁵ Herodotos, II, 178. Freeman, Herodotos'un Naukratis kentinde kurulmuş olan Yunan ticaret merkezini Amasis dönemine vererek yanlışlığa düştüğünü belirtmiştir. Freeman, a.g.e., s. 199.

⁴³⁶ Herodotos, II, 178.

Yunan ticaret merkezi Naukratis'in Miletos⁴³⁷ kolonisi olduğu düşünülmektedir. Freeman'a göre Yunanlar'ın Naukratis'de ticaret merkezi kurmalarına MÖ 620 civarında I. Psammetikhos izin vermiştir⁴³⁸. Sonuç olarak bu ticaret kenti Gize piramitlerine (120 km) yakındır ve büyük olasılıkla Psammetikhos'un teşvikiyle başlayan ve ardından gelen firavunların devam ettirdiği askeri ve ticari ilişkiler sayesinde, Grekler ve Batı Anadolu'lular Mısır'ın anıtsal mimarisini, sanatını; din ve düşünce dünyasını tanıdılar. Dolayısıyla Arkaik devir sanat ve mimarisi Adalardan ve Anadolu yarımadasının güney ve batı kıyılarından ve özellikle Ioniaların etkili olduğu kolonizasyonla Mısır'la geliştirdiği ticaret sayesinde doğu etkileriyle şekillenmiştir. Araştırmacıların neredeyse tümü tereddütsüz, Delos'taki kutsal yolu, Mısır tapınaklarına⁴³⁹ ulaşan kutsal yolun⁴⁴⁰ adeta bir kopyası olarak görmektedir. Benzer şekilde birçok araştırmacıya göre Efes Artemis Tapınağı'nın çift sıra sütunları, Mısır'ın sütunlu salonlarının bir yansıması olabilir⁴⁴¹.

Böylece Ionialılar⁴⁴² ve Kariyalılar MÖ 7.yüzyılda Mısır tapınak mimarisinden ve heykel sanatından ve hatta ölü gömme geleneklerinden etkilendiler⁴⁴³. Aynı dönemlerde MÖ 8. ve 7. yüzyıl Etrüsk ve Roma'sında da kremationdan ceset gömüye geçilmiştir. Bu etkileşimin tek taraflı olmadığı; Greklerin Mısır'da kurduğu koloni kentlerinde ele geçen Ege uygarlıkları eserleri ve orada kurulan Grek tapınaklarının⁴⁴⁴ Mısır tapınaklarına coğrafik yakınlığı bağlamıyla da düşünülmelidir. Bu sayede Mısır dinini

⁴³⁷ T., F., R., G., Braun, "The Greeks In Egypt", Cambridge Ancient History III, (Ed. J.Boardman-N.G.L. Hammond), Cambridge, 1992, s. 38.

⁴³⁸ Freeman, a.g.e., s. 90.

⁴³⁹ Mısırdaki ünlü Luksor ve Karnak tapınaklarını birbirine bağlayan kutsal yol üzerinde koç başlı ya da insan başlı sphenksler dizilmiştir.

⁴⁴⁰ Eski Krallık Dönemi Giza Nekropolisi'nin planı için (Keops, Kephren ve Mykerinos Piramidi'ne giden yollar) F.Dunand, - R. Lichtenberg, 2006, s. 20, Fig. 16.

⁴⁴¹ Freeman, a.g.e., s. 164.; Ayrıca Deyrü'l-Bahri'deki Anubis tapınağına eklenilen MÖ 15. yüzyıla tarihlenen Hatsepsut Tapınağı'nın sütunları ile, MÖ 590 tarihli Olympia Hera Tapınağı ve Korinthos'taki MÖ 540 tarihli Apollon Tapınağı'nın sütunları arasındaki benzerliklerden yola çıkanlar; Yunanistan'a Korinthoslu tüccarlar vasıtasıyla yayılmış olduğu öne sürülen Dor tapınağı süslemelerinde Mısır etkilerine değinmektedirler.

⁴⁴² Freeman, a.g.e., s. 164.

⁴⁴³ Bilge Hümmüzlü, Klazomenai Akpınar Nekropolisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2003, s. 246. Kuzey İonia kenti Klazomenai kazılarının ortaya çıkardığı gibi, bu kentte kremation geleneği MÖ 630'lardan sonra lahitle gömme geleneğine dönüşmüştür.

⁴⁴⁴ Herodotos, II, 178., Herodotos'un bahsettiği Hellenion tapınağı 19.yüzyıl sonlarında yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Herodotos bu tapınağı yaptıran Ion, Karia ve Aolia kentlerinin adını sayarken Phaselis'in ismini de vermektedir. Naukratis'de bulunan bu kompleksin içinde Dioskouroi, Apollon, Hera, Aphrodite tapınakları ortaya çıkarılmıştır. Bu kompleksin hemen yakınında Büyük Temenos olarak adlandırılan alanın içinde Amon-Ra'ya adanmış Mısır tapınağı bulunmaktadır. Dolayısıyla Mısır ve Yunan tapınakları yanyanadır.

tanıyan güney Anadolular, aynı zamanda kendi dinlerini ve tanrılarını da en azından ismen oraya taşıyabilmişti.

Mısır tanrılarıyla Hellen tanrılarının da böylece ilk kez MÖ 7.'da karşılaştığı düşünülmektedir⁴⁴⁵. Psammetikhos'un, İonialı ve Kariyalı askerleri Mısır'a almasının Mısırlılar ve Hellenler arasındaki kültürel etkileşimlerin⁴⁴⁶ tümüyle kanıtlanabildiği bu ilk devirdir. Bu ilk Doğu Yunan yerleşimciler arasında Kilikialılar'ın, Pamphylia ve Pisidialılar'ın olup olmadığı Herodotos'ta belirtilmemiştir. Bilindiği gibi Herodotos'ta Pisidia adı da geçmemektedir.

Gerçekten de Herodotos'tan detaylıca öğrenebildiğimiz Mısır Firavunu I. Psammetikhos'un (MÖ 664-610) kehanete dayanarak gerçekleştirdiği hamle, Mısır bölümünde anlattığımız gibi arkeolojik olarak da ispatlanmıştır. İonialı ve Kariyalı askerlerin Mısır ordularında paralı askerlik yapması⁴⁴⁷ ve tüccarların Aşağı Mısır'a (Mısır'ın kuzeyi) bu şekilde yerleşerek koloniler kurması, Mısır kültürünün ve Isis'in tanınmasına sebep olmuştur. Isis kültü'nde bu sayede MÖ 7. yüzyıldan itibaren Hellen dünyasında bereketle ilişkili ana tanrıça Demeter'le özdeşleşmiştir. Yaygın olarak Isis'e tapınının en geç MÖ 4. yüzyıldan itibaren başladığı düşünülmektedir. Anadolu'da ve Hellen Dünyası'nda Isis kültünün yaygınlaşmasından önce MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında en eski Mısır tanrısı Amon, Yunanistan'da ve Küçük Asia'da Zeus'la özdeşleştirilmiştir⁴⁴⁸. Kyzikos, Mytilene, Aeolis sahilindeki Pitane ve Troias yakınlarındaki Thymbra gibi bazı Küçük Asia kentleri, sakalsız veya sakallı Amon'un boynuzlu başının yer aldığı sikkeleri daha İskender öncesi dönemde basıyordu⁴⁴⁹. Fakat aşağıda "Pisidia Bölgesi Mısır Kökenli Kültler" bölümünde de açıklamaya çalışılacağı gibi Küçük Asia'da sınırlı sayıdaki Ammon kültünün aksine, Isis ve Sarapis'e daha yaygın olarak ibadet edildiği görülür.⁴⁵⁰

Birçok araştırmacı Mısır kültürünün daha İskender öncesi yayılmaya başladığını düşünmektedir. İskender öncesinde Isis kültü'nün Asia ve Avrupa'da yayılmış

⁴⁴⁵ A.H. Armstrong, *Classical Mediterranean Spirituality: Egyptian, Greek, Roman*, Vol. 15, Routledge, 1986, s. 39.

⁴⁴⁶ Boardman, a.g.e.,s.21.; Herodotos, II.,152-154.

⁴⁴⁷ Herodotos, II, 163.

⁴⁴⁸ Magie, D., "Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins", *American Journal of Archaeology*, 57-3, 1953,s. 164., dn. 14-16.

⁴⁴⁹ Lenger, 2011b, ss. 151-161.; Magie, 1953, s. 165, dn. 20-21.

⁴⁵⁰ Magie,1953, s. 166.

olması⁴⁵¹, Mısır'ın yeni hakimi İskender ve haleflerinden Ptolemaioslar'ın işini kolaylaştırmıştır. Hellenistik dönemde, karışık siyasi olaylar politik şartları değiştirmiş; küçük kent devletlerine karşılık daha büyük ve merkezi otoritenin etrafında yayılan geniş topraklara egemen olan mekanizmalar dini yapıda da bir dönüşüme gitmek durumunda kalmıştır. İskender'in Nil topraklarını fethi, Mısır dinine rağbet edilmesine ve dinin yayılmasına sebep olmakla⁴⁵² kalmamış, Hellen dini tanrıları da Mısır'ın geleneksel din algısında dönüşüme yol açmıştır. Geniş topraklara egemen olmak farklı kültürleri bir arada tutmayı da zorunlu kılmaktaydı. İskender'in Mısır'ı fethiyle Hellen dünyası Mısır'la ikinci kez karşılaşmış⁴⁵³ ve zaten daha evvelden Mısır'ın cazibesine kapılmış olan yeni hakimler, kendi dinleriyle Mısır dini arasında birleştirme ya da synkretizasyon yoluna gitmiştir. Mansel'in aktardığı gibi M.Ö 2. yüzyıla gelindiğinde artık tüm Mısır tanrılarının Grekçe ismi de olmak üzere iki ismi vardı. Öyle ki bu devirde bir yazıtta örneğin Hermes benzeri bir isimle karşılaşıyorsa, bu tanrı Hellenlerin Hermes'i mi, yoksa Mısır'ın Toth'u mu belirleyebilmek güçtür⁴⁵⁴.

Hoffman'a göre Ptolemaioslar MÖ 3. yüzyılda Küçük Asia'nın batısına egemen olunca, Mısır Kültleri muhtemelen herhangi bir *resmi yönlendirme olmadan* Anadolu yarımadasına girmiştir⁴⁵⁵. Anadolu'nun batı ve güney kıyıları ile Mısır arasındaki ticari ilişkiler, bu kültürlerin hızla yayılmasına⁴⁵⁶ olanak vermiştir. Mısır kültürleri özel mülkiyet bölgesi sınırlarının ötesine geçerek kamuya açık kutsal alan yapılarında kısa sürede sayıca artarak yaygınlaşır. Ünlüoğlu'na göre de Küçük Asia'ya Isis kültü; Mısır ile Karia bölgesi arasındaki ticari ve askeri etkileşimler neticesinde girebilmiştir⁴⁵⁷. Böylece MÖ 3. yüzyıl başlarında Halikarnasos ve Bargylia kentlerinde ve neredeyse eşzamanlı olarak bu kentlerin çevresindeki Rhodos, Kos ve Karpathos adalarında⁴⁵⁸ Mısır kültürünün Hellenistik izlerine rastlanmaya başlanır. Halikarnassos'da Isis ve

⁴⁵¹ Sharon Kelly Heyob, The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World , EPRO 51, Leiden, 1975, s. 2.

⁴⁵² Witt, 1971, s. 47.

⁴⁵³ Mansel, a.g.e., s. 512–513.

⁴⁵⁴ Erkan Kart, “Anadolu’da Isis Sarapis Kültü ve Bunun Kaunos’ta İzleri”, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla , 2008, s. 36. Mansel, , a.g.e., s. 512–514.

⁴⁵⁵ Hoffman, 2003, s. 39.

⁴⁵⁶ Mısır Kültlerinin Küçük Asia kıyılarında yayılımına ilişkin bk. H. Koester, “The Cult of the Egyptian Deities in Asia Minor”, Pergamon, 1998, s. 111-135.

⁴⁵⁷ Bensen B. M., Ünlüoğlu “The Cult of Isis in Asia Minor”, A. Hoffmann (Hrsg.) Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches, BYZAS I, 2005, DAI, İstanbul, s. 95–108.

⁴⁵⁸ Kart, a.g.t., s. 36.; Ünlüoğlu, 2005, s. 96; ayrıca Aktaran Kart a.y., Fraser, 1960, 33 v.d.

Sarapis'den bahseden yazıt, tanrı-tanrıça ikilisinden bahseden Mısır dışındaki ve ayrıca Anadolu'daki en erken yazıtlarından biri olarak adlandırılır⁴⁵⁹. Ayrıca Myndos'un MÖ 2. yüzyıla tarihlendirilen Ptolemaioslar dönemi sikkeleri de bunu desteklemektedir. Yine Çanakkale'de Küçük Kemikli Burnu'ndaki antik kentte Mısır tanrılarına adanmış bir kutsal alandan bahseden yazıt, Geç Hellenistik'te Anadolu'nun batı kıyılarında Mısır Tanrılarının varlığını⁴⁶⁰ kanıtlayan buluntulardan biridir. Buna karşın sebeplerini aşağıda belirtmeye çalışacağımız gibi Hoffman'a göre, Anadolu'nun batı kıyılarında MÖ 1. ve MS 1. yüzyıllarda Mısır kültürleri görülmemektedir⁴⁶¹ ya da azalmıştır. MS 2. yüzyıla 4. yüzyıl arasında ise oldukça popüler hale gelmiştir.

Tartışmalı olsa da, Isis kültü'nün Roma'da MÖ 1. yüzyılda köleler ve azatlılar arasında ün kazandığı ve Sarapis'in de Grekler arasında *asker kökenliler, tüccar ve köleler* yoluyla *kısa bir zaman diliminde* yayıldığı düşünülmektedir⁴⁶². Mısır kültürleri daha ziyade Mısır'la ticaret ya da askeri yolla iletişim kuranlar tarafından yayılmış ve iç merkezlerden daha ziyade kıyılarda ve yol ağları üzerinde tapınım görmeye başlamıştır. Kültlere, Mısır dışında özellikle limanlar ve ticaret yolları üzerinde rastlanmış olduğu görülür. MÖ 58'de Isis adına Roma'da birçok tapınak dikilmişti. Fakat ilerleyen süreçte Romalı yöneticiler bu tapınakları yıktırdılar. Yasaklara rağmen Isis dini gizliden gizliye yayılıyordu. Caesar'ın ölümünden sonra Isis dininin yaygınlaşmasını önlemek isteyen üçlü triumvirlik tarafından Isis adına tapınak diktirildi. Fakat bu süreçte Ptolemaioslarla Roma arasındaki siyasi gerginlik gittikçe yükseldi. Actium savaşını Ptolemaios Hanedanlığı kraliçesi Kleopatra'nın desteklediği doğu orduları komutanı Marcus Antonius'a karşı; Roma geleneklerine bağlı Octavianus yendi ve imparator olunca Isis kültü yeniden yasaklandı. Mısır'la Roma arasındaki siyasi çekişme sırasında Grek kökenli de olsa Kleopatra, egemen olduğu Mısır coğrafyasının kadim geleneğini kullanarak kendisini “yeni Isis” olarak tanımlıyor, Kleopatra'yla bir süre Alexandreia'da oturan Antonius ise kendini Isis'in eşi Osiris ya da Dionysos olarak tanıtıyordu⁴⁶³. Dolayısıyla Roma'nın Ptolemaioslarla arasındaki gerilim sürecinde ve Augustus'un egemenliği yıllarında Mısır geleneğine ve dinine karşı tepkisellik doğal bir

⁴⁵⁹ Magie, 1953, s.171.

⁴⁶⁰ Mustafa H. Sayar, “Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları 2006”, TEBE Haberler Bülteni 24, 2007, s. 20.

⁴⁶¹ Hoffman, 2003, s.39.

⁴⁶² J. E. Stambaugh, 1972, Sarapis under the early Ptolemies, Brill Archive, s. 27-34.

⁴⁶³ Cumont, 1911, s., 82.

sonuçtu. Tüm yasaklamalara rağmen Mısır dinlerinin yayılması Roma'da engellenememiştir. Arkeolojik veriler, MS 2. yüzyılla birlikte Küçük Asia'da da Mısır kültlerinin yeniden popüler hale geldiğini göstermektedir⁴⁶⁴. Dolayısıyla kültürün arkeolojik verilerle MÖ 1. ve MS 1. yüzyıl aralığında etkisinin azaldığı tezi doğruysa, (aksi ispatlanana kadar) Roma ile Ptolemaioslar arasındaki çekişmeden Anadolu eyaletlerinin de etkilendiği ve batıdaki kentlerin de güçlenen Roma karşısında stratejik davrandığı söylenebilir. MÖ 1. ortaları hem Mısır'da hem de Roma'da ciddi entrikaların döndüğü ve iç karışıkların yaşandığı bir zaman dilimiydi. Bu çekişmelere Roma'nın Küçük Asia'yı daha kolay yönetmek için aracı olarak kullandığı Pergamon Krallığı da müdahil olmuştu. Siyasal olayları da gözönünde bulundurursak Anadolu'da Mısır tanrılarına çekimser yaklaşılan bir ilk dönem Ptolemaioslar'ın son Kleopatras ve Augustus egemenliği sonlarına kadarki zaman aralığında yaşanmış olabilir.

2.3. PTOLEMAIOSLAR HANEDANLIĞI'NDA SİSTEMATİK SYNKRETİZASYON

Yukarıda bahsedilen erken dönemlerden itibaren başlayan deniz aşırı etkinlikler; ticari ve askeri ilişkiler şeklinde Yakındoğu ve Batı uygarlıklarının birbirini tanımasına, dinlerin ve kültürlerin birbirlerinden etkilenmesine sebep olmuştur. Perslerin Yunan birliğini dağıtmasıyla bu mücadele farklı bir boyuta kaymış olabilir. Bu kez de Pers dini ve yerel Mısır dini karşı karşıya kalmış olmalıdır. Kuşkusuz Mısır'a egemen olan Pers din ve düşünce dünyası Mısır mentalitesine Persler'den sonra Mısır'a egemen olan Grek dinlerinden daha yakındı. Buna rağmen bağımsızlığını kazanınca Perslere karşı faaliyetler gösteren Mısır'a öfkelenen Pers krallarından Artakserkses, Apis boğasını öldürterek Mısır dinini küçümsemiş ve halka eziyet etmiştir⁴⁶⁵. Mısır coğrafyası yaşadığı istilarla yavaş yavaş geleneksel din ve düşüncesinde değişimlere gitmek zorunda kalmış olmalıdır. Hyksoslarla başlayan yabancıların, Asurların, Persler'in ve ardından İskender'in gelişi; belki de bu nedenle Mısırlılar için MÖ 7. yüzyıldan beri aşına olduğu Doğu Yunan kültürüne sahip çıkan bir Makedon olarak algılanması itibariyle de halkın yoğun tepkisini çekmedi.

⁴⁶⁴ Hoffman, 2003, s. 39.

⁴⁶⁵ Andre Bonnard, Antik Yunan Uygarlığı-3, (çev. Kerem Kurtgözü), Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2014, s. 168.

Aynı zamanda Doğu Akdeniz kentleri ve Greklerin din ve düşünce dünyasında da kuşkusuz değişimler yaşanıyordu. Herodotos Tarihi'nde detaylı bir okuma yapıldığında Yunan Uygarlığının Mısır uygarlığından geliştiği gibi bir yaklaşım biçimi sezilir⁴⁶⁶. Herodotos, Hekataios'un soy zincirini Mısır'a bağlayarak "16. basamaktaki atasını tanrı olarak" gösterdiğini⁴⁶⁷ aktarmaktadır. Grek tanrı ve tanrıçaların Mısır tanrı tanrıçalarından köklendiğini; Ptaktarmakah'ın atasının Hepaistos, Hathor'un Aphrodite, Osiris'in Dionysos⁴⁶⁸ Horus'un Apollon olduğunu yazmıştı. Ondan öğrendiğimize göre Mısır dilinde Demeter Isis'tir, Artemis Bubastis⁴⁶⁹. "Apollon ve Artemis, Dionysos (ki onu Osiris olarak adlandırmıştır) ve Isis'in çocuklarıdır"⁴⁷⁰. Büyük tanrılar için 12'li pantheonu yine onlar kullanmıştır⁴⁷¹. Bunun dışında Herodotos, tanrılar için "ilk sunağı, kült heykelini ve tapınakları yapanların Mısırlı olduğunu öğrendiğini, yazmaktadır⁴⁷².

Herodotos'un MÖ 5. yüzyılda yaşamış olduğu kesinse, onun devri Ege kıyılarının asgari ihtimalle yaklaşık üç asırdır Mısır'la yoğun ilişkide olduğu bir döneme tekabül eder. Herodotos'un bu yaklaşım biçiminde kadim Mısır Uygarlığı'ndan etkilenmiş Doğu Yunan dünyasının politik gayeleri de olmalıydı. Edebi yolla kadim Mısır'a egemen olmanın önü açılabilirdi. Tarih yazınının resmi ellerden tam bağımsız olabileceği fikri hep bir soru işareti olarak kalmalıdır.

İskender'in Mısır'a egemen olduğu dönemden sonra⁴⁷³ bu etkileşimlerin sistematik hale getirildiğini görülür. Bu süreçte Mısır coğrafyasıyla yeniden karşılaşan Grekler'in kendi kültürünü yerli halka empoze etme; Mısır halkının ise kendi dinini koruma çabaları kaçınılmaz bir mücadeleyi beraberinde getirmiş olmalıdır. Yenidünyanın egemenliğine soyunmuş Hellenistik krallar; Grek ve Mısır medeniyetleri arasındaki dinsel ve düşünsel farklılıklardan kaynaklanan sorunları çözme gerekliliğini idrak etmiş, synkretizasyon süreci İskender'in ardılları tarafından özellikle Ptolemaios'un başkenti Alexandreia'ya taşınması ve orada bir müze kurmasıyla devam

⁴⁶⁶ Freeman, a.g.e., s. 198.

⁴⁶⁷ Herodotos, II, 143.

⁴⁶⁸ Herodotos, II, 143.

⁴⁶⁹ Herodotos, II, 156.

⁴⁷⁰ Herodotos, II, 156.

⁴⁷¹ Herodotos, II, 4.

⁴⁷² Herodotos, II, 4.

⁴⁷³ Mansel, a.g.e., s. 512.

Mansel, a.g.e., s. 514.

ettirilmiştir. Bugün adına Hellenistik kültür dediğimiz doğu batı kültürlerinin mimariden sanata, dinden düşünceye kaynaştığı; kısmen hem doğunun gelenekselcilikten sıyrıldığı hem de batının doğuya özendiği bir süreci doğurmuştur. Grek pantheonuyla Mısır pantheonu arasındaki temel farklar Geometrik dönem sonrası kısmen törpülenmiş, zaman ilerledikçe Herodotos gibi yazarlar Mısır ve diğer Yakındoğu uygarlıklarından bahsetmiş, böylece tanrı ve tanrıçaların birbirine benzeştirilmesi yolunda epey aşama kaydedilmiştir. Ayrıca bu örtüştürülme gerçekleştirilirken, daha ziyade iki kültürün de evrensel tanrıları tercih edilmiştir. Herodotos'un bahsettiği gibi, Mısır halkının hepsi aynı tanrıya tapmıyordu, Mısır uygarlığının her yerinde ortak tapınılan Isis ve Osiris'di⁴⁷⁵. Bu tanrılara Hellenistik ve Roma dönemlerinin ana ve baba tanrıçaları ikonografileriyle benzeştirilerek tapınımlarının bir sebebi de, evrensel niteliklerin halk nezdinde daha kolay kabul görebilmesi olmalıdır.

Bu etkileşimlerle Hellenistik devre yaklaşıldığında Batı dünyasında doğunun zenginliklerine sahip olma isteği artmıştır. Dolayısıyla Hellenistik krallıkların dini ve sosyal yapıyı örtüştürme girişimleri, Antik dünyanın geçmişten gelen ve fakat MÖ 8. yüzyılda yoğunlaşmış ilişkileri üzerine bina edilerek; Roma egemenliğine doğru giden antik dünyada kozmopolit algıya yavaş yavaş yol göstermiş olacaktır.

İskender bir yandan hakimi olduğu coğrafyaların din ve düşünce dünyasından etkilenmiş ve kısmen Pers kralları ve Mısır firavunları gibi davranmış; diğer taraftan Mısır'ı ele geçirdikten sonra yönetim dilinin Yunanca olmasını sağlamıştır⁴⁷⁶. Onun genç yaşta çok geniş alanlarda egemenlik kurmuş olması, farklı din ve kültürlerinin kaynaştırılması sorununu gözler önüne sermiş ve Ptolemaioslar hanedanlığı sürecinde Hellen tanrıları artık sadece Yunan anakarasında değil, Mısır gibi köklü inanca sahip doğuda da görülmeye başlamıştır⁴⁷⁷.

Her ne kadar Makedon kralları Persleri alaşağı ederek bu topraklara girerken Mısır'da kurtarıcı olarak algılanmış olsa da; geleneksel köklerine bağlı Mısır uygarlığının bağımsızlık kaygısıyla ayaklanmayacağını garantisi yoktur. Nitekim Ptolemaios yöneticilerinden bazıları, Alexandria'da başgösteren yerel

⁴⁷⁵ Herodotos II, 42.

⁴⁷⁶ John Ray, *The Rosetta Stone and the Rebirth of Ancient Egypt*, Harvard University Press, 2008, s. 3.

⁴⁷⁷ Armstrong, , a.g.e., s.39.

hareketlenmelerle uğraşmak durumunda da kalmıştır. Mısır'da hanedanlığını ilan eden I. Ptolemaios; din ve düşüncede özdeş olmayan Grek kültürü ile Mısır kültürünün karşı karşıya geldiği gerçeğine akıllıca bir çözüm üreterek kültleri sistematik halde synkretize etme çabasına girişmiştir. Bu akıl, Birçok tarihçiye göre Greko-Makedon⁴⁷⁸ olarak nitelendirilen Makedon kökenli Hellenistik krallıklar döneminin ürünüdür.

Hellenistik dönemin başlangıcında uygulanan emperyalist politika, Mısır papirüsünde geçen serzenişten de anlaşıldığı üzere⁴⁷⁹ asimilasyon politikasının daha şiddetli olduğu bir süreçti. Yunanlar bu asimilasyon politikasını en başta Grekçe öğrenmeyi zorunlu kılarak başarmıştı. Tüccarlar, paralı askerler, hacılar, elçiler vasıtasıyla Grek kültürü Akdeniz çevresinde ve doğuda yayılmaya başlamıştı. Artık Greklerin egemen olduğu bu topraklarda yerlilerin Hellen ordularında paralı askerlik yapmalarının koşulu; emekliye ayrıldıktan ve yurtlarına döndükten sonra mezarlarını Yunan tarzında inşa etmeleri, ithaf yazıtlarını Grekçe yazmaları sonucunu doğurdu. Tüm bu asimilasyon politikaları, yerli askerlerin ve halkın aynı zamanda kendi kültürünü ve yazılarını da bir şekilde unutmaması sayesinde Grek kültürünü homojen bir kültür haline getirdi⁴⁸⁰.

Ptolemaios Soter tarafından Hellenistik dünyanın en görkemli başkenti haline getirilen Alexandria⁴⁸¹ kuşkusuz özenle seçilmiştir. Alexandria başkent olunca Naukratis tek ünlü liman⁴⁸² olma vasfını yitirmiştir. Alexandria kenti, hem Akdeniz coğrafyasına hakim bir limana, hem de Asia ile Hellen dünyası arasında ilişki kurabilecek, Mısır'ın muazzam zenginliğinin bağrından kopan bir coğrafyada kozmopolit yapıya ulaşabilecek potansiyele sahip doğru bir seçimdi. Kentin adının kurucusu İskender'den geliyor olması da Mısır'da kurulan hanedanlığın Hellen merkezi olarak anılmasına hizmet edecekti. Hellen devletlerinden ve düşüncesinden uzak bir coğrafyada bir Hellen kültür merkezi oluşturmak için, Mısır'ın köklü geleneklerinin batı geleneklerine uyarlanması sürecine başlandı.

I. Ptolemaios'un dini ve kültürel restorasyon sürecini gerçekleştirmek için başlattığı girişim; Tacitus'dan ve Plutarkhos'dan edindiğimiz bilgilere göre; gördüğü bir

⁴⁷⁸ Freeman, a.g.e., s. 319.

⁴⁷⁹ “Ben bir barbarım, Yunanlı gibi davranmayı bilmiyorum.”; Aktaran, Freeman, a.g.e., s. 327.

⁴⁸⁰ Freeman, a.g.e. s. 328.

⁴⁸¹ Freeman, a.g.e., s. 318.

⁴⁸² Herodotos, II, 179.

rüyaya binaen⁴⁸³ oluşturulmuştur. Ptolemaios; biri Mısır kökenli olan Manethon, diğeri de Grek kökenli Timotheus adında iki rahibi çağırır. Manethon ünlü Isis tapınağı yakınlarında Sebennytus'da doğmuş, aynı zamanda Mısır firavunlarını 30 hanedanlığa ayırıp kayda geçirmiş Ptolemaioslar dönemi tarihçisidir⁴⁸⁴. Timotheus ise Eleusis'deki Demeter ve Persephone kültleri ile bağlantılı Grek rahibi ve aynı zamanda tarihçisiydi. Dolayısıyla iki kültürü kaynaştırmak için uygun kişilerdi⁴⁸⁵.

Ptolemaioslar Hanedanlığı kralları eski Mısır geleneğinin tanrılaşmış firavun vasfından faydalanarak kendilerini tanrılarla özdeşleşmiş krallar olarak Mısır'a kabul ettirme noktasında başarı kaydettiler. Aynı zamanda bu dönem, Mısır tanrılarının hanedanlık tarafından ve Hellenistik dünya açısından da çok fazla rağbet gördüğü bir süreçtir⁴⁸⁶. Ptolemaioslar, Ruhban sınıfına tanıdıkları imtiyazlar sayesinde din adamlarının desteğini alarak dine dayalı Mısır uygarlığında yer edinmeye çabaladılar. Hellenleri ve Mısırlıları ortak bir tapınım etrafında birleştirmek için Sarapis kültürünün⁴⁸⁷ bu süreçte yaratıldığı düşünülür.

Hanedanlık her ne kadar Sarapeion inancına ve Alexandreia tapınağına bağlı olsa da⁴⁸⁸ Sarapis ikonografisi başlığında belirtmeye çalışacağımız gibi sonuçta bu yeni kültürün temellendirmesi yine Mısır gelenekleriyle örtüştürülerek kabul görmeye çalışmıştır. Kuşkusuz Mısır kültlerine tapınım ne İskender'in hayatıyla başlamış, ne de onun hayatıyla sınırlı kalmıştı. Onun Mısır'a egemen olmasıyla yaygınlaştırdığı bu din, daha sonra halefleri tarafından da sürdürülmüş⁴⁸⁹ ve Roma imparatorluğu döneminde belirli zamanlarda yasaklanmasına rağmen devam etmiştir.

İskender'den süregelen "kralların tanrıların gözdeleri olarak yüksek statü elde etmesi" geleneği Hellenistik Krallar ve kentler arasındaki kült tapımında kendini hissettirmiştir. Krallar tanrısal bağ kurarak kendi egemenliklerini meşrulaştırıyor ya da

⁴⁸³ Tacitus, IV, *Historiae*, 83-84.

⁴⁸⁴ Freeman, a.g.e., s. 29.; Budge, 1904a, s. 332.; Budge, 1904b, s. 218. Sarapis'in synkretizasyonu için ayrıca bk. Budge, 1904b, s. 195-201.

⁴⁸⁵ Mansel, a.g.e., s. 514.; Budge, 1904b, s. 217.; R. E. Witt, *Isis in the Ancient World*, John Hopkins University Press, 1997, s. 52.; Eliade, 2003a, s. 333.'e göre Manethon, Isis mysterialarına arkaik Mısır ritüellerinden bir şeyler de katmış olmalıdır.

⁴⁸⁶ Witt, 1997, s. 47.

⁴⁸⁷ Kart, a.g.t., s. 15.; Peter M. Fraser, "Two Studies on the Cult of Sarapis in the Hellenistic World" *OpAth* 3, 1960, s.18.

⁴⁸⁸ Yavi-Yazıcıoğlu Yavi, a.g.e., s. 52.

⁴⁸⁹ R. E. Witt, *Isis in the Graeco-Roman World*, Cornell University Press, 1971, s. 46-48.

kendilerini belirli bir tanrıyla özdeşleştirerek yüceltiyordu. Ptolemaioslar tanrı Dionysos’la, Pergamonlu Attaloslar Athena’yla, Makedon kralları da, Herakles’le⁴⁹⁰ kendilerini yerli halka kabul ettirme yoluna gittiler.

Hellenistik devir artık o klasik küçük kent devletleri yerini büyük ve merkezi devletlerin ön plana çıktığı bir sürece bırakmıştı. Farklı geleneklere sahip topraklara egemen olunmasıyla evrensel tanrıların oluşması ihtiyacı doğrultusunda Hellen tanrılarına yabancı başka tanrıların vasıfları yüklenmiştir. Dolayısıyla merkeziyetçi yapı sadece politik yapılandırmada değil beraberinde dini anlayışların evrenselleşmesi yolunda da değişim göstermiştir. Merkezi krallıkların kendilerini belli tanrılarla özdeşleştirerek egemenliklerini pekiştirme çabası, merkezden uzak kentler arasında kendi kültürlerini yaratma ya da yerel kültürlerini yüceltme tepkiselliğine de neden olmuş olabilir. Freeman’a göre kentler arasındaki bu yarış tetikleyeci etkenlerden biri “kasıtlı bir yağcılık, kralın hoşnutsuzluğuna karşı geliştirilen garanti politikası”ydı⁴⁹¹.

Hellenistik krallıklar döneminin sonlarına doğru gelindiğinde, Grekleştirme politikasının keskin çizgilerinden sapma eğilimini izleyebiliriz. Örneğin Ptolemaios hanedanlığının son hükümdarı VII. Kleopatra Mısır yerel dilini öğrenen ilk hükümdardır; benzer bir dönüşümle Seleukos kralları üç kuşak sonra yönetime Yunan olmayanları kabul etmiştir⁴⁹². Bu sapmada batıda Roma’nın güçlenmesinin payı yadsınamaz. Hanedanlığın başkentinin Mısır tarafından kullanılan resmi ünvanının Alexandreia olması, “Ptolemaioslar Mısırı”nın kurulduğu dönemlerde yerel Mısır kültüründen izole olduğunu kanıtlar niteliktedir⁴⁹³. Bu izolasyon çabaları, Roma’nın güçlenmesiyle Yunanlar’ı Mısır’ın köklü kültürüne daha fazla adapte olma zorunluluğuna sürüklemiştir. Mısır’ı yöneten Makedon kökenli Grekler sonuçta yerli halk değildi, geçmişte Pers egemenliğine karşı İskender’i kurtarıcı olarak karşılayan bir halk, güçlenen Roma’ya da boyun eğebilir ve Yunan medeniyeti yokolabilirdi.

Ptolemaioslar Alexandreia’yı ve hanedanlığı Seleukos ve diğer düşmanlarına karşı koruyabilmek için gelire ihtiyaç duydular. Greko-Makedon Ptolemaios yönetici sınıfı; Mısır’ın firavuncu yapısını, üretim fazlasını başkente ve Grek dünyasına

⁴⁹⁰ Freeman, a.g.e., s. 326.

⁴⁹¹ Freeman, a.g.e., s. 327.

⁴⁹² Freeman, a.g.e. s. 326.

⁴⁹³ Freeman, a.g.e. s. 327.

aktarmak için kullandı. Bu olgu yerel Mısır halkıyla Ptolemaioslar bürokrasi arasında derin dargınlıklara yol açtı⁴⁹⁴. MÖ 3. yüzyılın başlarında Yukarı Mısır, Ptolemaioslar'dan ayrılmış ve Nubialı firavunların yönetimine girmiştir. Bu süreçte, Ptolemaioslar son bir gayretle istikrarın devamını sağlamak için yerli Mısırlıları da yönetime getirmeye başlamıştı. Mısır'ın en bağımsız kurumları olan tapınaklara ve rahiplere ödün vermek durumunda kalınmıştı. Genellikle yerel Mısır halkı Yunanca eğitimi aldıktan sonra, yönetime dahil edilmeye başladı. Bu kaçınılmaz bir gerekliliktir. VII. Kleopatra zamanında Roma yükselişe geçmiş, Ptolemaioslar krallığı parçalanmaya başlamıştı. Kraliçenin iktidarını kabul ettirmek için Caesar ve Antonius gibi Romalı komutanlarla ilişkisi ve entrikaları çok akıllıcaydı⁴⁹⁵.

Kleopatra'nın Mısır dilini öğrenmesi, Mısır'ın güçlenen Roma'yı Grekler'e tercih etme olasılığının politik korkusuyla gerçekleşmiş olabilir. Bu politik korku nihayetinde onu, güçlenen Roma yöneticisi Caesar ve Antonius'la birlikte olmasına kadar sürüklemiş olmalıdır.

Hellenistik dönemde kral kültü tapınımı, tıpkı geleneksel tanrı tapınımında olduğu gibi tapınakta gerçekleştirilmiştir. Ptolemaios hanedanlığı krallarının Mısır'ın geleneksel tanrı-firavun kültüne dayandırılmış olması, MÖ 196'da Memphis rahiplerinin V. Ptolemaios'a şükranlarının bir ifadesi olan Rosetta Taşı'ndan da anlaşılır. Rosetta taşı üzerindeki yazıtta Ptolemaios'a tanrı ve tanrının oğlu olarak hitap edilmiştir⁴⁹⁶.

Hellenistik Alexandria şehrinin Museion ve Kütüphanesi Yunan kültürünün “canlı ve sağlam kalmasında” önemli bir rol üstlenmekle⁴⁹⁷ kalmamış, aynı zamanda Mısır kültürünün de Greko-Makedon dünyaya taşınmasında etkili olmuştur. Bir yandan Mısır merkezîyetçiliğiyle tanrılaşmış kral olarak yerel geleneğe bağlı kalan Ptolemaioslar; diğer yandan Mısır topraklarındaki Alexandria şehrini Atina ve Miletos kent planlamasıyla kurarak Grek uygarlığıyla Mısır arasında bir bağ kurmuş oluyordu.

⁴⁹⁴ Freeman, a.g.e. s. 327.

⁴⁹⁵ Freeman, a.g.e. s. 327.

⁴⁹⁶ Freeman, a.g.e., s. 327.

⁴⁹⁷ Freeman, a.g.e., s. 324.

Örneğin IV. Ptolemaios Dionysos inancını Mısır'a kabul ettirme çabasına girişmiştir. Fakat yerel halk bazen bu yabancı kültlere tepki göstermiştir⁴⁹⁸.

Pergamonlu II. Attalos, Agora'nın doğusu boyunca 100 metreyi aşan anıtsal bir stoa inşa etmiş, Ptolemaioslar da(?) buraya Mısırlı tanrıça Isis ve tanrı Sarapis'in tapınağını getirmişlerdir⁴⁹⁹. Ptolemaislar hanedanlığı sadece Alexandria kentini geliştirmekle kalmayıp Mısır'ın güneyi ve kuzeyinde de⁵⁰⁰ geleneksel Mısır mimari tarzında tapınaklar inşaa ettirdiler⁵⁰¹. Bu sayede hem Yunan kültürü ve tanrıları Mısır'da yayılıyor, hem de bir kısmı yaşıtılan Mısır geleneksel tanrılarına duyulan hayranlık Yunanlar'ın egemen oldukları bölgelerde de artıyordu. Kuşkusuz bu tanrı tanrıçaların seçiminde aşağıda Mısır tanrıları ikonografisi bölümünde bahsedeceğimiz gibi Grek tanrı ve tanrıçalarıyla daha kolay örtüştürülebilecek vasıfta olanlar ön plana çıkmıştır.

Bu dönemde Olympia, Isthmos ve Delphi'deki gibi geleneksel festival ve oyunlar devam etmekle birlikte, bunlara I. Ptolemaios'un hatırasını yaşatmak için Alexandria'da düzenlenen Ptolemeia oyunu gibi yenileri de eklendi. Böylece Yunan kentleri arasında şenlik ve oyunların getirisi olacak ticari hacimden ve saygınlıktan pay alabilmek adına adeta bir yarış başlamıştır⁵⁰².

Hellenistik dönemde çeşitli bilim dallarının gelişiminin yanı sıra, bilginin gözlem ve deneye dayandırıldığı Epikurosculuk ve Stoacılık gibi akımlar, Kynizim gibi geleneksel değerlere ve dünyevi hazlara karşı erdemi ve doğal yaşamı savunan felsefi yaklaşımlar yaygınlaşmıştır. Aklın ön plana çıktığı Hellenistik dünyada, klasik kent devletleri imajı yerini büyük krallıklara bırakmış ve Olympos tanrılarına duyulan bağlılıklar da bir dönüşüm yaşamıştı. Kentlerde örneğin yarı tanrısal bir varlık olarak şans tanrıçası Tykhe tapınımı ortaya çıkmıştı. Yunan dünyasına yabancı mistik dinler, Mısır'dan tanrıça Isis, yanı sıra Anadolu'dan ana tanrıça Kybele kültü kabul görmeye

⁴⁹⁸ Yavi-Yazıcığolu Yavi, a.g.e., s. 52.

⁴⁹⁹ Freeman, a.g.e., s. 326.; Fakat Hoffman'a göre Pergamon'daki Kızıl Avlu'nun yapım tarihi olasılıkla MS 2. yüzyıl Hadrianus dönemidir. Adolf Hoffman, "Pergamon'daki Kızıl Avlu: Geleceğe Yönelik Perspektiflerle Ayrıntılı Bir Araştırma Tarihçesi", *Anatolia* 25, 2003, s. 38-39.

⁵⁰⁰ Günümüzde büyük ölçüde ayakta kalan bu tapınlardan en ünlüleri; Edfu'da Horus, Dendara'da Hathor, Phiale'de Isis, Kom Ombo'da Sobek ve Haroeris, Esna'da Khnum ve Hathor Tapınakları'dır.

⁵⁰¹ Yavi- Yazıcığolu Yavi, a.g.e., s. 52.

⁵⁰² Freeman, a.g.e., s. 328.

başlamıştı⁵⁰³. Dionysos ve Eleusis'teki gizli Demeter tapınımı en esnek inançlar oldukları için⁵⁰⁴ Isis gizem kültürle birleştirilmiştir.

2.4. ROMA UYGARLIĞI'NDA MISIR DİNİ ETKİLERİ

İskender'in ölümüyle ortaya çıkan Hellenistik Krallıklar dönemi, kurulan Alexandreia şehriyle yaratılmış yüksek gelişime karşın, kendi aralarında ve dış güçlerle çatışmaları sonucu gittikçe zayıflamıştır. Bu süreç Roma'nın batıda güçlenmeye başlamasıyla özellikle Cumhuriyetin son iki yüzyılında Grek sanatının etkisinin yoğun olduğu ve bu etkileşimle Roma'nın siyasal ve sosyal varlığını çevre coğrafyalara kabul ettirmeye başladığı süreçtir. Akdeniz dünyasında genişleyen Roma, Grek kültürüyle karşılaşmış olmanın beraberinde getirdiği düşünsel, bilimsel ve kültürel gelişimin temellerini kendi politikaları doğrultusunda yeniden şekillendirmiştir.

Mısır uygarlığının bilim, sanat, mimari ve tüm kültürel alanlarında belirleyici olan şey, kuşkusuz din ve düşünce dünyasıydı. Greklerin Mısır ve diğer doğu uygarlıklarıyla kurduğu ilişkilerde onlardan etkilendiği ve din ve düşünce dünyasında birtakım değişimler geçirdiği kuşkusuzdur. Buna karşın Mısır da artık izole edilmiş eski gelenekçi yapısından sıyrılmıştır. “Yunanlar arasında kendi köklerini Mısır'a dayandıranlar bu medeniyeti bilgeliğin kaynağı olarak görüyordu”⁵⁰⁵. Yunan Arkaik tapınakları ve ilk insan boyutunda ve kolosal heykeller erken dönem ticari ve askeri etkinlikleri yoluyla Mısır etkisiyle oluşturulduğu tezi, araştırmacıların neredeyse hem fikir olduğu bir iddaadır.

Mısır uygarlığına ve dinine ilgi Yunan dünyasıyla sınırlı kalmamış, Roma Cumhuriyet dönemi'nde Grek dünyasıyla kurulan ilişkiler sonucu Grek tanrı ve tanrıçalarının yanısıra Doğu dünyasının bazı mystik kültleri ve Mısır kökenli kültler de kabul görmeye başlamıştır.

Roma'nın erken dönemde Etrüsk etkisinde bir sanat biçimine sahip olduğu düşünülmektedir. Etrüsk krallar dönemi ve sonrası Cumhuriyet dönemi olarak

⁵⁰³ Freemann, a.g.e., s. 338.

⁵⁰⁴ Freemann, a.g.e., s. 338.

⁵⁰⁵ Freeman,a.g.e., s. 25.

adlandırılan sürece dair bilgiler sınırlı olsa da erken dönemde Etrüsk kültürel etkisinin devam ettiği kabul edilmektedir⁵⁰⁶.

Roma cumhuriyet döneminde tarihin birçok uygarlığında ve zamanında olduğu gibi dinsel ritüeller aracılığıyla devlet-halk arasındaki uyum sağlanmaya çalışılmıştır. Tarım toplumu olmalarının zaruriyetiyle Roma dininde ocak tanrıçası Vesta; toprak perileri Lares'ler; ambar dolabının tanrıları Penat'lara ev yaşamıyla ve toprakla ilişkili tanrılar olarak tapınılmıştır⁵⁰⁷. Magistratlar, seçildikleri her yılın senato toplantısının ilkinde Capitol'deki büyük Jupiter⁵⁰⁸ tapınağına kurbanlar sunmaktaydılar. Savaşlardan elde edilen ganimetler tapınağına bırakılırdı. Kadınların tanrıçası doğurganlığın simgesi ev hayatının ve evliliğin kutsallığının vücutlanmış hali olarak Iuno'ya bu süreçte devletin resmi tanrıçası ve Jupiter'in karısı olarak tapınılırdı. Jupiter (Zeus), Iuno (Hera) ve el sanatları tanrıçası Minerva (Athena) Capitol tepesinin tapınım gören üçlüsüydü. Yine savaş tanrısı Mars(Ares), Mart ayının adı olarak⁵⁰⁹, kışın sonunu baharın başlangıcını simgeleyen askeri seferlerin tekrar başlayacağı zamanı belirtmek için kullanılmıştır. Roma devletinin bu resmi tanrılarına tapınımı, aristokrat sınıfın aile bireylerinden seçilen rahipler nezaretinde gerçekleştirilir ve augurların kuşların hareketlerine bakarak yorumladığı kehanetlere sahne olurdu⁵¹⁰.

Roma'da dinsel yapı Cumhuriyet dönemine kadar bu şekilde daha gelenekselci iken; Kıta Yunanistan'da yabancı kùltürelere tapınım çok daha erken gerçekleşmişti. MÖ 6. yüzyıldan itibaren Kıta Yunanistan, Ammon'u⁵¹¹ tanımaya başlamıştır. Yunanların MÖ 8. yüzyıllarda ticari amaçla Roma'da bulunmalarıyla başlayan süreç, Yunanların yabancı dinleri kendi dinleriyle örtüştürdüğü haliyle Roma dinine de etki etmiş olacak ki; Roma Cumhuriyet dönemi sonlarına doğru yabancı kùltürlere ve dinlere karşı nefret söyleminde bulunan yazarlar, geleneksel Cumhuriyet gelenekleri ve dinlerine bağlılığını kanıtlama çabasında komutan ve krallar ortaya çıkmıştı. Kıta Yunanistan'da Ammon'a tapınma bahsedilen tarihten daha sonra İtalya ve İspanya'da ilerlemiş ve tanrı Sarapis ile özdeşleştirilmiştir.

⁵⁰⁶ Freeman,a.g.e., s. 361.

⁵⁰⁷ Çiğdem, Dürüşken, Roma'nın Gizem Dinleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000, s. 24-25.

⁵⁰⁸ Freeman'a göre Roma'nın baş tanrısı gök tanrı Jupiter, Etrüskler'den alınmıştır; Freeman, a.g.e., s. 364.

⁵⁰⁹ O dönemler için yılın ilk ayı olarak kabul görmüştür, Freeman, a.g.e., s. 364.

⁵¹⁰ Freeman, a.g.e., s. 364.

⁵¹¹ Herodotos, II, 42.'a göre "Ammon, Zeus'un Mısır dilindeki adıdır".

Roma döneminde Sarapis, Jupiter (Zeus) ile eşitlenerek, evrensel bir tanrı, evrenin hükümdarı haline gelir. Isis de yine, farklı tanrıçaların vasıflarını alarak evrensel bir tanrıça konumuna yükselir. Adına “kraliçe” anlamına gelen Regina⁵¹² sıfatı eklenir. İtalya ve İspanya’dan sonra, Isis tarikatı MÖ 2. yüzyılda Sicilya’ya da ulaşır. Kült, İtalyalı tüccarlar’ın Delos’da Mısır kültleriyle temasa geçenlerle kurdukları bağlar ve liman kentleri vasıtasıyla Roma merkezden önce çevre kentlerde gittikçe yayılır⁵¹³.

Nihayetinde merkez Roma’da da Isis kültü, Sulla’dan (MÖ 88-78) itibaren tanınmış ve Roma İmparatorluğunun hemen hemen bütün vilayetlerinde yavaş yavaş Isis tapınakları inşa edilmiştir. Bu kült başlangıçta sadece kent merkezinin dışında uygulanabilecek resmi olmayan özel bir kültü. İlerleyen zamanlarda kısmen yasaklandı ve takipçileri uygunsuz ritüellerden dolayı kovuldular⁵¹⁴.

Roma’nın etkilendiği Grek kültürü, bahsedildiği üzere en erken MÖ 8.yüzyılın ardından Mısır kültürüyle kurduğu bağlantı sonucu din ve düşüncede değişime uğramış, Ptolemaioslar döneminin ilk iki hükümdarıyla birlikte Mısır kökenli kültler Akdenizde yayılarak⁵¹⁵ Grek düşüncesiyle yoğrulmuştur. Genel kanıya göre Yunan uygarlığının tanrı tanrıça özdeşleştirmeleri Roma’da Mısır ya da diğer doğu dinlerinin kabul edilmesi bağlamında bir kolaylık sağlamıştır. Roma Akdenizde etkin bir güç haline geldiğinde hali hazırda doğu uygarlıklarının bazı tanrı tanrıçaları Grek pantheonuna zaten eklenilmiştir. Mısır’la iletişime geçen tüccarlar, denizciler ve gezginler tarafından kült yayılmıştır. Isis; Ptolemaioslar dönemiyle tanınmaya başlayan ve Osiris’in yerine geçmiş olan yeni tanrı Sarapis; ayrıca yardımcısı Anubis ve oğlu Harpocrates ile bağlantılı olarak saygı görmüştür.

Eski Mısır mitleri ve Isis ritüelleri; en esnek inançlar olan Eleusis Demeteri’nin ve Dionysos’un mysteriaları⁵¹⁶yla birleştirilmiştir. MÖ 5-4. yüzyılda Atina’da Isis kültü resmi olmasa da zaten özel kült tapınımları şeklinde gerçekleşiyordu. MÖ 3. yüzyıla

⁵¹² Latince dişil artikelli bir kelime olup, “kraliçe” ya da “yönetici” anlamına gelir. Ayrıca bk. Merkelbach, 2001, s.

⁵¹³ Sarolta A. Takács, Isis and Sarapis in the Roman World, EPRO 124, Leiden, Brill, 1995, s. 29.; Cumont, 1911, s. 80-81.

⁵¹⁴ Merkelbach, 2001, s. 128.

⁵¹⁵ Humbel, A. - Aristides, A., 1994, Klage über Eleusis, Oratio 22, Lesetext, Übersetzung, und Kommentar, Wiener Studien Beiheft 19, Arbeiten zur antiken Religionsgeschichte 3, Wien, s. 33.

⁵¹⁶ Freemann, a.g.e., s. 338.

gelindiğinde artık Atina’da halkın bir Isis tapınağı vardı. Atina’nın liman kenti Pire’de de 333/332 yılında bir Isis tapınağının varlığı kanıtlanmıştır.

Batıda Yunan Pyrrhos ve Kartacalı Hannibal’i yenen Roma, Doğu’ya yönelerek egemenliğini genişletmiş, Akdeniz egemenliği için Kartaca ve Roma arasındaki yüzyılı aşan sürece tekabül eden ve tarihe Pön Savaşları olarak geçen (MÖ 264-146) savaşlar gerçekleştirilmiştir⁵¹⁷. Büyüyen Roma Cumhuriyeti artık batı Akdeniz’de en güçlü devlet konumuna yükselmiştir. MÖ 188’de Syria egemenliği için gerçekleşen savaşta Seleukosları’da yenen Roma bu sayede Doğu Akdeniz egemenliğini de ele geçirmiş; Yunan yarımadasına da MÖ 146’da egemen olarak Makedonya’yı Cumhuriyetin bir eyaleti haline getirmiştir. İskender İmparatorluğundan arta kalan son hanedanlık olan Ptolemaioslar Hanedanlığı iki Romalı komutan Marcus Antonius ve Octavianus arasındaki iç savaşa sahne olmadan önce Roma ile Ptolemaioslar arasında düşmanlıklar başlamıştı. Mısır’ın egemenleri olan Ptolemaios Hanedanlığı üzerindeki Roma baskısı, V. Ptolemios Epiphanes (MÖ 204-180) zamanında ortaya çıkmıştır. Tarihçilere göre VII. Kleopatra’nın zekası ve yetenekleri bir süre Ptolemaioslar hanedanlığının Roma egemenliğine girmesini engellemiştir⁵¹⁸. Mısır kültürleri Ptolemaioslar tarafından Alexandria merkezli korunup desteklendiği için, Ptolemaios hanedanlığıyla Cumhuriyet Roması arasındaki iktidar savaşında, özellikle Roma dinlerine ve geleneklerine saygılı iktidarlar kültlere karşı antipati duymuş olmalıdır. Roma Cumhuriyet döneminde Mısır kültürlerin yasaklanması ve tapınakların defalarca yıkılması; Ptolemaioslarla Roma arasındaki Cumhuriyet dönemi sonlarında varolan bu politik karşıtlıktan ileri gelmektedir⁵¹⁹.

Cumont’a göre eğer Marcus Antonius Actium’da Augustus’a karşı zafer kazanmış olsaydı, Isis ve Sarapis kültürleri de Roma’da zafer kazanırdı⁵²⁰. Kleopatra’nın Caesar ve daha sonra Marcus Antonius ile yaşadığı aşk, Mısır’ı Roma’dan bağımsızlaştırma girişimleri olarak algılansa da nihayetinde Octavianus Aktium zaferiyle MÖ 31-30’da Ptolemaioslar Hanedanlığı’na son vermiş, Mısır’ı Roma’nın bir eyaleti haline getirerek Mısır tarihinin sona ermesine sebep olmuştur. Böylece

⁵¹⁷ Freeman, a.g.e., s. 371-373.

⁵¹⁸ Yavi- Yazıcığolu Yavi, a.g.e., s. 79.

⁵¹⁹ Cumont, 1911, s., 82.

⁵²⁰ Cumont, F., *The Oriental Religions in Roman Paganism, with an Introductory Essay*; by Grant Showerman Chicago, The Open Court Publishing Company, 1911, s. 82.; ayrıca bk. Cumont, F., *Les religions orientales dans le paganisme romain*, 1926, Paris, s. 77.

Akdeniz’de MS 5.yüzyıla kadar sürecek olan Roma hakimiyetinin temelleri atılmıştır. Fakat Mısır kültürünün izleri günümüz din ve düşünce dünyasında dahi sürülebilmektedir.

Roma henüz Mısır’a resmen egemen olmadan önce, MÖ 3.yüzyılda Mısır kültleri halkın egemen olmayan tabakalarında tanınmaya başlamıştır. Mısır kökenli Isis ve Sarapis kültleri; Delos adasının Güney İtalya’yla kurduğu ticari etkileşimler neticesinde önceleri çevre kentlerinde olmak üzere liman kentleri yoluyla yayılmaya başlamıştır⁵²¹. Yukarıda bahsedildiği gibi Yunanistanda’da dinsel dönüşüm benzer şekilde gerçekleşmiştir, henüz İskender Mısır’ı fethetmeden en az beş asra yakın bir süre önce en geç MÖ 8. yüzyılda Hellen kültüründe Mısır etkileri izlenir. Hellenlerin Mısır kültlerini kendi dinlerine resmen kabulü ise ancak Mısır’a egemen olma sürecinde tam anlamıyla gerçekleşebilmiştir. Bunda halkın ya da ileri gelenlerin bu dinlere hayranlığının yanısıra egemenliğe karşı isyan edebilecek mekanizmalara meydan vermeme düşüncesi de etkili olmalıdır. Hellenler’in de Romalar’ın da Mısır’daki egemenliğini “Bakın ben sizin tanrınızı kabul ettim, hatta benim tanrılarım da zaten sizin tanrılarınızla aynı” gibi bir yaklaşım biçimiyle pekiştirdiği izlenebilir. Aksi olsaydı ne Yunanlar dinlerine bağlı Mısır’da kendilerini kabul ettirebilirdi, ne de Roma asırlar boyu kadim Mısır’a egemen olabilirdi.

Cumhuriyet Dönemi Roması’nın son zamanlarında senato tarafından Mısır kültlerine ait tapınakların yıkılması sonrasında halkın bu kültlere ilgisinin azalması beklenirdi⁵²². Fakat Cumhuriyet’in son iki yüzyılında kaleme alınan kaynaklar incelendiğinde Roma aydınlarının, gelenekçi yabancı düşmanlığı ile yabancı kültürlere hayranlık arasında bocalama yaşadığı izlenebilir. Örneğin Cumhuriyet’in çöküşüyle sonuçlanan siyasi ve askeri çatışmaların içinde olan Cato, MÖ 195’de yabancı düşmanlığını şu sözlerle sergiliyordu, “...Yunanistan ve Asia’yı hakimiyet altına alıp, kralların hazinelerine sahip oluyoruz derken, onların bize sahip olmasından korkuyorum”. Roma savaşlar kazandıkça yeni kültürlerle karşılaşılıyor, özellikle asker ve komutanlar, kıyılarda ticaretle uğraşanlar arasında yeni kültürlerin dinine ve sanatına hayranlık oluşuyordu. Cato bu sanatsal hayranlığın Roma geleneklerine vereceği zararı gözler önüne sermek istiyordu. Buna karşın Yunan kültürünün Roma’ya girmesini

⁵²¹ Takács, 1995, s. 29.

⁵²² Takács, 1995, s. 56.

isteyen P. Cornelius Scipio Aemilianus Africanus (Minör Numantinus)⁵²³ ise Yunan kültürüne iyice entegre olmuştu. MÖ 52-49 yılları arası Cilicia prokonsüllüğü de yapmış olan Cicero'nun, gelenekçi yapıyla “yabancı” sanatına hayranlık arasında kaldığı apaçık hissedilmektedir. Attikus’a yazdığı mektubunda “kendi ısrarcı tutumunun, kendini küçük duruma düşürmek anlamına geldiğini” itiraf ederek İtalya’daki evine heykeller ve kabartmalar yapılması için yardım istiyordu⁵²⁴. Bu eserler, Yunan sanatının egemen olduğu coğrafyaların sanatıyla harmanladığı Klasik ve Hellenistik dönem yapıtlarıydı. Yine Augustus dönemi şairlerinden Horatius, “Mağlup Yunanistan vahşi galibini zaptetti ve kaba Latium'a sanatları getirdi”, diyerek⁵²⁵ kaçınılmaz sonucu biraz hayranlık, kim bilir belki de biraz üzüntüyle gözler önüne sermişti. Roma’ya yabancı olan Yunan kültürü çoktan Mısır’la entegrasyon sürecine girmişti. Roma için Grek kültürü ne kadar yabancıysa Mısır kültürü de o kadar yabancıydı.

Gittikçe güçlenen Roma’nın henüz imparatorluk öncesi beş farklı zamanda Mısır dinlerinin yayılımının önüne geçmek için tedbir alması, böyle bir gelenek-yenilik çelişkisi içerisinde doğaldı. “MÖ 58, 53, 50, 48 ve 28 yıllarında Roma senatosu Mısır tanrılarının sunaklarının ve heykellerinin parçalamasını emretmiştir, ancak bu şiddetli tedbirler, Mısır’ın mystik kültürünün yayılmasını durduramamıştır”⁵²⁶. Aşağıda bahsedileceği gibi Pompeii, yaşanan depremin ardından Vezüv faciasından hemen önce yeniden inşaa edilmesi ve 1700 yıl tüflerin altında kalarak bugüne sapasağlam kalabilmiş olmasıyla bunun en güzel kanıtıdır.

MÖ 48 yılında dördüncü kez Mısır tapınaklarının yıkılmasına rağmen gittikçe çoğalan Mısır kültü taraftarlarının önüne geçmek için farklı bir yöntem uygulandı. Madem bu kültürler baskılara ve şiddete rağmen yükselecekti, o zaman devlet eliyle yönlendirilmesi daha mantıklıydı. Böylece “devletin gözetimi dışında büyümelerini engellemek için”, Antonius, Lepidus ve Octavianus’tan oluşan üçlü triumvirlik; Roma’da Isis ve Sarapis adına⁵²⁷ kamu fonlarından bir tapınak inşa edilmesi gerektiğine

⁵²³ Kuloğlu, M., “M. Porcius Cato”, DTCF Dergisi, 33, 2017, s. 329.

⁵²⁴ Cicero, Mektuplar, 1,4, 8,10.

⁵²⁵ “Graccia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio” bk. Kuloğlu, M., (2017), “M. Porcius Cato”, DTCF Dergisi, 33, s. 325.

⁵²⁶ Franz V. M. Cumont, 1911, The Oriental Religions in Roman Paganism, Chicago, Open Court, s. 81.; Merkelbach, 2001, s. 128.

⁵²⁷ Dürüşken, a.g.e., s. 126.

karar verdiler. Mısır kültlerinin devlet tarafından resmen tanınmasını sağlamış oldular⁵²⁸. Fakat bu tanıma kısa sürdü. Kleopatra'yla birlikte Antonius'u yenen Augustus, imparatorluğun galibi olunca, eski düşmanları Ptolemaioslar'ın tanrıları olan Mısır tanrılarına karşı derin bir nefret sundu⁵²⁹.

Roma ordularının doğu komutanı Marcus Antonius Actium savaşı'nda; Mısır'ın o dönem egemenleri olan Ptolemaios Hanedanlığı kraliçesi Kleopatra tarafından desteklenmiştir. Bu dönem, Mısır'la Roma arasında siyasal buhranın had safhada olduğu, Grek kökenli Kleopatra'nın egemen olduğu Mısır coğrafyasının kadim geleneğinden faydalanarak kendini "yeni Isis" olarak tanımladığı, Roma'nın doğu komutanı Antonius'un ise kendini Isis'in eşi Osiris ya da Dionysos olarak lanse ettiği süreçtir⁵³⁰. Bu nedenle savaşın doğunun komutanı Antonius'un ve Mısır kültlerine bağlı destekçisi Kleopatra'nın mağlubiyetiyle sonuçlanması; Octavianus'un Mısır kültlerini yasaklamasının altında yatan gerekçe olarak⁵³¹ görülmektedir. Mısır kültleri bu dönemde devlet desteğini kaybetmesine rağmen Augustus'un, kendi ailesi içinde dahi Mısır hayranlığı engellenememiştir⁵³². Özellikle kadın taraftarlara sahip Isis kültü, tüm politik karşıtlığa rağmen aile içerisinde yaşatılmaya ve hatta imparatorluk çevresinden de gizlice destek görmeye devam etti.

Örneğin Augustus'un kızı Iulia ile Agrippa'nın yaşadığı Trastevere'deki Villa Farnase'nin duvarlarında Mısır mitolojisinden sahnelerin resmedilmesi; Augustus'un sarayına ek olarak inşa edilmiş Palatinus'daki Apollo Tapınağı'nda iki sphenksin arasında oturmuş Isis betimli pişmiş toprak levhalar, bu hayranlığın kanıtları⁵³³ olarak sunulur.

Tiberius devrinde bir skandal üzerine Mısır dini batıl inanç (superstitio) olarak adlandırıldı ve Isis kültüne rahipleriyle beraber savaş açıldı⁵³⁴. Fakat gittikçe genişleyen bir imparatorluğun halkını ve askerini besleyecek gıda ihtiyacı da büyüyordu. Halk arasındaki bu mystik kültlere hayranlık devletin resmi kültleri tanınması için tek gerekçe

⁵²⁸ Cumont, a.g.e., s. 69.; Takács, 1995, s. 69.

⁵²⁹ Cumont, a.g.e., s., 82.

⁵³⁰ Dürüşken, a.g.e., s. 127.

⁵³¹ Robert Turcan, *The Cult of the Roman Empire (Ancient Word)*, Blackwell, 1996, s. 87.; Cumont, 1911, s. 82.

⁵³² Dürüşken, a.g.e., s. 127.

⁵³³ Dürüşken, a.g.e., s. 127.

⁵³⁴ Dürüşken, a.g.e., s. 127.; Franz Cumont, *Les religions Orientales Dans le Paganisme Romain: conférences faites au Collège de France en 1905 (Vol. 24)*, 1926, Paris., s. 77.

olamazdı. Roma'nın genişleyen coğrafyasında tahıl ihtiyacının bir kısmının Mısır'dan karşılanması da Mısır kültürüne ilgiyi artırıcı bir etken olduğu söylenebilir. Isis tapınakların özellikle ticaret yolları üzerinde inşaa edilmesi de buna işaret ediyor olmalı. Mısır'a egemen olan imparatorlar, Roma başkentini beslemek ve bu sayede ekonomik güce kavuşmak için Mısır tahıllarını kullandılar. MS 330'da Konstantinopolis'e taşınan tahıl stoğu, kentin Doğu imparatorluğu'nun başkenti olarak kabul edilmesini ve gelişmesini sağlamıştır⁵³⁵. Roma, kuşkusuz gittikçe yayılan Mısır kültürünün önüne geçemeyince bu dini politik amaçlı kullanmıştır.

İmparatorluk döneminde Mısır kültürünü ilk kez resmi olarak tanıyan imparator Caligula'dır (MS 37-41)⁵³⁶. İmparator'un, kız kardeşi Drusilla ile ensest bir ilişki kurması Roma gelenekleriyle açıklanamazdı. Mısır mitolojisinde Isis'in Osiris'le hem kardeş hem de eş olması firavunlarda da böyle bir geleneğin olması, Roma imparatoru Caligula'nın sağlıklı olmayan psikolojisinde nasıl bir etki bırakmıştır net bir şey söylemek mümkün değildir. Yukarıda bahsedildiği üzere firavunların kardeş evliliklerinin kökeninde Isis Osiris mitolojisi vardır. Belki de daha doğrusu hanedanlık politikası bu mitolojik alt yapıya bina edilmiştir. Her halükarda Caligula'nın kendisini tanrı olarak göstermesi, hatta öldürülmeden kısa süre önce sarayını Alexandria'ya taşımak istemesi, onun Mısır geleneklerinin yoğun etkisinde olduğunu düşündürmelidir. MS 38 yılında, Roma'daki Campus Martius'ta Roma kent surlarının dışında, ilk resmi Isis tapınağını inşa ettiren yine Caligula'dır. Vespasianus'un henüz imparator olmazdan önce Doğu'da ordunun başındayken Sarapis tapınağının kehanetiyle Senatus tarafından imparator olduğunu öğrenmesi üzerine Roma'ya döndükten sonra Caligula devrinde inşa edilen Campus Martius'daki Isis tapınağında Isis müdavimi olur⁵³⁷. Böylece sikke betimleri üzerinde ilk kez Vespasianus'la birlikte Roma'daki bu Isis tapınağı görülmeye başlamıştır.

Domitianus, Hadrianus ve Caracalla dönemlerinde Mısır kültürü azımsanamayacak ölçüde yayıldı. Hadrianus egemenliğinde Alexandria Serapeum'u genişletildi. İmparator Caracalla zamanında Roma'da Quirinal tepesinde büyük bir Sarapis tapınağı inşaa ettirildi. Aynı devirde Mısır festivalleri Roma takvimine kabul

⁵³⁵ Freeman, a.g.e., s. 25.

⁵³⁶ Cumont, F., s. 52, 78.; Günther Hölbl, Zeugnisse ägyptischen Religionsvorstellungen für Ephesos, Leiden, EPRO 73, 1978, s. 19.

⁵³⁷ Dürüşken, a.g.e., s. 128.

edildi. MS 3. yüzyılda, Isis kültü Roma nüfusunun üst tabakalarını da kapsayacak şekilde altın çağını yaşadı. Yükselen Hristiyanlığa paralel olarak, kült yaygınlaşmaya devam etti. Constantin'in Hristiyanlığı resmi dinlerden biri haline getirmesinin ardından; 4. yüzyıl ortalarında Roma'yı eski gücüne kavuşturmak isteyen imparator Iulianus, yeni Platonculuğun etkisiyle paganizmi tekrar güçlendirmeye çalıştı⁵³⁸. MS 6. yüzyıldan sonra Hristiyanlığın zafer kazandığı söylenir. Böylece diğer pagan dinleri gibi Mısır kültleri de görünürde yok olmuştur. Ve fakat bu mystik dinin izlerini Hristiyanlıktan günümüz dinlerine kadar; Ana tanrıça-çocuk ikonografisinde, arınma-yeniden doğma-vaftiz gibi ritüellerde, Horus'un gözünden evrilerek nazarlığa dönüşen sembollerde sürebilmekteyiz.

2.5. VIA SEBASTE YOL AĞI VE MISIR KÜLTLERİNİN PISIDIA BÖLGESİ'NE GİRİŞİ

*“Die Handelswege waren die Trassen der Ausbreitung religiöser Vorstellungen”*⁵³⁹

Pisidia'nın güneyinde, erken dönemlerden itibaren Kıta Yunanistan, Ege Adaları, Kıbrıs, Syria, Phonike ve Mısır arasındaki deniz ticaretinin vazgeçilmez limanlarına sahip Pamphylia Bölgesi⁵⁴⁰ yer almaktadır. Pamphylia Bölgesi'nin kuzeyini bir set gibi çevreleyen Torosların kuzeyindeki Pisidia kentleri, liman kentleri bağlantısı aracılığıyla Akdeniz'e açılabilmiştir. Pamphylia; Pergamon'dan buraya gelen⁵⁴¹, “Tabula Peutingeriana'da ana güzergah olarak verilen” doğu-batı uzanımlı sahil yolunun⁵⁴² yanında, nehir vadileri boyunca kuzey-güney doğrultusunda uzanıp, dağlık bölgeleri sahile bağlayan geniş bir yol ağıyla çevriliydi⁵⁴³.

⁵³⁸ Gaetano Negri, Julian the Apostate, (Trans. Duchess Litta-Visconti-Arese), Vol. I, London, 1905, s. 47.

⁵³⁹ “Çevirisi: Ticaret yolları; dini fikirlerin yayılmasının demir yolu hatlarıydı (=yollarıydı)”, H.J. Drexhage, “Die Kontakte zwischen Side, Alexandria und Ägypten in der römischen Kaiserzeit (1. -3. Jh. n. Chr.)”, AMS 3, 1991, s. 85.

⁵⁴⁰ Arca-Gökalp-Önen, a.g.m., s. 288.

⁵⁴¹ Magie, 1950, s.1138., dn. 16.

⁵⁴² Burak Takmer, Nihal T. Önen, “Batı Pamphylia'da Antik Yol Araştırmaları: Via Sebaste'nin Perge-Klimaks Arası Güzergahında Yeni Bir Yol Kalıntısı”, ADALYA XI, 2008, s. 109.; Harita için bk. Tabula Peutingeriana, IX., M. Weber, Erişim: <https://www.tabula-peutingeriana.de/tabula.html?#8>

⁵⁴³ Arca-Gökalp-Önen, a.g.m., s. 289.; K. Belke-N. Mersich, Phrygien und Pisidien, Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse, 211, Tabula Imperii Byzantini, 7, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1990, s. 154.

MÖ 6/5 yılında bitirildiği düşünülen Via Sebaste⁵⁴⁴, Konya ovasını Kuzey Pisidia üzerinden Pamphylia sahiline bağlayan imparatorluk döneminin başlarında bitirilmiş yol ağıdır. Pamphylia'yla bağlantılı konumu ve öncelikle askeri amaçlı kurulmuş olsa da ticari ve kültürel etkileşimleri de mümkün kılan Via Sebaste yol ağı sayesinde bölgenin; özellikle Pax Romana döneminde gelişmiş ticaret hacmine sahip olduğu izlenmektedir.

Galatia Kralı Amyntas Homonadlar'a karşı giriştiği savaşta ölünce, Augustus Galatia eyaletini kurarak Lykanoia, Pisidia ve Pamphylia eyaletlerini de Galatia'ya dahil etmiştir. İsyan eden Pisidia halklarını kontrol altına almak isteyen Augustus, çareyi bölgede koloni kentleri kurarak buralara Roma veteranlarını (emekli askerler) yerleştirmekte⁵⁴⁵ bulmuştur. Ayrıca Ikonion, Lystra, Antiokheia, Parlais, Kremna, Komama ve Olbasa gibi koloni kentlerini birbirine bağlamak için Via Sebaste'yi inşa ettirmesi⁵⁴⁶ sadece askeri kontrole hizmet etmemiş, Romalı emekli askerler aracılığıyla kentler arasında ilişkiler yerli halkta Romalılaşma eğilimlerini arttırmıştır.

Via Sebaste; kavşak noktası Pisidia Antiokheiası olmak üzere Lykaonia, Isauria, Pamphylia ve Phrygia yol ağları ile bağlantılara⁵⁴⁷ sahiptir. Doğu yönünde Garsaura-Arkhelais (Aksaray), Kaisareia ve Melitene üzerinden Fırat vadisine ulaşan rota, Roma ve sonrası için de askeri ve ticari amaçlı kullanılan en önemli yol haline gelmiştir⁵⁴⁸. Anadolu'da önemli bir kavşak noktası olan Pisidia Bölge'sinde yapılan yüzey araştırmaları sırasında başka kentleri ve küçük köy yerleşimlerini birbirine bağlayan⁵⁴⁹ eski yol kalıntıları tespit edilmesine karşın aradaki bağlantılar henüz net olarak izlenemez.

Pisidia kentleri arasındaki ve Pisidia ile Pamphylia liman kentleri arasındaki bağlantıyı sağlayan bu yol, kuşkusuz Akdeniz'e kıyısı olan Mısır ile kıyıdan uzak Pisidia arasındaki ticari ilişkilerin gerçekleştirildiği güzergahın da kara bağlantısını oluşturuyordu. Septimius Severus Dönemi'nde Via Sebaste yolunun Pisidia'nın kuzey ve kuzeydoğu bölümünden geçen Apameia-Antiokheia-Troglitis gölü güzergahı

⁵⁴⁴ Via Sebaste yol ağı hakkında detaylı bilgi için bk. Özcan, a.g.t., s. 91, dn. 463.

⁵⁴⁵ Özçait, s. 95, dn. 457.; Res gestae divi Augusti, III, 28.; Levick, 1967, s. 33.

⁵⁴⁶ Levick, 1967, s. 38-41. ; Mitchell, 1993, s. 76.

⁵⁴⁷ Özçait, 1980, s. 52-54.

⁵⁴⁸ Özcan, , a.g.t., s. 92.

⁵⁴⁹ Özcan, a.g.t., s. 92.

onarımından geçirilerek miltaşlarının (MS 202) yenilenmesi⁵⁵⁰ de bu yolun önemli ve işlek olduğunu göstermektedir.

Bölgede kazıların yetersizliğine rağmen ticari etkinlikleri gerek antik kaynaklar gerekse buluntular yoluyla bilinen birçok kent vardır. Sagalassos'un bu yol ağı bağlantısıyla literatürde *Red Slip Ware* olarak adlandırılan Kırmızı Astarlı yerel mat seramikleri üreten, uluslararası ticaret merkezi haline geldiği⁵⁵¹ kesinleşmiştir. Ayrıca şuan için bölgede Mısır kökenli kültürlere ait en fazla verinin ele geçtiği kent olan Sagalassos'un, Phrygia'yla yarışacak kalitede mermere sahip olduğu⁵⁵² bilinmektedir. Pisidia-Pamphylia doğal sınırında yeralan Termessos'da ele geçen yazıtlarda da bir deri atölyesi ya da ayakkabı yapımcısı tabakçasından⁵⁵³ ve bir lonca teşkilatından⁵⁵⁴ da bahsedilmektedir.

Verimli arazilere sahip Pisidia bölgesi; Neolitik dönemden itibaren itibaren tarımda gelişkindi. Bölgede fazla sayıda höyük bulunmaktadır. Höyük kazıları dışında Geç Hellenistik Döneme kadar ele geçen veriler oldukça sınırlıdır. Buna rağmen daha İmparatorluk Roması öncesinde, MÖ 189 yılında Termessos ve Sagalassos kentlerinin, bölgelerine baskın düzenleyen Roma Generali Manlius Vulso'ya azımsanamayacak derecede yüklü miktarda buğday ve arpa ödemek zorunda olduğu⁵⁵⁵ kaydedilmiştir.

Roma imparatorluk dönemine ait Pisidia Antiokheiası'nda bulunan bir yazıtta⁵⁵⁶ kıtlıkla karşı karşıya kalan Antiokheia halkından bahsedilir ve magistratların Roma valisinden yardım istemesi üzerine valinin bir kararnameyle halkın elindeki tahıl stoklarını tespit ettirerek ihtiyaçtan arta kalanın Antiokheia'daki alıcılara satılması emrini verir⁵⁵⁷. MÖ 1. yüzyılın ikinci yarısını ve MS 1. yüzyılın ilk çeyreğini yaşamış bir coğrafyacı olan Strabon'un aktarımına göre bölge, zeytin ve üzüm üretimine elverişli

⁵⁵⁰ Magie, 1950, s. 1545.

⁵⁵¹ Aktaran, Özcan, a.g.t., s. 23, dn. 124., Waelkens, 2007, s. 689.

⁵⁵² Özcan, a.g.t., s. 23.; Broughton, 1975, s. 625.

⁵⁵³ Özcan, A., s. 23.; Broughton, 1975, s. 618.

⁵⁵⁴ Aktaran, Özcan, a.g.t., s. 23.; IGR III, s. 442.

⁵⁵⁵ Özcan, a.g.t., s. 23.; Polybios XXI. 35-36.; Livius XXXVIII, 15-11.; Bracke, 1993, s. 15.

⁵⁵⁶ MS 92/93 yılına Galatia valiliği yapmış olan L. Antistius Rusticus'a ait yazıt; Özcan, a.g.t., s. 22.; Robert K. Sherk, "Roman Galatia: The Governors from 25 BC to AD 114", ANRW, II. 7. 2, 1980, s. 1069.

⁵⁵⁷ Özcan, a.g.t., s. 22.; Ramsay, 1924, s. 179-184. dp 6.; Barbara Levick, Two Inscriptions from Pisidian Antioch, AnatSt, 15, 1965, s. 56.

1965, s. 56.; Kaya, 2000, s. 134.

verimli topraklara sahipti⁵⁵⁸ ve Amblada kentinde tıbbi perhizlerde kullanılmak üzere bir şarap türü üretiliyordu⁵⁵⁹. Ayrıca Pamphylia'nın kuzeyi Güney Pisidia Bölgesinde antik dönemde gemi yapımında kullanılan değerli sedir ve selvi ağaçları yetiştiriliyordu⁵⁶⁰. Yine Strabon, Selge kenti'nin zeytinlerinden, bağlarından, gövdesinden cirit yapılan ve Selge süseni denen sakızından tanrıları kutsayanların buhur ve merhem yaptığı styrax ağacından uzun uzadıya bahsetmektedir⁵⁶¹.

Bu veriler dışında bölgede Roma döneminde; Mısır'la direk ticari etkileşimlerin olduğu veriler de ele geçmiştir. Bilindiği üzere Mısır, İskender'den sonra Hellenistik dünyanın yanısıra, imparatorluk dönemi Roması'nın da tahıl ihtiyacını karşılayan eyaletlerdendi. Ve yukarıda aktarıldığı gibi Mısır kültürünün popüler olma sebeplerinden biri, Mısır'ın Roma ordusunu besleyecek tahıl ve belki de başka ürünlere sahip olmasıydı. Mısır'dan Roma'ya Pamphylia ve batı Anadolu limanlarından yapılan tahıl ithalatının yanı sıra bazı durumlarda *Anadolu'dan Mısır'a tahıl gönderildiği* belgelenmiştir. Örneğin Pisidia kentlerinden Pogla'nın birkaç yıl süren kıtlık zamanında MS 2. yüzyıl sonlarında Alexandreia'ya tahıl gönderdiği bilinmektedir⁵⁶² ve bu hububat, muhtemelen Pamphylia limanları üzerinden gönderilmiş olmalıdır⁵⁶³. Ahşap, zeytinyağı, şarap, tahıllar ve krem ve parfüm gibi Pisidia'nın lüks ihraç ürünlerinden bir kısmı Mısır'a da gönderilmiştir⁵⁶⁴. Talloen'e göre Sagalassos territoryumunun zenginliğine bağlı olarak, bu yerleşimden de bazı durumlarda Mısır'ın Alexandreia'ya kentine üretim fazlası buğday gitmiş olmalıdır⁵⁶⁵. Ayrıca bu tahıl alışverişi MS 3. yüzyılda Pogla'da Serapaion Alexandreia festivalinin de kurulmasının sebebi olmalıdır⁵⁶⁶.

Daha dikkat çekici bir veriye Sagalassos kazıları aracılığıyla ulaşılmıştır. Sagalassos'da Augustus ve erken Bizans dönemi aralığına tarihlendirilen bazı alanlarda balık kalıntıları ele geçmiştir. Elbette gölleriyle ünlü bir bölge metropolünde balık

⁵⁵⁸ Strabon, XII. VII. 1-3.

⁵⁵⁹ Strabon, XII. VII. 2.

⁵⁶⁰ Aktaran, Özcan, a.g.t., s. 23, dn 123; Waelkens, M., 1997, s. 230-238.

⁵⁶¹ Broughton, 1975, s.614-615.; Strabon, XII VII, 3.; Ayrıca bk. Plinius, XII, 125.

⁵⁶² Bean, 1960, s. 59-61, PLATE VII, nr. 104; daha önce 1901'de yayınlanmış bk. by Rostowzew in Ojh. IV (1901), Beibl., s. 38-46.

⁵⁶³ Peter Talloen, 2001, "The Egyptian Connection. The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos", Ancient Society 31, s.311.

⁵⁶⁴ Talloen, 2001, s. 310, dn. 87-88.

⁵⁶⁵ Talloen, 2001, s. 311.

⁵⁶⁶ Talloen, 2015, s. 196, dn. 276.

kalıntıları, ilk bakışta olağan bir durumdur. Fakat yapılan DNA analizlerine göre; kalıntılardan bazıları, Göller yöresinin yerli balık türlerinden olmayıp, Akdeniz menşelidir. Analizler sonucunda kentte yoğun olarak ele geçen “Clarias gariepinus” (kedi balığı) balığının Aşağı Mısır’dan Sagalassos’a ithal edilen önemli bir balık türü olduğu belirlenmiştir. “Lates Niloticus” (Nil levreği) ve “Bagrus” türleri kalıntılarına ise arazide daha az rastlanıldığı belirtilmiştir⁵⁶⁷.

Mısır ile Sagalassos arasındaki uzak mesafe gözönüne alınarak; kuzey Mısır’ın ihraç ettiği bu balıkların olasılıkla ya güneşte kurutularak ya da tütsülenerek korunmuş halde Sagalassos’a getirilmiş olabileceği düşünülmektedir. Bu iki kurutma yönteminin de tarih öncesi çağlardan beri Mısır’da yaygın olduğu bilinmektedir. Bu yöntemlerle birkaç ay boyunca korunabilen balıkların uzun mesafeli nakliyesi mümkün olmuştur⁵⁶⁸.

Sagalassos’da ele geçen “Clarias gariepinus” balığı, büyük olasılıkla Aşağı Mısır’dan **(Levha 3)** gelerek, Syria limanları üzerinden gemilerle Pamphylia limanlarına ve oradan Via Sebaste yol ağındaki tali bağlantılar sayesinde kara yoluyla Sagalassos’a, ayrıca belki başka Pisidia kentlerine de ulaşıyordu. Bilindiği gibi Anadolu’da buluntulanan Macellum (Pazar) yapılarından ikisi bölgemizle irtibatı olan Side ve Perge’de, bir diğeri bizzat Pisidia kenti Sagalassos’da tespit edilmiştir. Bu analizlerin gösterdiği gibi Macellumlarda muhtemelen sadece bölgede varolan balık türleri değil, Akdeniz’in Mısır ve Syria kıyılarından ithal edilen ve bahsedilen kurutma yöntemleriyle bozulması önlenen türler ve başka ithal ürünler de pazarlanıyor olmalıydı.

Bu veriler dışında savaşçı karakterleriyle ünlü Pisidialı’lara⁵⁶⁹ ait Sidon kentinde ele geçmiş Termessoslu ve Adadalı askerlerin mezar taşlarına dayanılarak⁵⁷⁰ Pisidialıların İskender sonrası Hellenistik krallıklarda paralı askerlik yaptıkları ve Roma ordularında da bunu devam ettirdikleri bilinmektedir. Her ne kadar Herodotos’ta Mısır ordularında paralı askerlik yapan Ionialı ve Kariyalılar arasında Pisidialıların adı geçmiyor olsa da; bölgenin Roma egemenliğine kadar daha ziyade otonom kentler halinde kalabilmesi, bazen kendi aralarında çatışıyor olması, daha erken dönemlerde de

⁵⁶⁷ A. Arndt vd., Roman trade relationships at Sagalassos (Turkey) elucidated by ancient DNA of fish remains, JASc 30, 2003, s. 1102.

⁵⁶⁸ Arndt vd., 2003, s. 1103-1104.

⁵⁶⁹ Arriannos, I 28 2; Livius XXXVIII 15 9.

⁵⁷⁰ Thomas Drew - Bear, 2007a, “Frigya ve Pisidia’da Hristiyanlar, Askerler ve Eğitim Görmüş Köylüler”, AST 25-2, s. 263-264.

zaman zaman ya da eş zamanlı olarak farklı egemen güçlerin ordularında paralı askerlik yapmış olmaları olasılığını arttırmaktadır. Pisidia ile Mısır ilişkilerine dair belirlenebilen en erken kanıt, Mısır'ın XXIX. Hanedanlık firavunlarından Akhoris (MÖ 393-282/80) zamanına aittir. Akhoris, Kıbrıs ve Küçük Asia'da Perslere karşı isyanları desteklediği sırada, uzun süreden beri Anadolu'daki Pers hakimiyetini kıran Pisidialılarla bir antlaşma yapmıştır⁵⁷¹. MÖ 367'de Büyük Satrap ayaklanmasında ise II. Artakserkses'e karşı Aspendos ve Pisidialılar'ın da yer aldığı görülür⁵⁷².

Bölgedeki kazıların yetersizliği, siyasi bilgiler verebilecek yazıtların sayıca azlığı ve ele geçen antik kaynaklardaki kesik kesik bilgilere rağmen veriler henüz Roma egemenliği kendini hissettirmeden ve bölge tek başına bir eyalet haline gelmeden önce de Pisidia kentlerinden bazılarının oldukça zengin olduğunu kanıtlamaktadır. Strabon'da bahsedilen bölge ürünlerinin ünü, muhtemelen Via Sebaste'nin yapılışından önce de ticaretin gelişmiş olabileceğine işarettir. Hitit-Asur ticaret yolu ve Persler döneminde kullanılan Kral Yolu'yla⁵⁷³ bağlantılar henüz netleşmemiş olmakla birlikte bölgedeki bazı yerleşimlerin Anadolu'nun batısından Mezopotamya'ya uzanan ticaretten nasibini almış olması akla yatkındır. İskender'in Termessos önlerinde iken Selge'nin hızlıca buraya elçilerini göndermesi bölgede daha İskender öncesi yol ağının olması gerektiğinin kanıtlarından sadece biridir⁵⁷⁴. Mısır'la Pisidia bölgesi arasındaki bağlar; en geç Ptolemaioslar'ın bölgenin güneyine hakim olmasıyla birlikte Pisidialılar'ın Mısır ordularında paralı askerlik yapmalarıyla bulgulanmış; yine imparatorluk dönemine girilmesiyle de Roma lejyonlarında görev alan Pisidialı askerler Mısır topraklarına gönderilmiştir⁵⁷⁵.

Sagalassos'da Hadrianus döneminde kentin ilk imparatorluk rahibi olan Titus Flavius Attalianus Quadratus Neon tarafından yaptırılan Neon kütüphanesinde⁵⁷⁶ ele geçen yazıtlar; Pisidia'da Mısır ilişkilerini kanıtlaması ve dinsel dönüşümün gerekçelerinden birini göstermesi açısından önemlidir. Bilindiği gibi burada yazı

⁵⁷¹ bk. Talloen, 2015, s. 26.; Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, (Trans. Peter T. Daniels), Winona Lake, Eisenbrauns, 2002, s. 650-651.; Özsait, 1980, s. 51-52.; a.y. s. 121.; Meyer, E., *Geschichte des Altertums*, Band V, 1958, s. 305, 310.

⁵⁷² Talloen, 2015, s. 25.; Diodoros, *Bibliotheca Historica*, XV, 90, 3.

⁵⁷³ Herodotos, V, 52.

⁵⁷⁴ Özsait, 1980, s. 52.

⁵⁷⁵ Talloen, 2015, s. 196-197.; Mitchell, 1993, s. 136-142.

⁵⁷⁶ M. Waelkens, "Sagalassos Antik kenti Titus Flavius Severianus Neon Kütüphanesi", T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2013, s.135 vd.

malzemesine dair buluntuların ele geçmemiş olması, kütüphanedeki eserlerin “*Nil’in malzemesi olan papirüs ruloları*” üzerine yazıldığını düşündürmektedir. Titus Flavius Attalianus Quadratus Neon’un oğlu, Titus Flavius Neon’un; MS 1. ve 2. yüzyılın başlarında atlı subayların komutanı olarak görev yaptığı⁵⁷⁷ düşünülmektedir. Ayrıca tıpkı babası gibi kayınbiraderi Iulius Maximianus da İmparatorluk eyaletlerinden ikinci sırada olan Alexandreia’da subaylık görevinde bulunmuştur⁵⁷⁸. Termessos elitlerinin bir üyesi olan Tiberius Claudius Agrippa da, Antoninus Pius döneminde Mısır valiliğine bağlı bir atlı subay olarak görev yapmıştır⁵⁷⁹.

Bu askeri ve idari atamalar dışında; bölgenin Mısır’la ilişkileri, bilim dünyasıyla ilgili etkileşimler yoluyla da kanıtlanmıştır. Önemli bir örnek, Pisidia Antiokheiası’nda doğan Caracalla’nın özel doktoru ve Sagalassos’un hamisi L. Gellius Maximus’tur⁵⁸⁰. Caracalla’nın onu büyük olasılıkla eski dünyanın en büyük kütüphanesi ve önemli bir bilimsel kurumu olan Museion’un vekili olarak görevlendirdiği, Mısır ve Alexandreia da dahil olmak üzere Doğu’daki seyahatleri boyunca onu başhekim (archiater) olarak yanına aldığı⁵⁸¹ düşünülmektedir.

Mısır’la başka bir bağlantı; Adadalı bir gencin Alexandreia’daki tıp fakültesine devam ederken ölmesinin ardından anne babası tarafından anılmasıyla ilgilidir⁵⁸². Bahsedilen temaslar Mısır ve Pisidia arasında bir değişim sürecini yaşatmıştır. Bu ilişkiler, dinin yayılmasında da etkili olmuştur. Çünkü hem ticari ürünler hem de kişilerle birlikte, fikirler de etkileşime geçmişti. Pisidia’daki Mısır tanrılarının varlığı şüphesiz ki Sagalassos araştırmacılarının işaret ettiği gibi iki bölge arasında var olan askeri, ticari ve kişisel temaslardan kaynaklanıyordu.

Böylece tüccarlar, paralı askerler, askerler ve memurlar; hatta belki de Adadalı genç gibi başka öğrenciler de, Nil topraklarında kaldıkları süre boyunca, Mısır tanrılarıyla tanıştılar ve ibadet etmeye başladılar, doğal olarak kendi topraklarına döndükten sonra da bunu sürdürdüler. Yani bu kültürler, Talloen’in ortaya koyduğu gibi daha ziyade özgür insanlar yoluyla yayılmış gibi durmaktadır. Bu durum, yakın zamana

⁵⁷⁷ Aktaran, Talloen, 2015, s. 197.; Devijver 1993: 109.

⁵⁷⁸ Aktaran, Talloen, 2015, s. 197.; Devijver 1993: 110-111 ve 115-116.

⁵⁷⁹ Aktaran, Talloen, 2015, s. 197.; TAM III.1: no: 52

⁵⁸⁰ Aktaran, Talloen, 2015, s. 197.; Christol and Drew-Bear 2004

⁵⁸¹ Talloen, 2015, s. 197.

⁵⁸² Talloen, 2015, s. 197.; J.R.S. Sterrett, “An Epigraphical Journey in Asia Minor”, Papers of the American School at Athens II, Boston, 1888, s.287, no 407-408.

kadar inanılan “Doğulu kültlerin köleler tarafından kabul görüp yayıldığı” teorisini olumsuzlamıştır⁵⁸³. Kuşkusuz bu etkileşimler, gelişkin yol ağı sayesinde bu insanların Mısır’a gidip gelebilmesi sonucunda gerçekleşmiştir.

Her durumda İmparatorluk döneminin başından itibaren Via Sebaste ve koloni kentlerine yerleştirilen veteranlar yoluyla da bölgede kültürel dönüşüm gözle görülür biçimde hızlanmıştır. Ele geçen veriler; Pisidia bölgesinin Roma İmparatorluk Dönemi’nin başlangıcından sonra oldukça gelişkin bir ticaret ağına sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle Pisidia bölgesi’nin Mısır’la etkileşimi güney ve batı kıyılarındaki Pamphylia kentleri aracılığıyla sadece dolaylı yoldan değil, Pogla yazıtı⁵⁸⁴ ve Sagalassos DNA analizleriyle desteklendiği gibi, Adadalı genç örneğinde olduğu gibi bazen direkt olabilmektedir.

İkinci Bölüm Değerlendirmesi: Kültürlerarası Din Etkileşimleri

Antik Çağ’da Toplumlardaki etkileşim incelemeleri kuşkusuz günümüz dünyasının “kolay ulaşılabilir bilgi” çağına kıyasla metodolojik olarak oldukça zorlu ve uzun bir araştırma sürecini gerektirir. Araştırmacılar için Antik dünyanın dinlerarası etkileşim sahasının algılanabilirliğini zorlayan etkenlerin başında Antik kaynaklarının ve epigrafik verilerin yetersizliği gelmektedir. Bu yetersizliğe Antik kaynaklardaki kimi zaman eksik, kimi zaman birbiri arasında çelişen, hatta bazen yanlışlanabilen bilgiler de eklendiğinde “Dinler Tarihinde Kültürlerarası Etkileşim” alanının zorluk derecesi artmaktadır.

Yazının icadına dek bilgi biriktirme ve aktarma misyonu sözel geleneğin tekelinde olmuş gibi görünse de yazının yaygınlaşmasıyla bu işlev tümüyle yok olmuştur diyemeyiz. Antik Çağ Toplum yapısını algılamamıza daha net işaretler sunan yazılı verilerin; 18. yüzyıl sonlarından itibaren Sümer yazısının ve sonra Mısır hiyerogliflerinin çözülmesiyle, özellikle dinler tarihi konusunda Bilim dünyasının Grek ve Roma medeniyetlerinin kökenleri hakkındaki çalışmaların boyut değiştirmesine sebep olmuştur. Bu keşifler doğu dinlerinin ve kültürlerinin Grek ve Roma dünyasının

⁵⁸³ Aktaran; Talloen, 2015, s. 197., dn. 278.; Bk. Dunand 1983: 78; Dietrich 1968: 201; “Bu teori 19. yy’ın romantizmi etkisiyle ortaya çıkmıştır”; Bromer 1990: 236-237.

⁵⁸⁴ Bean, 1960, s. 59-61, PLATE VII, nr. 104

düşünsel, dinsel ve sanatsal yapısına katkıda bulunduğu tezlerinin yaygınlaşmasına sebep olmuştur.

Bu katkının hangi yollarla gerçekleştiği konusunda farklı tezler öne sürülmektedir. Dilden dile aktarılagelen farklı kültürler arasındaki inanç ve mitolojiler arasındaki benzerliği kültürlerarası etkileşimlere dayandırarak açıklayan “yayılmacı kuram” yerini yavaş yavaş 20. yüzyıl ve sonrasında “kollektif bilinçdışı”nın yansımaları olarak adlandırılan yeni bir mitolojik köken kuramına bırakmaya başlamıştır⁵⁸⁵. Bu konuda Eliade’nin üç ciltlik “Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi” adlı eseri Eskiçağ dinlerinin kökenleri ve bugüne yansımaları açısından dikkate değer bir içerik sunmaktadır.

Geçmiş zamanlarda varolmuş bir kültüre ait yaradılış, kent kuruluş, kahramanlık, ana tanrıça, baba tanrı gibi mitoslara benzer şekilde çağdaşı ya da ardılı bir süreçte başka bir kültürde rastlıyor olmak; ayrıca bazen bugünün inanç ve düşünce dünyasında yansımalarını izliyor olmak, araştırmacıları evrensel birtakım şablonların olup olmadığı tartışmasına da sürüklemektedir. Bugünün Antikçağ araştırmacıları; birbirleriyle zamansal ya da mekânsal açıdan etkileşimin neredeyse imkansız olduğu kıtalar arasındaki mitosların, tanrı tanrıça tasvirlerinin benzerlikleri, atribü biçimlerindeki koşutluklar hakkında yeni yorumlama biçimlerine gitmektedirler. Tipolojik ve ikonografik benzerliklerin kaynağına yönelik kuramlar iki temel yorumlama biçimi şeklinde irdelenmektedir: Ya bu izlekler kollektif bilinçdışının yansımaları olarak tekrarlanagelmıştır, ya da geçmişte yaşamış toplumlar arasında izlenebilenenden daha fazla iletişim ağları söz konusudur.

Aslında Arkeolojik veriler kısmen bu iki fikri destekleyebilecek sayıda fazla sanatsal veri sunmaktadır. Fakat buna rağmen özellikle yazının henüz yaygınlaşmadığı ya da sadece elit zümreler tarafından kullanıldığı zamanlara dair toplum yapıları hakkında netlik sergileyebilecek durumda değildir.

Yazılı belgelerin yoğunlaştığı çağlarda da devam edegelen bir sorun ise; ele geçen tablet, metin ve(ya) belgelerin, çoğu zaman yanılsamalara mahal verebilecek şekilde; devlet, imparatorluk ya da hâkim statüdeki elitlerin tekeline, büyük oranda

⁵⁸⁵ Çeşitli kültürlerde ortak görülen bazı mitosların,sembollerin ve tiplerinin çeşit ve etkileri hakkında detaylı bilgi için bk. Carl Gustav Jung, 2015, Dört Arketip, (çev. Zehra Aksu Yılmaz), Metis Yayınları, İstanbul.

resmi tarihsel belgeler olarak yazılmış olduğudur. Buna karşın uygarlık tarihi araştırmacıları daha demokratik toplum yapılarındaki elit ya da halk zümrelerindeki din ve düşünce yapısını anlamlandırmaya çalışırken, imparatorluk süreçlerini çalışma konusu edinen araştırmacılarına göre daha şanslı olabilir. Çünkü büyük krallık ve imparatorluklar, genellikle tarih yazarlarını kendi istekleri doğrultusunda yönlendirerek doğuş, kuruluş, zafer gibi mitos ve destanlar yoluyla egemen oldukları halkları daha iyi kontrol edebilecek mekanizmalar üretme konusunda küçük kent devletlerine nazaran daha ileri gidebilmiştir. Ptolemaioslar Devri'nde Sarapis kültünün yaratılması, Augustus Devri'nde Aeneas destanının uyarlanması bu kontrol etme çabalarına birer örnektir.

Çalışmanın gereği olarak Mısır dinsel düşüncesinin ve tarihinin irdelenmesi, Pisidia bölgesi Hellenistik ve Roma dönemleri'nde dinleri algılama biçimlerindeki farklılıkları inceleme sırasında da yukarıda bahsedilen metodolojik sorunlarla karşılaşıldı. Bölgede ele geçen figürin, heykellerin ve sikke betimlemelerinin eğer yazıt ele geçmediyse ikonografik olarak açıklanabilirliğine karşın, hangi tanrı ya da tanrıçayı betimlediğini kesin olarak söyleyebilmek bazen mümkün olmamaktadır. Örneğin aşağıda bahsedileceği gibi Sagalassos buluntularındaki Aphrodite-Eros ikilisinin Isis-Harpokrates ikonografisine; Sarapis'in Zeus ve Hades tiplemesine benzerliğini, kimi zaman Helios'la özdeşleşmesini; Isis'in Ana Tanrıça Kybele, Artemis, Selene, Aphrodite veya Tykhe betimlemeleriyle ilişkisini, bu zorluğa örnek olarak gösterebiliriz. Dolayısıyla yazıtsız tanrı ve tanrıça tasvirlerinin; birbirlerinin ikonografik özelliklerini barındırması ve(ya) synkretize edilmiş olmasıyla özellikle Roma döneminde Kült tasvirlerinin birden fazla tanrı-tanrıçayı betimlediğini düşünmemiz gerekmektedir. Hellenistik ve özellikle Roma Devri'nde tanrı tanrıçaların sahip olduğu epithetlerin çeşitliliği ve fazlalığı, öncelikle hem doğal bir akültürasyon süreciyle hem de bazen bilinçli bir synkretizasyon sürecinin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Hellenistik dünya öncesi kent devletleri tanrı ve tanrıçaları kısmen daha net adlandırılabilir. Daha geniş alanlara egemen olmuş toplumlar için yerel kültürle hakim kültür arasındaki örtüştürme girişimleri tanrı tanrıçaların birbirinin vasıflarını yüklenmesiyle birlikte karmaşık hale gelebilmektedir. Roma dönemi söz konusu olduğunda bu olgu daha fazla artmıştır.

İmparatorluklar doğal yapısı gereği yayılmacı bir politika sergilerler. Dolayısıyla yayıldığı alanda varolan kültürün bu yeni yerleşimcilerin kültürüyle mücadelesi kaçınılmazdır. Bu mücadele her zaman şiddetli olmayabilir. Her ne kadar genel olarak dağlık bölgelerde yaşayan halklara egemen olmak daha zor olsa da tarihte istisnai örnekleri vardır.

Özellikle Hellenistik dönemde Büyük İskender'in bugünkü Avrupa'dan Asya'ya ve Afrika'ya kadar yayılarak geniş toprakları birleştirdiği *Dünya İmparatorluğu* bahsedilen bu kültürlerarası mücadelenin de sahnelendiği bir zamana ve mekana işaret etmektedir. Bu süreç Mısır kültürünün Grek dünyasına taşınmasına hizmet etmiş, daha sonraları Grek dünyasını da ele geçirecek olan Roma Uygarlığının bazen ismi değiştirilmeden direk, bazen Latinceye çevrilerek alınmış, bazen de synkretize edilmiş halde birçok doğulu kültlerin yanında Mısırlı tanrı tanrıça, dinsel ayin ve erginlenme törenlerinin popüler olmasını kolaylaştırmıştır diyebiliriz.

Mısır kültleri, en azından şimdiki arkeolojik verilere göre Hellenistik dönemde Pisidia içlerine sokulamamış gözükmektedir. Roma döneminde neden daha yaygın biçimde karşımıza çıktığı sorusunun net cevabı ileride yapılacak Hellenistik Dönem ve öncesi araştırmalarına göre daha fazla netlik kazanacaktır. Şuanki verilere göre görünen o ki; Pisidia bölgesi, Ptolemaioslar hanedanlığı ile Roma arasındaki politik çekişmelerden kısmen uzak kalmış; daha otonom yaşadığı, doğal korunaklı dağlarının da verdiği avantajla kendi topraklarında yerel tanrılarını daha uzun süre koruyabilmiştir. Bu doğal izolasyona rağmen, bölgenin kuzeyi daha ziyade Phrygia⁵⁸⁶ dini etkisi altında iken, güneyi Ptolemaioslar ve egemen oldukları Pamphylia kıyılarının etkisine daha açıktır. Bu nedenle Termessos gibi Pamphylia-Pisidia sınır kentlerinde daha erken görülme olasılığı olan Mısır kültleri, bölgenin iç kesimlerinde yaşayan halk, Anadolu'nun güney ve batı kıyılarına oranla daha geç dönemlerde Mısır tanrılarına rağbet etmeye başlamıştır.

Bölgede Mısır tanrılarına tapınının başlamasında en önemli payı Via Sebaste yol ağının geliştirilmesi ve böylece Akdeniz ticaretinin yolunun açılmış olmasıdır. Başka önemli adım, bölgeye daha önce doğu savaşlarına katılmış ve Mısır kültlerini de

⁵⁸⁶ Thomas Drew-Bear, "Yeni Frigçe Yazıtlar/Neo-Phrygian Inscriptions", Friglerin Gizemli Uygarlığı, The Mysterious Civilization of the Phrygians, H. Sivas, TT Sivas (ed.), İstanbul, 2007b, s.169.

belki de bu yolla tanımış Roma emekli askerlerinin yerleştirilme süreci olmuştur. Roma döneminden önce Mısır kültlerinin bölgede varlığı bilinmemesine rağmen, Pisidia bölgesi Arkaik, Klasik ve Hellenistiğine dair sınırlı bilgilerimizin ileride yapılacak çalışmalar sonucunda artmasıyla Mısır kültlerine dair öngörülerimiz de netleşecektir. Pisidia'nın paralı askerlikteki ünü, Via Sebaste öncesinde de kullanılan yollar; Pisidia kentleriyle Mısır arasındaki ticari ilişkilerin daha erken devirler için ispatlanabileceği ve Mısır kültlerine dair arkeolojik verilerin de artabileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PISIDIA BÖLGESİ'NDE MISIR KÖKENLİ KÜLTLERE İLİŞKİN VERİLER

Mısır kültürünün antik dünyaya yayılabilen en önemli tanrıları, genellikle “Harpokrates”, (Anubis veya Apis'le birlikte üçlü olarak ibadet edilen) “Isis ve Sarapis” çiftidir⁵⁸⁷. Anadolu’da İskender’den önce başlayıp onunla birlikte popülerleşen fakat Roma döneminde Isis Sarapis kültürünün gölgesinde kalan “Ammon” kültüne tapınımı da bunların arasına koymak gerekmektedir. Amon kültü, Sarapis’den çok önce, Küçük Asia’da MÖ 5. yüzyılda başlamış⁵⁸⁸ fakat MÖ 4. yüzyılda yaygınlaşmıştır⁵⁸⁹. Roma döneminde ise Isis-Sarapis ve Harpokrates kültürleri; Ammon gibi diğer Mısır tanrılarına göre daha yaygın biçimde MS 2. yüzyılla 4. yüzyıl arasında rağbet görmüştür. Bunun dışında MÖ 2. binden itibaren Anadolu, Mısır ve Yunanistan’da tapınım gören Dodeka Theoi (Oniki Tanrı) Kültü’nün⁵⁹⁰, Herodotos’a göre her ne kadar Mısır kökenli olduğu ve daha sonra Yunan dünyasına girdiği⁵⁹¹ aktarılmış olsa da, Yazılıkaya’da betimlenen oniki tanrı kabartmasından hareketle birçok araştırmacı tarafından Anadolu kökenli tanrılar arasında zikredilmesi ve bu konuda detaylı çalışma olmaması dolayısıyla çalışmaya eklenmemiştir. Yine Hekate’nin Grek ya da Anadolu kökenli olabileceği tezlerine karşın Mısır’da doğum yapanların tanrıçası Heqet’le varolabilecek ilişkisi aynı sebeplerle çalışmanın kapsamına dahil edilmemiştir. Her ne kadar Salda gölü kıyısında Sarapis’in Artemis’le birlikte anıldığı bir yazıt ele geçmişse de, Isis-Artemis yine benzer nedenlerle çalışma kapsamına alınmamıştır.

Pisidia Bölgesi’nde Mısır kültürleri’nin izlerine rastlanabilen en erken tarih; henüz kesinleşmemiş olmakla birlikte Hellenistik dönemde Termessos’da

⁵⁸⁷ L. Vidman, “Isis und Sarapis”, M. J. Vermaseren (Hrsg.), EPRO 93, Leiden, 1981, s. 124.

⁵⁸⁸ Lykia Dynastı Kuprilli döneminde MÖ 470-420 arasında ön yüzünde Zeus Ammon betimli, arka yüzünde triskeles motifinin işlendiği sikkeler vardı.; Süleyman Bulut, 2004, “Erken Dönem Likya Sikkelerinde Triskeles Motifi”, Adalya VII, ss. 15-68.

⁵⁸⁹ Peter Talloen, “The Egyptian Connection. The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos”, AncSoc, 31, 2001, s. 297, dn. 35 ; Günther Hölbl, “Andere Ägyptische Gottheiten, Juppiter Ammon, Osiris, Osiris-Antinoos, Nil, Apis, Bubastis, Bes, Sphinx, Hermes-Thot, Neotera-Problem” M. J. Vermaseren (Hrsg.), EPRO 93, Leiden, 1981, s. 158-159.

⁵⁹⁰ Karayaka, a.g.e., s. 8, dn. 45.

⁵⁹¹ Herodotos, II., 4.

Ptolemaioslar'ın etki alanında bir Isis (ve Sarapis) kültü olması olasılığını gözardı edersek; Roma dönemi MS 1. yüzyıl sonlarına tekabül etmektedir. Roma Dönemi'ne ait en erken veriler, aşağıda belirtileceği gibi Marcus Aurelius Devri Adada sikkesi ve Sarapis'in zikredildiği Tymbriada Zindan Mağarası Kehanet Yazıtı'dır. Arkeolojik ve epigrafik verilere göre Mısır kültürlerinin en popüler olduğu zaman dilimi tüm Asia'da kabul edildiği gibi MS 2.- 4. yüzyıl aralığındadır. Bölgede Tanrı Amon, Sarapis, Harpokrates, Thoth ve tanrıça Isis'in izlerine rastlanmıştır⁵⁹². Bunun dışında Harpokrates'in Eros ve Herakles'le; Men, Zeus, Hades ve Helios'un Sarapis'le; Artemis, Aphrodite, Hygeia, Hekate Selene gibi tanrıçaların da Isis'le synkretizasyona uğramış olabileceğine değinilecek olmakla birlikte, kazı ve araştırmalar henüz yetersiz kaldığı ve aradaki bağlantılar netleşmediği için ayrı başlıklar halinde ele alınmamıştır.

Çalışma kapsamına alınan eserler, tek istisna dışında yayınlanmış malzemelerden ibarettir⁵⁹³. Bu bölümde aşağıda Pisidia bölgesi'nde epigrafik ve arkeolojik belgelerle buluntulanan tanrıça Isis, tanrı Sarapis ve oğulları Harpokrates kültürlerinin kökeni ve ikonografik özelliklerine değinilecektir. Daha sonra ele geçen yazıtlar, sikkeler ve heykeltıraşlık eserleri ayrı başlıklar halinde değerlendirilecektir.

3.1. TANRIÇA ISIS, KÖKENİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Piramit metinlerinde geçen “Âst” veya “Âset” kelimesinin ne anlama geldiği tam olarak açıklanamamış olmakla birlikte tanrıça Isis'in Mısır yerli dilindeki ismidir ve “taht” anlamına gelen hiyeroglifle ilişkilidir⁵⁹⁴. Mısır dilinde “taht” anlamına gelen Isis'in⁵⁹⁵ Mısır'daki betimlerinde sıklıkla başının üzerinde görülen taht simgesini⁵⁹⁶ ve hiyeroglifte “Isis”in taht anlamına gelen bir işareten türetildiğini⁵⁹⁷ pekiştirir niteliktedir. Kelimenin kökü, dişil olarak sembolize edilir; dolayısıyla Eski Mısır'da “tahtın efendisi-tahtın hanımı” ünvanına sahip olan kral değil kraliçeydi ve krallar,

⁵⁹² Ayrıca Burdur Müzesi'nde bir adet pişmiş toprak Bes figürini de teşhirde sergilenmektedir.

⁵⁹³ Yayınlanmadığı halde kataloğa eklenmiş tek eser, Antalya Müzesi deposunda korunan 1.23.90 Env. No'lu kireç taşından heykel başıdır. Doç. Dr. Bilge Ayça Polat Becks'den edinilen bilgiye göre Burdur Müzesi deposunda Mısır kökenli kültürle ilişkilendirilebilecek fazla sayıda terrakotta malzeme bulunmaktadır.

⁵⁹⁴ Witt, 1971, s. 15.; Unas Piramit metninde geçen taht biçiminde hiyeroglif için bk. Budge, 1904, s. 79.

⁵⁹⁵ Witt, 1971, s. 15.

⁵⁹⁶ Heyob, 1975, s. 1.

⁵⁹⁷ Budge, 1904b, s. 202.

ancak evlilik yoluyla tahtta söz sahibi olabilirdi⁵⁹⁸. Heliopolis kenti rahiplerinin Piramit yazıtlarından (MÖ 4000–3000) anlaşıldığı üzere, ölümle ilişkili görev, diğer tanrılara nisbeten tanrıça Isis’e verilmiştir⁵⁹⁹. Witt’in tabiriyle “en eskiden de eski olan tanrıça; yeryüzünde yaşayan her şeyin sahibesidir⁶⁰⁰”.

Greklerin adlandırmasıyla Isis⁶⁰¹ yeryüzü tanrısı Geb ile gökyüzü tanrıçası Nut’un kızı⁶⁰², güneş tanrısı Osiris’in kız kardeşi ve eşi⁶⁰³, aynı zamanda Seth ve Nephtys’in kız kardeşidir.⁶⁰⁴ Hem hayat vermeye⁶⁰⁵ hem de öldürmeye gücü yeten⁶⁰⁶ Isis, bilindiği gibi Osiris’in ölüsünü tekrar bulmuştur. Bu arama, bulma ve yeniden diriltme; onun “acı çeken anne” ya da “yeniden doğumu gerçekleştiren”, “bereket tanrıçası” vasıflarının başka ana tanrıçalarla da kolayca örtüştürülebilir nitelikleri olarak bilinmektedir.

İyi tanrı Osiris, bilge kız kardeşi Isis’le birlikte dünyayı adaletle yönetirken Mısır’ın altın çağı yaşanıyordu, fakat bu uzun sürmedi. Seth, kıskançlığından Osiris’i öldürmeye karar verdi. Bazı anlatımlara göre, kardeşine saldırmak ve onu Nil’e atmak için boğa, bir su aygırı veya bir timsah şekline girdi. Isis ve kız kardeşi Nephtys Osiris’in cesedini aradılar. Isis cesedi bulduğunda, çürümenin etkilerini tersine çevirmek için büyü gücünü kullandı. Çakal tanrı Anubis, Osiris’i ilk mumyaya dönüştürdü. Tanrıça hamile olduğunu öğrendiği anda, Seth’in Osiris’in ölümcül oğlunu öldürmeye çalışacağından korktuğu için Nil Deltası’nın bataklıklarına kaçtı. Başka bir varyasyonda anlatıldığına göre Seth, Osiris’in saltanatına son vermek için Osiris’in ölçülerine uyan bir tabut yapıp, bir hileyle onun tabuta girmesini sağladı. Daha sonra bu tabutu Nil Nehri’ne bıraktı. İşte bu tabutun yolculuğu Byblos kıyısında bir ağaç gövdesinde son bulur. Isis çıldırmış halde eşi Osiris’i ararken yolu Byblos Krallığı’na düşer. Byblos krallığında kralın çocuğunun bakımını üstlenir. Kral’ın sarayına bir sütun

⁵⁹⁸ Aktaran, Kart, a.g.t., s. 4, dn. 13.; Ünlüoğlu, 2002, s. 7.

⁵⁹⁹ Budge, 1904b, s.203.

⁶⁰⁰ Witt, 1997, s. 14.

⁶⁰¹ Witt, 1997, s. 15.

⁶⁰² Aktaran, Kart, 2008, a.g.t., s. 1.; Hassan, 1998, s. 99.

⁶⁰³ Clark, 1946, s. 240.; Pinch, a.g.e., s. 25.

⁶⁰⁴ Heliopolis teolojisinde yer tanrısı Geb ile gök tanrısı Nut’un birleşmesinden doğan Isis; Osiris, Set ve Nephtys ile birlikte Mısır’ın ilk dört tanrısı arasında yer almaktadır, Aktaran, Kart, a.g.t., s. 3; Hassan, 1998, s. 99.; Ayrıca bazı versiyonlarda Geb ve Nut’un beşinci çocuğu Horus’tur ; bk. Geraldine Pinch, 1994, *Magic in Ancient Egypt*, British Museum Press, s. 25.

⁶⁰⁵ Witt, 1997, s. 25-35.

⁶⁰⁶ Pinch, a.g.e., s.26. ; Witt, 1971, s.38.

yaptırmak için Osiris'in takılı olduğu ağacı kestirmesi üzerine ağaçtan güzel kokular saçılır. Böylece Osiris'i bulan Isis onu Seth'in kötülüklerine karşı saklar. Fakat Seth Osiris'i bulur ve bu sefer onu parçalara ayırarak Mısır'ın her yanına dağıtır. Isis, çakalbaşlı tanrı Anubis'in desteğiyle Osiris'in parçalarını bularak birleştirir. Osiris'in arayışında ayrıca kızkardeşi (aynı zamanda Osiris'in de kızkardeşi) Nephtys'de hazır bulunur⁶⁰⁷. Yukarıdaki varyasyonun devamı olan bu mitosda, Osiris'in parçaların olduğu yerlere tapınaklar yaptırılır. Isis tarafından önce bir şahine dönüştürülen Osiris, bu şekilde yaşama döndürülür⁶⁰⁸. Görüldüğü gibi bazı varyasyonlara göre Isis Osiris'in parçalarını büyü gücüyle birleştirdi ve(de) bulduğu her parçayı gömdü⁶⁰⁹. Oğulları Horus, Seth'i öldürerek tahtı ele geçirdi ve kaosa son verdi. Bu mitosda, farkedildiği gibi kötülüğün karşısında iyilik kazanmış ve adaletli yönetime geçilmiştir. Horus'un Seth'le olan mücadelesi; Yunan mitolojisindeki kötülüğü ya da düşmanı simgeleyen Typhon'un öldürülmesi efsanesiyle⁶¹⁰ oldukça benzeşmektedir. Herodot bu mitosu Horus'u Apollon'la, Seth'i Typhon'la ilişkilendirerek anlatmıştır⁶¹¹.

Ra'nın dişili olmasıyla birlikte ülkenin en büyük tanrıçası, mumyalanacak cesetleri koruyan, öte dünyaya olan yolculuğunda koruyucu kanatlarını mumyaların üstüne örtmüş olan tanrıça, cesetlerin ruhlarını karşı kıyıya götürmektedir⁶¹² ve yardımcısı mumyaların tanrısı Anubistir⁶¹³. Dolayısıyla iki dünyaya hükmeden özelliğiyle de ölümsüz bir tanrıçadır⁶¹⁴.

Kültün ilk çıkış tarihine dair kesinleşmiş bilgiler olmamakla birlikte Mısır'ın ilk birleşmesinden önce kurulduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla tanrıça Isis, Mısır'da erken yazıtlarda adına sıkça rastlanan ve bilinen en erken tanrıçalardandır⁶¹⁵. Mısır'da ulusal bir tanrıça olan Isis'e "tarımın efendisi" olarak tapınılmıştır⁶¹⁶. Isis, Mısır'ın diğer

⁶⁰⁷ Merkelbach, 2001, s. 9.; Pinch, a.g.e., s. 26.

⁶⁰⁸ Mitosun farklı varyasyonlarıyla birlikte detaylı anlatımı için bk. Merkelbach, 2001, s. 7-11.

⁶⁰⁹ Pinch, a.g.e., s.26.

⁶¹⁰ Magie, a.g.e., s. 167. Ayrıca Isis ritüellerinde kullanılan kutsal su için aynı makalede bk. dn. 39. ; Plutarkhos, De Iside et Osiride, LXIII.

⁶¹¹ Herodotos, II, 144, 156.

⁶¹² Öte dünyayla ilgili bu özelliği, onun erken dönemlerden itibaren aynı zamanda khitonik bir tanrıça olduğunu kanıtlamaktadır.

⁶¹³ Witt, 1971, s. 15, 17.

⁶¹⁴ Witt, 1997, s. 61.

⁶¹⁵ Aktaran, Kart, a.g.t., s.1 dn. 1.; Hassan, 1998, s. 99.

⁶¹⁶ Magie, a.g.e., s. 166; Heyob, 1975, s. 1.; Merkelbach, 2001, s. 3 vd. Grek ve Roma dünyasında Isis'in eşi olarak Osiris'den ziyade Sarapis görülmektedir. Bazı anıtlarda da Isis ve Sarapis yanyana

tanrıçalarından farklı olarak ilk hanedandan son hanedana kadar Mısır'ın en büyük tanrıçası konumunda kabul edilmektedir⁶¹⁷.

Mısır kùltlerinin daha ziyade Ptolemaioslar dönemiyle birlikte Mısır dışına taşıdığı ve popüler hale geldiği bilinmektedir. Isis kùltünün her ne kadar Ptolemaioslar dönemiyle birlikte yayılmış olsa da, şair Pindaros'un Zeus-Ammon'a yazdığı bir ilahiye dayanılarak Grek dünyasının Mısır tanrısı Amon'u MÖ 4. yüzyılda tanıdığı, dolayısıyla Mısır kùltlerine ilginin Ptolemaioslar dönemi öncesinde de Grek dünyasında varolduğu⁶¹⁸ bilinmektedir. Yine tanrı Amonlu sikkelerin MÖ 5. yüzyılda Aeolia kentlerinde varolması da Mısır dinlerinin Ptolemaioslar öncesi Küçük Asia'da varolduğunun kanıtlarıdır. Ayrıca MÖ 4. yüzyılda Kyme'de Aphrodite Tapınağı'nın Isis'e adandığı bilinmektedir⁶¹⁹. Anadolu kıyılarındaki bu ilgi yukarıda ticari etkileşimler yoluyla da açıklanmaya çalışılmıştı.

Isis, Mısır'da ideal annelik ve ideal eşliğin tanrıçası; aynı zamanda tabiatın koruyucusu, adaletin dağıtıcısı ve büyücü⁶²⁰ konumundadır. Ayrıca ezilenlerin dostu olarak kölelerin ve azatlıların⁶²¹, günahkârların, zanaatkârların, zenginlerin, bakirelerin, aristokratların ve yöneticilerin dualarını dinleyendi⁶²². Isis'in evrensel bir tanrıça olması, kendi bünyesinde birçok tanrıçayı barındıran epithetleriyle de farkedilir. Bu özelliğe sahip başka bir tanrıça Anadolu ve Ege dünyası için **Artemis**'tir. Eliade'ye göre tanrıçalarda bakire vasfının ön plana çıkması ataerkil bir inanç biçimiyle ilişkili olmalıdır. Ana tanrıça tiplerinin çoğunda benzer şekilde "partenogenesis" (bakire olarak üreme) mucizesine rastlanmaktadır. Her ne kadar Isis Osiris'i yeniden dirilterek ona bir penis eklemiş⁶²³ ve Horus'a hamile kalmış olsa da, piramit metinlerinde bakire olarak adlandırılmasına dayanarak, **Ephesos Artemisi**'yle⁶²⁴ özdeşleştirildiği görülür.

gösterilmiştir bk. Merkelbach, 2001, s. 87 ve res. 27-115-136-212-213. Ayrıca bk. Karayaka, a.g.e., s. 210., dn. 2120; Apuleius, Başkalaşım, (çev. Çiğdem Dürüşken), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006, XI.

⁶¹⁷ Budge, 1904b, s. 203-213.

⁶¹⁸ Starling Dow, "The Egyptian Cults in Athens", The Harvard Theological Review, Vol. 30, 4, Cambridge University Press, 1937, s. 184.; Pindoros, Pythian, IV, 16.

⁶¹⁹ Hoffman, 2003, s. 39, dn. 6.

⁶²⁰ Heyob, 1975, s. 44.; Eliade, 2003a, s.123.

⁶²¹ Dürüşken, a.g.e., s. 126.

⁶²² R.E. Witt, 1997, Isis in the Ancient World, John Hopkins University Press, s. 7.

⁶²³ Freeman, a.g.e., s. 25.

⁶²⁴ Akdenizin tarihöncesi devirlerinde Dağların kutsal kadını ve Yabani Hayvanların Tanrıçası olarak algılanan Artemis, çok erken dönemlerde bünyesine diğer tanrıçaların sıfatlarını almış ve Homeros devrinde; avcılarının, yabani hayvanların ve genç kızların koruyucusu vasıflarını bünyesinde koruyarak :, "bekareti ve analığı" ile ön plana çıkan bir tanrıça haline gelmiştir. bk. Eliade, 2003a, s. 341.

Maria'nın Jesus'u babasız doğurduğu gibi⁶²⁵ Isis'in de Horus/Harpokrates'i babasız doğurduğu düşünülmektedir. Böylece eski din biçimlerinin yeni dine uyarlanması da kolaylaşmış oluyordu.

Isis Osiris çifti Mısır'a tarımı ve uygarlığını getirmişti. Tanrı çiftinin Mısır'a hayat veren su ile ilişkisi Greko-Romen dünyada Isis ve Sarapis ikilisine adanan tapınakların yakınlarında hep su kaynağı bulunmasını⁶²⁶ açıklar niteliktedir. Astrolojik olarak Isis'in Sirius yıldızıyla ilişkisi, yıllık taşkın sırasında gökyüzünde yükselen yıldız Sirius'la anlamlandırılır. Osiris'in ölümü ve tekrardan dirilişiyle ilişkili birçok ritüelle kutlanmaktaydı. Ölüm, diriliş, (yeniden) doğum gibi kavramların ardışırılığı aynı zamanda dünyanın döngüsünü de sembolize ediyordu. Bu döngü mevsimlerin ardına gelişinden, gündüzün geceye evrilmesine, güneşin ışıklarından ayın ışınlarına, bir kralın egemenliğinden başka bir kralın hükümlanlığına kadar birçok dönüşüm biçimini çağırıştırıyordu. Ayrıca bu mitos, egemenlerin kısa aralıklarla değıştiğı ve sürekli savaşların yaşandığı bir Hellenistik dünya konseptine de uygundu. Bu döngünün Mısır'daki mimarı en çok da Isis'di; onun Seth'e öfkesi, Horus'a şefkati ve Osiris'e olan aşkı ve sadakati, Isis kültünün yaygınlaşmasını sağlamıştı. Bunları ancak böyle bir "ana tanrıça" başarabilirdi. Evrensel birçok özelliğı bünyesinde barındıran ve kolayca başka kültürlerle ortak yanı bulunabilecek bir kültü. Böylece tanrıçaya tapınım, Greko-Roman dünyada ve ayrıca Asia'da Hristiyanlığın paganizmi çökertmesine kadar yaygınlığını sürdürmüştür⁶²⁷.

Tanrıça Isis'e gittiğı bölgelerdeki yerel tanrıçalarla bazen kaynaşarak yeni bir karaktere büründürölüp, bazen de özdeşleşerek⁶²⁸ tapınılmıştır. Böylece Isis kültünün geç dönemde yayıldığı yerlerde birçok tanrıçayla kaynaşması, birçok yabancı kültün gezdiği alanlarda yerel kültürlerle özdeşleşmesi gibi onun da kompozit özellikler sergilemesine sebep olmuştur.

⁶²⁵ Witt, 1997, s. 44; 273.

⁶²⁶ Isis ve Sarapis kültünün suyla ilişkisi için bk. R.A. Wild, *Water in the Cultic Worship of Isis and Sarapis*, Leiden, Brill Archive, Vol. 87., 1981, s. 20, 132, ve 174. Isis kültünde arınma ve Isis topluluğuna alınma inisiyelerinde Apuleius'dan edindiğimiz bilgilere göre; yıkanma ritüeli ve su serpilme ritüelleri vardı, bu daha sonra Hristiyanlıkta da dine kabul edilme şartının vaftiz ritüelinden sonra gerçekleştirilmesi bakımından Mısır dini geleneğıyle yakından ilişkilidir. bk. Robinson R. *The History of Baptism*, Boston, 1951.

⁶²⁷ Henry Chadwick, *The Church in Ancient Society: From Galilee to Gregory the Great*, Oxford University Press, 2003, s. 526.

⁶²⁸ Erhat, A., 2000, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul, s.162.

Grekler, Isis'i tahılın ve bereketin tanrıçası olarak **Demeter** ile özdeşleştirmiştir. Herodotos'un aktarımına göre Mısır'ın tanrıları arasında çocukları koruyucu niteliklere sahip kadınların ve bereketin tanrıçası olarak bilinen Isis, Anadolu'daki ana tanrıça, Demeter'in diğer bir adıdır⁶²⁹. Başka bir bölümde Herodotos'un bildirdikleri; tanrıçanın Grek pantheonuna nasıl adapte edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Herodotos; **Apollon ve Artemis**'in aslında **Dionysos ile Isis'in çocukları** olduğunu ve Leto'nun Apollon ve Artemis'in koruyucu sütannesi olduğunu açıklamaktadır. Yine aynı bölümde Mısır dilinde Apollon'un Horus'a, Demeter'in Isis'e, Artemis'in ise Bubastis'e tekabül ettiğini aktarmaktadır⁶³⁰. Böylelikle Herodotos'un açıklamaları, Asia'nın yerel Kybele kültünün batıya taşınmasıyla kesin olarak bilediğimiz Demeter'le synkretize edilmişliğin üzerine, Demeter'in de yine Isis'le özdeşleştirilmiş olduğunu ekleyerek, **Kybele-Demeter-Isis** özdeşliği konusuna ilişkin temel dayanak noktalarından birine tanıklık etmemizi sağlar. Grek Mitolojisinde Zeus'la Demeter'in birleşiminden Persephone ve Leto doğar⁶³¹. Leto'dan da, Artemis-Apollon ikizi doğar.

Küçük Asia'da Isis'in Apollon'la zikredilmesi de Apollon'un Mısır'da Horus olarak tanınmasının⁶³² sonucudur. Dolayısıyla Lykia'da Leto'nun çocukları olarak tanınan Apollon ve Artemis; Hellen-Mısır kaynaştırmasıyla Sarapis ve Isis'in çocukları haline gelmiştir. Çünkü Sarapis sadece Zeus'la değil, Dionysos'la da sentezlenmişti. Gerçekten de Eliade'nin haklı tabiriyle Hellenistik Dönemde *“dinsel bağdaştırmacılık, dönemin egemen rengidir”*⁶³³.

Bu bağdaştırmalar gelişigüzel gerçekleşmiyordu. Isis'in birçok vasfı bünyesinde barındırması onu nasıl Mısır'ın geç dönem evrensel tanrıçası haline getirdiyse; Artemis'in de birçok ismi vardı. İki tanrıçanın synretizasyona uğramasının temelinde, varoldukları coğrafyada en popüler tanrıça olmalarıyla ilişkilidir. **Artemis Pergaia** ve **Artemis Ephesia**'nin Anadolu yerel tanrıçalarıyla Grek sentezi sonucunda ortaya çıktığı bilinmektedir⁶³⁴. Artemis'in Pergaia ethnikonuyla MÖ IV. yüzyılda Naukratis'de; MÖ II. Fayyum'da⁶³⁵ epigrafik olarak varlığının kanıtlanması; Isis'in

⁶²⁹ Herodotos, II 59.

⁶³⁰ Herodotos, II, 135.

⁶³¹ Eliade, 2003a, s. 308.

⁶³² Herodotos, II, 144.

⁶³³ Eliade, 2003b, s. 321.

⁶³⁴ Karayaka, a.g.e., s. 91-106.

⁶³⁵ bk. dn. 293-294.

toprakları Mısır'a, Grekler'in senteziyle evrensel nitelikleri ön plana çıkmış Anadolu menşeli bir tanrıçanın Ephesos dışındaki kanıtlarından biri olabilir. Kuşkusuz Ephesos'daki Artemis kültü, Isis kültü ve mysteriaları benzerliği⁶³⁶ bu kültlerin aynı kentte varlığını mümkün kılmıştır. IV. Ptolemaios'un (MÖ 222-205), Magnesia ad Meandrum'da Artemis Leukophryene onuruna kutlanan oyunları onaylanması ve kente dokunulmazlık verilmesi⁶³⁷ Hellenistik krallıklar devrinde Artemis onuruna düzenlenen oyunların kentlere prestij kazandırdığını göstermektedir. Mısır'ın ünlü tanrı tanrıçalarının Hellenistik Krallıklar aracılığıyla, Hellen kültürleriyle özdeşleştirilmesi bu süreçte hızlanmıştır.

Ayrıca Isis ve Demeter mitoslarının⁶³⁸ benzeşmesinde başka bir dayanak noktası da her iki tanrıçanın da kayıp ailesini (Isis'in Osiris'i; Demeter'in Persephone'yi) ararken üzgün ve bitkin halde bir kuyunun kenarında oturuyor olmalarıdır. Eleusis mysterialarına göre erginlenmiş olanların bir kuyu üzerinde oturmaları bu nedenle yasaktı⁶³⁹. Yine Herodotos'dan öğrendiğimize göre, Mısırlılar gibi *göçebe Libyalar da inek yemez, domuz beslemezdi*. Barkalı kadınlar da hem inek hem de domuz yemezlerdi. Kyreneli kadınların bile Isis'in etkisiyle inek yememeleri ve tanrıça onuruna oruç tutmaları⁶⁴⁰; hem Mısır'da ineğin kurban edilememesine, hem öküzün kutsallığına⁶⁴¹ hem de benzer geleneğin çevre coğrafyalarda da süregeldiğine işaret etmektedir.

Daha ileri bir tarihte "Isis dininin en büyük propaganda çalışması"⁶⁴² olarak kabul edilen Apuleius'un *Başkalaşım*lar adlı fantastik romanı; Isis gizemleriyle ilgili bilgiler sunmakta ve bu antik kaynakta Isis'in farklı bölgelerde değişik adlarla anıldığı bilgisi verilmektedir. *Metamorphoses* (Başkalaşım) adlı eserde Isis şunları söyler: *"Adım, tanrısallığım, bütün dünyada değişik biçimlerle, farklı adetlerle ve birçok isimle donatıldı. Bütün insanlığın içinde ilk halk olan Phrygialılar bana tanrıların anası*

⁶³⁶ Hölbl, 1978, s. 85.

⁶³⁷ Hüseyin Üreten, "Magnesia ad Maeandrum ve Artemis Leukophryene: Hellenistik Dönem Kraliyet Mektuplarının Katkılarına Bir Bakış", *History Studies: International Journal of History*, Vol. 4, 2012, s. 385.

⁶³⁸ Isis Mysteriaları ve Demeter Şenlikleriyle benzerlikler için bk. Witt, 1997, s. 152-164.

⁶³⁹ Frazer, 2004, s. 299., dn. 239.; Plutarkhos, "De Iside et Osiride", XV.

⁶⁴⁰ Herodotos, IV, 186.

⁶⁴¹ Herodotos, II, 41.

⁶⁴² Elisabeth Gebhardt-Jaekel, *Mors omnibus instat-Der Tod steht allen bevor: die Vorstellungen von Tod, Jenseits und Vergänglichkeit in lateinischen paganen Grabinschriften des Westens*, (zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie im Fachbereich Philosophie und Geschichtswissenschaften), Johann-Wolfgang-Goethe-Universität zu Frankfurt am Main, 2006, s. 95, dn. 295.; Eliade, 2003a, s. 333.

Pessinuntia der; kendi topraklarından fışkıran Attikalılar bana Cecropia Minervası der; her yanı denizlerle çevrili Kıbrıslılar bana Paphyuslu Venüs adını verir; okçu Giritliler Diana Dictynna der; üç dili konuşan Sicilyalılar yeraltının Proserpina'sı adını verir; Eleusisler beni çok eski tanrıçaları olan Ceres diye çağırır; bazıları Iuno der bana, kimi Bellona, kimi Hecate; kimi de Rhamnusia. Özellikle, doğuda oturup doğan güneşin ilk ışıklarıyla aydınlanan Aethioplialılar ve eski bilgeliklerin hepsinde mükemmel olan ve bana kendilerine özgü törenleriyle tapan Aegyptuslular, Kraliçe Isis olan gerçek adımla hitap ederler⁶⁴³. ”

Grekler Isis'i yalnızca Demeter'le özdeşleştirmemiş, ayrıca Aphrodite, Rhea veya Hestia olarak da adlandırmıştır. Ayrıca Roma dönemindeki Ceres'in Yunanistan'daki Demeter'le kıyaslanması gibi Thrakialılar'ın Kybele'si; Lykialılar'ın Leto'su ve Syrialılar'ın Astarte'si gibi birçok coğrafyada benzer şekilde evrensel bir ana tanrıça arketipinin oluştuğuna işaret eder⁶⁴⁴.

Diodoros'un aktardığına göre Mısırlı orakçılar hasat zamanı sapları kestiklerinde bu sapları yere koyar, göğüslerini vurarak döverler ve ağlayarak Isis'i çağırırlardı⁶⁴⁵. Benzer ritüel Herodotos'un bahsettiği yani “göğüslerini döverek” muhtemelen Osiris'e yakararak gerçekleştiriliyordu⁶⁴⁶. Ayrıca Isis'in buğday ile arpanın yaratıcısı olduğunu, dolayısıyla tanrıça onuruna düzenlenen festivallerde, halkın buğday ve arpa saplarını tutarak Isis'in onlara bağışladığı iyilikleri andığını⁶⁴⁷ aktarmaktadır. Osiris'de halkına Isis'in bulduğu buğday ve arpa tanelerinin tarımını öğreterek Mısır'ın tarım toplumuna geçmesini sağlamıştır. Her halükarda onun tahılla ilişkisi, tıpkı Kybele, Leto, Artemis⁶⁴⁸, Astarte⁶⁴⁹, Demeter gibi doğurganlık ve bereketle ilişkili tanrıça olabileceğini⁶⁵⁰ kanıtlamaktadır. Yunan mitolojisindeki Demeter ve Persophone⁶⁵¹, Syria mitolojisindeki Aphrodite (Astarte) ve Adonis⁶⁵², Phrygia mitosundaki Kybele ve Attis,

⁶⁴³ Kart, a.g.t., s. 6.; Dürüşken, a.g.e., s. 129-130.; Başkalaşım, 11, 5.

⁶⁴⁴ İnan, a.g.e., s. 229.

⁶⁴⁵ Kart, a.g.t., s. 5; Frazer, 2004, s. 300. ; Diodoros, I, 14.

⁶⁴⁶ Herodotos, II, 132.

⁶⁴⁷ Frazer, 2004, s. 117, dn 2.

⁶⁴⁸ Isis-Artemis için bk. Witt, 1997, s. 141.

⁶⁴⁹ Astarte Isis bağlantısı için bk. Wiliam H Roscher, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie: Iache-Kyzikos, 1890-1894 (Vol. 2, No. 1), BG Teubner, Leipzig, 1894, s. 645-655.; Syria'da Tykhe ve Babylon'un Astartesi özelliklerini taşıyan sikke için bk. a.g.e., s. 651.

⁶⁵⁰ Frazer, 2004, s. 300.

⁶⁵¹ Eleusis mysterialarının benzerliği için Eliade, 2003a, bk. 358-369.

⁶⁵² Syria mitosundaki benzerlikler için bk. Lucianus, De Syria Dea.

Mısır mitolojisindeki Isis ve Osiris çok benzer mitolojik altyapıya sahipti. Fakat Demeter ve Persophone mitosu; diğer üç kültüre ait mitosdan biraz daha farklı olarak kaybolan eşini ya da sevgilisini (Attis/Adonis) değil, kızını (Persephone) aramaktadır⁶⁵³. Bunun dışında Demeter şenlikleri ile Persephone'nin yılın belli zamanlarını yeraltında ve belirli zamanını yeryüzünde geçirmesi, yıl içinde doğanın ölümünü ve dirilişini⁶⁵⁴, temsil etmekteydi. Diodoros'a göre Mısır'ın en erken dönem halkı, gökyüzünü gözlemlerken evrenin durumundan korku ve şaşkınlığa kapılarak Güneş'e Osiris ve Ay'a Isis diyerek onlara sonsuz iki tanrı olarak⁶⁵⁵ tapındılar. Her durumda Isis'in karanlıkların tanrısı Seth tarafından öldürülen Osiris'i araması mitosu, Yunanların Adonis/Attis/Temmuz (Phrygia ve Sümer) efsanelerine ve Demeter-Kore mitoslarına benzemektedir⁶⁵⁶. Yine Isis-Io arasındaki ilişki, başındaki inek boynuzuyla da örtüşür, zaten Yunan mitolojisine göre karnında Zeus'un oğlu Epaphos'u (Apis) taşıyan Io Mısır'a giderek⁶⁵⁷ orada bir tanrıça olarak tapınım görecektir. Isis'in tacı olmadığı halde başından çıkan küçük boynuzlar Roma devrinde Io gibi betimlendiği örnekler bu mitolojik temele oturmaktadır.

Isis kültü Küçük Asia ve Yunan dünyasında kabul edildikten sonra Grek teolojisinin etkisiyle kanun koyucu ve adalet kavramının yaratıcısı olarak aynı zamanda uygarlığın başlatıcısı veya destekçisi olarak da kabul görmüştür⁶⁵⁸. Isis aynı zamanda, yine Hellenistik etkiyle yelkeni icat eden ve deniz yolculuğunu keşfeden tanrıça olarak denizler üzerinde güç sahibidir⁶⁵⁹.

Mısır hiyerogliflerinde “çok isimli” veya “bin isimli” olarak geçen Isis, Hellen yazıtlarında da benzer bir ifadeyle “on bin isimli” olarak zikredilmektedir⁶⁶⁰. Küçük Asia'da Cilicia kenti Anazarbos'da Roma İmparatorluk Devri'ne ait bir tapınak

⁶⁵³ Frazer, 2004, s. 323.

⁶⁵⁴ Yılın üçte birini ya da yarısını Pluto'yla (Hades) birlikte yeraltında geçirecekti, bk. Frazer, 2004, s. 323-324.; Plutarkhos, “De Iside et Osiride”, 69; Apuleius, VI. 2.

⁶⁵⁵ Diodoros, I, 11.

⁶⁵⁶ Erhat, a.g.e., s.162.

⁶⁵⁷ Erhat, a.g.e., s. 158-159, Herodotos, I, 1-5.

⁶⁵⁸ Karayaka, a.g.e., s. 210.; Magie, 1953, s. 166.

⁶⁵⁹ Magie, a.g.e., s. 166.; Heyob, 1975, s. 53 vd.; L. Vidman, Isis und Sarapis, s. 13 dn. 20.

⁶⁶⁰ Frazer, 2004, s. 299., dn. 240.; Ayrıca Isis'in Mısır dışında yayılmasıyla birlikte Grek ve Roma dönemlerinde karşımıza çıkan epithetlerinin derlendiği detaylı bir internet kaynağı için bk. <https://fiercelybrightone.com/2014/04/05/isis-greek-and-roman-epithets/>

yazıtında da yine tanrıçanın “bin isimli” olarak anıldığına⁶⁶¹ tanık oluruz. Isis tapınının Ptolemaioslar dönemiyle arttığı ele geçen arkeolojik verilerle de kanıtlanmıştır. Hellenistik ve Roma dönemlerinde Osiris-Isis yerine daha ziyade Sarapis-Isis ikilisiyle karşılaşılır.

Antik kaynaklar yoluyla edindiğimiz bilgilere göre tanrıça onuruna Roma döneminde de bayramlar düzenlenmektedir. 5 Martta kutlanan denizcilerin bayramı “Navigium Isidis”, Isis’in Seyri anlamına gelmektedir. Apuleius’un aktardığına göre önceki akşam Tanrıça dolunay görünümünde izlenebilmekte⁶⁶² ve ertesi gün bayram kutlanmaktadır⁶⁶³. 28 Ekim ile 3 Kasım arasında sonbaharda kutlanan “Inventio Osiristi” ise Osiris’i Bulma şenlikleridir⁶⁶⁴.

Isis tapınının MÖ 2400’e dek uzandığı öne sürülmektedir⁶⁶⁵. Fakat Isis’in insan biçimindeki ilk tasvirleri en erken Orta Krallık Döneminden itibaren (MÖ 2035–1550) görülmeye başlar⁶⁶⁶. Yeni Krallık döneminden (MÖ 1552–1070) itibaren Isis’in kullandığı ortasında güneş diski olan boynuzlu başlığın Hathor’un boynuzlarından alındığı düşünülmektedir. Kadınları koruyan tanrıça Hathor’un koruyucu niteliklerini almaya başlamasıyla gittikçe popüler hale gelmiştir⁶⁶⁷.

Genellikle çift boynuzun güneş diskini iki yandan çevrelediği bir başlıkla⁶⁶⁸ veya tahıl başakları taşırken de betimlenmektedir⁶⁶⁹. Birçok antik yazar “ayın hilal şeklindeki ortaya çıktığı görünümünden” ötürü Isis’in başına boynuzların koyulduğunu ve Mısırlıların ineği bu yüzden kutsal saydığını⁶⁷⁰ aktarmaktadır. İnek boynuzlarının hilale benzediğini aktaran antik kaynaklar, tanrıça Isis’in Selene’yle bir

⁶⁶¹ Kayl Ehling-Daniela Pohl,- Mustafa H. Sayar, *Kulturbegegnung in einem Brückenland, Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien*, Meyer, M. , & Ziegler, R. (Hrsg.), ASM 53, Habelt GMHB, Bonn, 2004, s. 227.

⁶⁶² “Navigium Isidis” hakkında ve tanrıçanın ay tezahürüyle ilgili bk. Apuleius, XI, 1-5.; ayrıca bk. Eliade, 2003b, s. 333-334.

⁶⁶³ Apuleius, XI, 7-24.

⁶⁶⁴ Dürüşken, a.g.e., s. 126-139; Plutarkhos, Morales “De Iside et Osiride”, XXXIX.; Eliade, 2003b, s. 333. ’de aktarıldığına göre 29 Ekim-1 Kasım arasında kutlanırdı.

⁶⁶⁵ Freeman, a.g.e., s. 24.

⁶⁶⁶ Aktaran, Kart, a.g.t., s. 7, dn. 38.; Ünlüoğlu, 2002, s. 9.

⁶⁶⁷ Isis’in karakterini detaylı görmek için bk. E.A.W., Budge, *The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian mythology*, (Vol. II), Chicago, 1904b, s. 202, 221.

⁶⁶⁸ Heyob, 1975, s. 49.; Plutarkhos, *De Iside et Osiride*, LII.; Diodoros, I, 11, 1-5.

⁶⁶⁹ R. Merkelbach, 2001, s. 15. vd.

⁶⁷⁰ Diodoros, I, 11, 3.

tutulmasına sebep olmuştur⁶⁷¹. Roma Dönemi'nde bazen ay'la ilintili olarak anılması, Apuleius'un yukarıda bahsedildiği gibi *Metamorphoses* kitabındaki "Altın Eşek" söylencesiyle de belirginleşir⁶⁷². Bu anlatıda Lucius, dolunayı tanrıçanın tezahürü olarak betimler. Boynuzlu başlığın yerine sıradan bir kadın başlığıyla betimlenmiş örneklerde başlıkta tanrısal gücün simgesi olan "uraeus" yer almaktadır⁶⁷³. Büyüyle ilişkisi tanrıça Hekate'yle de ilişkisini anlamlandırmaktadır. Bilindiği gibi Hekate ay tanrıçası olmakla birlikte ayın daha çok gizemli hali hilalle ve dolayısıyla büyüyle ilişkilidir. İki tanrıça arasındaki bağlantı büyü, kehanet, ay, astroloji ve yıldızlarla ilişkilendirilerek kurulur. Roma döneminde gittikçe rağbet gören Isis inisiyellerinde saçlar kesilir, temiz keten giysiler giyilirdi⁶⁷⁴.

Isis Lactans Tiplemesinde Isis, çocuk Horus'u (firavun) emzirirken (**Levha 5**) ya da kucağında şefkatle ilgilenirken betimlenmiştir. MÖ 1 binde yaygın olarak görülmeye başlayan "Çocuğunu emziren Isis" betimlemeleri, ikonografik olarak Hathor ve onun gibi eski Mısır tanrıçalarından süregelmiştir. Mısır'da Hathor'la beraber ve ondan bağımsız olarak tapınılmaya başladığından itibaren ideal eş, anne, kardeş gibi özellikleri ön plana çıkmıştır. Bu insansı özelliklerle, şefkat yönünün vurgulandığı Isis'in "Lactans tipi" olarak adlandırılmaktadır⁶⁷⁵. Bu tiplemede tanrıça çocuğu Horus'u emzirirken⁶⁷⁶ ya da kucağında betimlenmektedir. Horus'un aynı zamanda Mısır'ın yeni hükümdarlarının adı da olması, Isis'in hükümdarları ve ma'atı koruyan vasfını da ön plana çıkarmış olmalıdır. Ptolemaioslar Mısır'ında da sevilerek kullanılmaya devam eden bu tipoloji, Hristiyanlık döneminde⁶⁷⁷ Meryem-Çocuk İsa ikonografisiyle benzerlik teşkil etmektedir. MS 4. yüzyıl ve sonrasına ait dünya ve Avrupa müzelerinde sergilenen birçok heykel grubunun tanıtım kartında Isis-Horus ya da Meryem-Çocuk İsa

⁶⁷¹ Magie, a.g.e., s. 166.; Plutarkhos, *De Iside et Osiride*, LII.

⁶⁷² Apuleius, XI,1-2.

⁶⁷³ Budge, 1904b, s. 203.

⁶⁷⁴ Apuleius, IX, 10.; Herodotos, II, 37.

⁶⁷⁵ Isis Lactans ikonografisi için bk. Tran tam Tinh, V.,- Labrecque, Y., (1973), *Isis lactans: corpus des monuments greco-romains d'Isis allaitant Harpocrate* (Vol. 37), Brill.

⁶⁷⁶ Clark, 1946, s. 240; Witt, 1997, s. 15.; Ayrıca Nil papirüslerinde resmedilmiş Isis-Horus'un anne-çocuk ilişkisine bir örnek için bk. Merkelbach, 2001, s.17-18, Çiz. 11.; Isis Lactans tipinin Alexandria kenti sikkeleriyle Cyme, Sagalassos ve Roma kenti sikkelerinin karşılaştırılması için bk. Laurent Bricault, Richard Ashton vd., *Sylloge Nummorum Religionis Isiacae et Sarapiacae* (SNRIS), Vol. XXXVIII, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris, 2008, s. 28-29.

⁶⁷⁷ Pisidia Antiokheiası'nda ele geçen bir örnek için bk. Mehmet Özhanlı, "Pisidia Antiokheiası'nda Çocuk Taşıyan Paganist Kadınların Meryem'e Evrilmesi", Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2013/2, Sayı: 18., Isparta, 2013a, s. 86-88.

tasviri hali hazırda soru işareti olarak yer almaktadır. Eğer eser tipik bir ikona tasviri değilse gerçekten de 4. yüzyıldan sonra “çocuğunu emziren anne” heykel grubunun, yazıt da yoksa Isis-Horus’u mu yoksa Meryem İsa’yı mı betimlediğini belirlemek güçtür. Buna karşın annenin çocuk ilişkisinin bazen emzirirken, bazen kucağında otururken betimleri, Anadolu’nun yerli geleneğinde de olmak üzere birçok kültürde işlenmiş olup; günümüze kadar popülerliğini korumuştur. Bu tiplene anne çocuk ilişkisindeki kaçınılmaz ortak aklın arketipidir. Mısır’ın MÖ 1.binde Isis-Horus ikilisi olarak Mısır topraklarında tipikleşmiş ve Ptolemaioslar dönemiyle ünlenip başka topraklara yayılmış, Roma ve Hristiyanlığı kabul etmesine rağmen Doğu Roma’da da popüler hale gelmiş ve en nihayetinde Rönesans’da tekrarlanarak günümüze kadar yansımıştır. Isis’in Lactans tipi sikke betimlemelerinde de popülerdir. Fakat Roma egemenliği sırasında ele geçen sikkelerde Isis’in bu tipteki “Harpokratesi emziren” tiplemesinden daha ziyade Harpokratesi ya dizinin üstünde tutarken ya da koluna almış olarak onunla ilgilenirken resmedildiği⁶⁷⁸ örnekler mevcuttur.

Magie, Isis’in Yunan düşüncesinin etkisi altında; yasaları ve adalet kavramını tanıtarak medeniyetin destekçisi olarak görülmeye başladığını⁶⁷⁹ düşünmektedir. Oysa Mısır geleneğinde zaten firavunlar “ma’at”ın personifikasyonuydu⁶⁸⁰, ayrıca hem tanrı tanrıçaların başlarında ki tüy sembolü ve erken dönemlerden itibaren görülen kanatlarını açmış Isis betimlemesi, adaletin koruyucusu, ölümden sonraki yaşamda iyiliğin tartışılması gibi anlamlar taşıyordu. Tykhe (Fortuna), Hellenistik ve Roma Dönemleri’nde Isis’in unvanlarından biri haline gelmiştir. Böylece **Isis-Tykhe (Fortuna) tiplemesi** ortaya çıkmıştır. Isis ve Osiris Övgüleri’nde tanrıçanın ağzından; “Ben Kader’i fethettim ve Kader bana itaat ediyor” sözleri aktarılır⁶⁸¹. Ptolemaiosların Mısır’a gelişiyle Isis’in erken dönemden beri varolan “adaletin koruyucusu” özelliği muhtemelen Tykhe gibi tanrıçalarla örtüştürülmüş ve ön plana çıkmış olmalıdır. **Agathe Tykhe** olarak Isis, özellikle Alexandria gibi liman şehirlerinin “şans tanrıçası” olarak görülüyordu. Roma İmparatorları, hükümdarlıklarına iyi şans getirmesi umuduyla yatak odalarında Fortuna betimlemesi bulundururdu. Bilindiği gibi kentlerin koruyucusu olan Tykhe, sur tacı taşımaktadır. Bazı yazıtlarda ilahi bilgelik ve şansın kombinasyonunu

⁶⁷⁸ Bricault-Ashton, 2008, SNRIS-XXXVIII, s. 29.

⁶⁷⁹ Magie, 1953, s. 166.

⁶⁸⁰ Eliade, 2003a, s. 118.

⁶⁸¹ Eliade, 2003b, s. 322, dn. 4.

sembolize ettiği söylenen “Isis-Tykhe” olarak da karşımıza çıkmaktadır. Kuşkusuz Isis-Tykhe; Isis ve Tykhe'nin synkretize edilmiş haliydi. Bazen Isis-Fortuna olarak tasvir edildiğinde; Mısırlı atribusuyla inek boynuzlu ve güneş diskli tacını da taşırdı.

Isis'in atribuları; at nalı biçminde, saplı ve deliklerine metal parçalarının gevşek olarak yerleştirilmesiyle sallandığında tıkırtı çıkaran, tanrıçanın dini törenlerinde kullandığı düşünölen metal eşyası “sistrum” ve tanrıçanın tapınaklarına su serpmek için kullandığı kova formunda “situla”dır⁶⁸³. Tanrıça, Hellenistik dönem tiplerlerinden birinde sağ elinde yaygın literatürde bir müzik aleti olarak adlandırılan sistrum, diğer elinde ise bir situla tutarken tasvir edilir. Elindeki sistrum tıpkı Kybele'nin tympanonu gibi güröltü çıkarır ve dolayısıyla mystik başka kültlere benzer şekilde kara büyü ve nazar gibi kötü etkilere karşı koruyucu bir atribu olarak da düşünölr. Bu tipteme Roma döneminde de sevilerek kullanılmıştır. Hellenistik tiplerelerde yine bazen elinde buğday başağı bulunduran Demeter'e benzemektedir.

Hem inek hem de dümen Isis'le ilgilidir. O, bereketi ve yeniden doğuşu gerçekteşiren tanrıçadır. Mısır metinlerinde Isis, Güneş Tanrısı'nın teknesini yönlendiren tanrıçalardan biridir. Ölüyü ahirete taşıyan kayığı yönlendirmekteydi. Grek dünyasında ise Hellenistikte birlikte elinde dümen tutan Tykhe betimlemeleri popüler hale gelmişti. Hellenistik topraklarda, dümen, Agathe Tykhe'nin (İyi şanslar) sembolüydü. İlerleyen zamanlarda Graeco-Roman kaynaklarında, Isis'de dümenin yönlendiricisi olarak anılmıştır. **Isis Pelagia tiptemesi**yle denizin Isis'i haline gelen Tanrıça'nın kutsal dümeni ile yaşam gemisini yönlendirdiği vasfı Isis şenliklerin de ön planda olmuştu. Akdeniz'i geçerken denizlerdeki tehlikelere karşı denizcilere rehberlik etme vasfı devam etti. Dümen, Roma'da, Tanrıça Fortuna'nın da atribusuydu ve her iki tanrıça; Isis'le iliřkilendirildi⁶⁸⁴. Böylece Isis Pelagia Isis'in sevilen tiplereleri arasına girdi. Yelkeni icat eden ve deniz yolculuğunu keřfeden⁶⁸⁵ havalanmış yelken ya da bazen bir gemi parçası tutarak resmedildiđi⁶⁸⁶ örnekler yaygınlaşmıştır. Bu vasfıyla

Merkelbach, 2001, s. 548, Abb. 67.

⁶⁸³ Magie, a.g.e., s. 167.; Heyob, göst.yer.; Karayaka, a.g.e., s. 211.

⁶⁸⁴ Roscher, 1894, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie: Iache-Kyzikos, 1890-1894 (Vol. 2, No. 1), BG Teubner, Leibzig.

⁶⁸⁵ Magie, a.g.e., s. 166.; Heyob, 1975, s. 53 vd.; L. Vidman, Isis und Sarapis, s. 13 dn 20.; Karayaka, a.g.e., s. 210.

⁶⁸⁶ Karayaka, a.g.e., s. 210.; Magie, a.g.e., s. 166., dn.35.; 175, 181.; Merkelbach, 2001, s. 574 res. 96.

denizler üzerinde güç sahibi olan⁶⁸⁷ Isis Pelagia tiplemesinde de Hellenistik düşünce ve biçimi gözlemlenmektedir. Berlin’de korunan bir eserde başında Mısır’ın erken geleneğinden beri tanrıçanın atribusu olan inek boynuzları (cornua Lunae) ve güneş diskli başlığıyla, iki eliyle yelken tutar durumda resmedilmiş Isis Pelagia betimlemesi⁶⁸⁸, **(Levha 9)** Mısırlı örgelerle Hellen ikonografisinin bir aradalığını göstermektedir.

Bricault, Isis’in denizle ilişkili ana tipini sikkeler üzerindeki betimlemeleri gözönüne alarak farklı kategorilere ayırmıştır⁶⁸⁹. Ayrıca bu tipte heykel betimlemelerine de rastlanmakta olup, Nike ikonografisiyle çok yakın benzerlikler sergilemektedir. İleriye doğru atılan ve kıyafetin uçtuğu bu tipin; Alexandria’nın Pharos limanındaki Isis Pelagia heykelinden türemiş olduğu düşünülmektedir⁶⁹⁰. Kuşkusuz bu tip Samothrake Nike’sinden bu yana, limanlarda denizaşırı ticareti gelişkin kılma misyonunu üstlenmiş “gemicilerin koruyucusu” bir tanrıça tasviri olarak popüler hale gelmiştir. Korinth’de, Foça’da, Alexandria, Byblos gibi denizle ilişkili kentlerde ele geçen sikke betimlemeleri ve dökme kalıpların⁶⁹¹ sebebi de bu olmalıdır. Tanrıçanın bu tipteki Euploia-Epekoos, Pelagia, Poteria, Pharia gibi epithetleri denizcilerin koruyucusu ya da yolların mucidi gibi birbirine yakın anlamlar taşımaktadır⁶⁹².

Pompeii’de Isis tapınağının⁶⁹³ kuzeydoğu köşesinde “Nilometre” olarak adlandırılmış bir sarnıç yapısı ortaya çıkarılmıştır. Wild’e göre Nilometre’ler Isis kültürünün su ile ilişkisini kanıtlamaktadır. Aslında Nilometrelerin asıl işlevi Nil’in yükselme-alçalma seviyelerini ölçmek ve bu sayede taşkınların vereceği zararlara karşı ön tahminlere göre tedbirler almaktır. Wild, bu yapıda Nil’in taşkın ritüelinin gerçekleştirildiği kanısındaydı. Nil’in taşkınları Mısır’ın tarım ihtiyacı için gerekli olan suyu sağlıyordu. Nilometre’deki taşkın ritüeli ise Napoli körfezindeki tarımsal aktivitelerin gerçekleştirilmesini sağlayan suyu sembolize ediyordu. Nilometre’de

⁶⁸⁷ D. Magie, a.g.e., s. 166.; Heyob, 1975, a.g.e., s. 53 vd.; Vidman, L., Isis und Sarapis, s. 13 dn 20.; Isis-Sarapis tapınımlarında suyun önemi için bk. R.A. Wild, Water in the Cultic worship of Isis and Sarapis, Leiden, 1981; Karayaka, a.g.e., s. 210 dn. 2122.

⁶⁸⁸ Ägyptisches Museum Berlin’deki eser için bk. Merkelbach, 2001, s. 524, Abb. 45a.

⁶⁸⁹ bk. Laurent Bricault, Isis, Dame des flots, Centre informatique de philosophie et lettres, CIPL, Université de Liège, 2006.

⁶⁹⁰ Bricault, 2006, s. 93-94.

⁶⁹¹ E.R. Williams, "Isis Pelagia and a Roman Marble Matrix from the Athenian Agora", Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens 54 2, 1985, s. 109-119.

⁶⁹² Isis’in denizcilik ve yolculuklarla ilişkili olan epithetleri için bk. Bricault, 2006, s. 101-112.

⁶⁹³ Pompeii’deki Isis Tapınak kompleksi için bk. Merkelbach, 2001, s. 488-491.

toplanan yağmur suyu Pompeii duvar resimlerinde de görüldüğü gibi bir sürahi(situla) içinde taşınarak Isis (ve belki Sarapis) ritüellerinde kullanılıyordu.⁶⁹⁴

Isis kültü her durumda MÖ 5. yüzyıl sonu, MÖ 4. yüzyıl başında Atina'ya ulaşmış, Demeter kültüyle olan benzerliğiyle harmanlanarak Mısır'ın eski geleneğinden farklı, yeni bir imaja⁶⁹⁵ bürünmüştür. Orientalizan dönemin ardından Mısır'ın taştan yapılmış giysili kore ve kouroslarını mermere çeviren ve çıplak olarak betimleyen⁶⁹⁶ Hellenler; ilerleyen süreçlerde Hellenistik dönem Isis betimlemelerinde de değişikliğe gitmiştir. Hellen yontucular Isis'e zarif kadın görünümü kazandırmıştır⁶⁹⁷ ki bu görüntü Mısır'ın geleneksel ve frontal duruşlu Isis'inden oldukça farklıdır.

Isis tapınağına kurban sunumundan sonra orada uyuyanların rüyalarına girerek emirlerini kabul edenlerin hastalıklarını iyileştirici misyonu ile tehlikelerden kurtarma yetisine sahip; aynı zamanda tüm firavunların annesi ve hamisi, "ay tanrıçası" ve "dokumacılığın mucidi" olarak da tapınılırdı⁶⁹⁸.

Ptolemaioslar'ın Alexandria'da kurduğu müze yoluyla Isis kültürünün önem kazandığı bilinmektedir⁶⁹⁹. Serapeum'daki şifahane sayesinde, Isis'in şifa veren yönünün de ön plana geçtiği söylenebilir. Bilindiği gibi erken dönemden beri mumyalanacak cesetleri koruyan, onların ruhlarını karşı kıyıya götüren ve koruyucu kanatlarını mumyaların üstüne örten tanrıçadır⁷⁰⁰ ama aynı zamanda Osiris'i tekrar diriltici, Horus'u iyileştirici tedavileri vardır⁷⁰¹.

Isis, bazen de yaşlı bir büyücüdür⁷⁰². Horus'un annesi Isis'in, sihirde de baskın bir rol oynaması, onun **Hekate** kültüyle ilişkilendirilmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Piramit Metinlerindeki kadar erken bir tarihte kocasının vücudunun çürümesini tersine çevirebilen ya da engelleyebilen olağanüstü sihirli güçlerle alakalıydı. Büyü metinlerinde, toplumun alt tabakalarındaki bireylerinin sempati duyduğu popüler bir

⁶⁹⁴ Wild, 1981, s. 28.vd.

⁶⁹⁵ Francesco Tiradritti, "The Return of Isis in Egypt" A. Hoffmann (Hrsg.), Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches, BYZAS I, DAI, İstanbul, 2005, s. 217.

⁶⁹⁶ Işık, F., Lykia'nın "Hellenleşmesi" Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım, Anatolia, 36, 2010, s. 82.

⁶⁹⁷ Heyob, 1975, s. 3.

⁶⁹⁸ Karayaka, a.g.e., s. 210.; Heyob, 1975, s.1, 53. vd.; Magie, a.g.e., s. 166,184.; L. Vidman, a.g.e., s. 13. dn 20.

⁶⁹⁹ Witt, 1997, s. 49.

⁷⁰⁰ Witt, 1971, s. 17.

⁷⁰¹ Pinch, a.g.e., s. 27.; Isis'in hastalanan oğlu Horus'u büyü gücüyle iyileştirmesi mitosuna bk. Merkelbach, 2001, s. 18-21.

⁷⁰² Tiradritti, 2005, s. 214.; Merkelbach, 2001, s. 18-21.; Eliade, 2003a, s. 123.

tanrıça gibi görünmektedir. Roma Dönemi'nde Hekate kültünün yaygınlaşmasıyla birlikte, Isis'in ay kültüyle ilgili özellikle kara büyü gibi etkilerle ilgili yönünün Hekate kültüne taşındığı ya da Hekate'nin Isis'le özdeşleştirildiği gözlemlenmektedir. Yukarıda bahsedildiği gibi Apuleius; Isis'in bazı yerlerde Hekate olarak adlandırıldığını Isis'in ağzıyla aktarmıştır⁷⁰³. Homeros'da Hekate'den bahsedilmez fakat Hesiodos Thegoniası'nda oldukça geniş bir yer tutar. Artemis ve Apollon'un ethnikonlarından *hekatos*, *hekabolos*'la ilişkili olduğu düşünülür⁷⁰⁴. Yalvaç'ta ele geçen ve bugün Antalya Müzesi'nde korunan Hekateion'un bölgede bir tapınağının olabileceğine dair⁷⁰⁵ düşünceye götürse de netleşmemiştir. Pisidia Antiokheiası'nda ve hemen yakınındaki Men Tapınağında da Hekate kültünün Hristiyanlığa karşı eski tanrı tanrıçaların yüceltildiği dönemde varolduğu açığa çıkmıştır⁷⁰⁶. İlerleyen çalışmalar, Pisidia bölgesinde de Roma Dönemi'nde varolduğunu bildiğimiz Hekate kültüyle yerli kültürler, Selene, Helios, Men ve Isis kültü arasındaki olası ilişkileri anlaşılır kılmaya yardımcı olacak veriler sunacaktır.

Tanrıça'nın büyü gücüyle ilişkisi sadece ay'ın döngüleriyle bağlantılı Hekate gibi kültürlerle benzeşmemiş, aynı zamanda ana tanrıça kültürlerindeki anne-oğul birlikteliğinde kimi zaman yılan örgesi kullanılarak da ilişkilendirilmiştir. Isis, tüm Mısır tanrıları arasında insanlığın yaşadığı acılarla en yakın ilişkisi olan tanrıçaydı⁷⁰⁷. "Büyük büyücü"⁷⁰⁸ bu tanrıçanın en sık görülen epithetlerinden biridir ve sıklıkla akh'ı kullanarak büyüyü gerçekleştirirdi. MÖ 1. bin yılın başında büyü ritüeli tapınak kültürlerinde daha açık bir rol oynamaya başlamıştır. Bu süreçte mitoslarda da değişiklikler gözlemlenir. Isis oğlu Horus'la birlikte Seth'in taraftarlarını büyüleyerek alteder. İnek tanrıçası Hathor ve akrep tanrıça Serqet da dahil olmak üzere bir grup dost tanrı; Horus'un doğumuna katılarak çocuk Horus'u beslemek ve korumak için Isis'e yardım ettiler. Çeşitli tehlikeler çocuk Horus'u tehdit etti. Horus'la ilgili en erken

⁷⁰³ Apuleius, XI, 5.

⁷⁰⁴ Erhat, a.g.e., s. 125-126.

⁷⁰⁵ Pisidia'da Hekate kültünün varlığına dair yeni kanıtlardan biri 2005 yılında jandarma operasyonu sonucunda ele geçen 121cm boyutunda heykeldir. Yalvaç'ın bir köyünden ele geçmiş ve Antalya müzesinde korunan heykel hakkında detaylı bilgi için bk. N. Eda Akyürek Şahin, "Antalya Müzesi'nden İki Hekateion" Adalya, 14, 2011, s. 237-257.; Ayrıca 2017 yılında başlayan Men Tapınağı ve kutsal alanı kazıları sırasında hazine odasında ele geçen henüz yayınlanmamış Hekate figürünü bölgede kültüel bulguların artabileceği yönünde izlenim sunmuştur.

⁷⁰⁶ Mehmet Özhanlı, "Pisidia Antiokheiası Men Tapınağı ve Kutsal Alanı", Aktüel Arkeoloji, 2017b, s.10-13.

⁷⁰⁷ Pinch, a.g.e., s. 29.

⁷⁰⁸ Eliade, 2003a, s. 123.

efsanenin varyasyonlarına göre, genç Horus ona karşı gönderilen yılanları mucizevi bir şekilde yendi. İlerleyen süreçte Mısır geleneğinde; Horus'un daha savunmasız olduğu görülür. Horus yılanlar veya akrepler tarafından zehirlenir. Isis, güneş tanrısını oğlunun kurtarılması için ikna eder ve Thoth onu iyileştirmek için gönderilir⁷⁰⁹. Yılan arketipi de tarihin en erken zamanlarından beri hem negatif hem de pozitif anlamları yüklenmişti. Bir yandan düşman olarak betimlenirken bir yandan da sağlığın sembolü olarak bugüne kadar taşınabilmiştir. Luka İncili'nde peygamber İsa'nın da yılan ve akrepleri düşman olarak nitelendirdiği görülür⁷¹⁰.

Mısır sınırına yakın bir adada, Philae'de, ünlü Isis tapınağı kurulmuştur. Burası sihirle ilgili koruyucu bir alandı. Bu kutsal bölgenin düşmana karşı bir kale-set gibi algılandığını düşünen birçok araştırmacı vardır. Nubia'dan gelen hem fiziksel hem de doğaüstü istilalar tehlikesi, "bin askerden daha güçlü" olan Isis tarafından karşılanacaktı⁷¹¹.

Isis kültüyle alakalı **“Synnaio Theoi”** Osiris, oğlu Horus ve Anubis'tir⁷¹². İlerleyen süreçte Osiris'in Sarapis'e dönüşmesiyle Synnaio Theoi; Sarapis, Horus ve Anubis olacaktır. Yeraltı dünyasının eski bir tanrısı olan Anubis, ölüyü yeraltı dünyasına taşıyan; ölülerin hükümdarı ve koruyucusudur. Anubis'in kutsal hayvanı çakaldı ve bazen çakal başlı olarak resmedilirdi. Grekler tarafından yanlışlıkla bu hayvanın köpek olarak algılanmasıyla birlikte köpeğin Isis kültüne girdiği düşünülmektedir. Isis'e Osiris bedenini bulması konusunda yardımcı olan Anubis, ayrıca mumyalamanın tanrısı sıfatıyla ölülerin defnedilmesine yardımcı olmaktadır⁷¹³.

Erken Mısır geleneğinde, her tanrı tanrıça bir hayvan sembolüne sahipti. Isis'in fazla sayıda kutsal hayvanı vardı⁷¹⁴. Tanrıçanın en çok vurgulanan kutsal hayvanı inektir⁷¹⁵ ve Mısır dininde ineğin kurban edilmesi yasaklanmıştır⁷¹⁶. Kardeşi Hathor'la

⁷⁰⁹ Pinch, a.g.e., s. 27.; Isis'in hastalanan oğlu Horus'u büyü gücüyle iyileştirmesi mitosu için bk. Merkelbach, 2001, s. 18-21.

⁷¹⁰ İncil, Kutsal Söz Yayınları, İstanbul, 2014, Luka 10-19, s. 138. *“Gerçekten de size yılanları, akrepleri ve bunun yanı sıra düşmanın tüm gücünü ezmeye yetki verdim. Hiçbir etken size zarar vermeyecektir.”*

⁷¹¹ Pinch, a.g.e., s. 29.

⁷¹² Magie, 1953, s. 167.

⁷¹³ Magie, 1953, s. 167.; A Wiedemann Religion of the Anc. Egyptians 229 f. For the hymn from Cius see supra n. 22. For the association of Anubis with Isis see Drexler in Lexikon 2, 469.

⁷¹⁴ Witt, 1997, s. 31.

⁷¹⁵ Magie, a.g.e. s. 166.

⁷¹⁶ Kemertaş, 2000, s. 13.

birlikteliğinde “gökyüzünün sonsuz ineği” adlandırmasıyla karşılaşırız. Dolayısıyla bazı tasvirlerinde inek başlı betimlenmesi, bazen bizzat inekle metaformize edilmesi kaçınılmazdır. İnek dışında Isis’in timsah ve “Ay”ı sembolize eden Kedi’yle de ilişkisi vardır⁷¹⁷. Mısır’da bu hayvanlara kötü davranılamazdı⁷¹⁸.

Yunanca ve Latince formuyla Sothis, Mısır dilinde Sopdet’e karşılık gelmektedir; yani Sirius yıldızıdır⁷¹⁹. Eski krallık döneminde Isis’in taşkınlarla ilgili rolü önemlidir. Mısır hanedanlığında, Sirius gökyüzünde görüldüğünde Nil’in taşkınları, yani yeni yıl başlardı. Orta krallık döneminde Mısır takviminin bu yıldızın helyak doğuşuna göre değiştirilmesinin nedeniydi. Sirius Orion’a denk geldiğinde Nil taşar ve Mısır’a hayat verirdi⁷²⁰. Mısır’da Sirius’un görülmediği son 70 gün⁷²¹ Isis ve Osiris’in öte dünyaya çekildiği zamandı, Greklerde de “köpek günleri” olarak anılan sıcak yaz günleri başlardı. Romalılar ise Sirius’un doğuşunu kutladıklarında köpek ve koyun kurban ederlerdi. Helenistik dönemde görülen Sopdet büstleri, Isis ve Demeter’in synkretize olmuş örtülü betimlemeleri şeklinde yorumlanmaktadır. Literatüre **Isis Sothis** ve hatta **Isis-Sothis-Demeter** olarak geçen tanrıça, bu tiplerde bir köpeğe binmiş ve yıldızlarla resmedilmiştir⁷²². Tanrıçanın bu tiplerinin kökeni hala tartışılmaktadır.

Tanrıçanın imparatorluk devri betimlerinde genellikle omzuna düşen bukleleriyle alnını saran bir bant, dar kollu tunika ve önde iki pileli düğümlü ve saçaklı manto, sağ elinde sistrum ve sol elinde situla ile karşılaşmaktayız⁷²³.

Bilge Isis’in gökyüzünde ve dünyada Güneş tanrısı Ra’nın gizli adı dışında, bilmediği hiçbir şey yoktu. Tanrıların en üstününün adını bulmaya karar verdi. Yaşlanmış olan Ra’nın tükürüğü yere düştüğünde, Isis tükürüğü kil ile karıştırarak yılan yaptı ve büyüyle bu yılanı canlandırdı. Ra tarafından her gün alınan yolun yakınında bu yılanı sakladı ve yılan Ra’yı soktu. Eğer Isis Ra’yı iyileştirirse ona bazı büyülü

⁷¹⁷ Thebes’de Mut-Bast, Isis olarak tasvir ediliyordu. Bast, Mısır’ın kedi başlı tanrıçasıydı. Budge, 1904a, s. 447.

⁷¹⁸ İnek Herodotos’a göre de Isis’in kutsal hayvanıydı.

⁷¹⁹ Merkelbach, 2001, s. 14.

⁷²⁰ Merkelbach, 2001, s. 102-103.

⁷²¹ Freeman, a.g.e., s. 70.

⁷²² Bricault-Ashton, SNRIS-XXXVIII, Paris, 2008, s. 35-36.; Merkelbach, 2001, s. 588, Abb. 112-113.

⁷²³ Heyob, 1975, s.60.; Dunand, F., Le Culte d’Isis II, s.148.

güçler verecekti. Bu şekilde Isis, bazı gizemli sözler söyleyerek büyü gücünün etkisiyle Osiris'i yeniden diriltti⁷²⁴.

Mısır kültleri Pompeii'ye MÖ 100 civarında taşınmıştır. MÖ 2. yüzyılda inşaa edilen Isis tapınağı, Pompeii'deki MS 62 depreminden sonra yeniden inşa edilmiştir. Isis kültünün Pompeii'deki öneminin, liman kenti olmasıyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Pompeii kentinin ekonomisi denizciliğe dayanmaktaydı ve Isis'in denizcilerin hakimi vasfına sahip olmasıyla bu külte ilginin arttığı öngörülmektedir. Bilindiği gibi MS 79. yılında Vezüv yanardağının tüfleri altında kalmış olan kent⁷²⁵, yaklaşık 1700 yıl korunmuştur. Bu sayede Pompeii ve Herculaneum kalıntıları Mısır kültürlerinin Greko-Roma dünyayla kaynaşması hakkında önemli verileri bugüne taşıyabilmiştir. Pompeii'de hem Isis tapınağı (Iseum), hem Nilometre hem de çeşitli Fresko ve heykeller yardımıyla Mısır kültürlerinin varlığı kanıtlanmıştır.

Bu kaynaşmayı gösteren güzel bir örnek, Pompeii'den bir freskoda izlenebilir. Merkelbach, haklı olarak freskoda sahnenin iki tarafında betimlenen Isis tiplerlerinden soldakini **Isis-Tykhe**; sağda atın üzerinde elinde meşaleyle betimlenen tanrıçayı ise **Isis-Selene** olarak tanımlamıştır⁷²⁶. Bu sahne İkonografik açıdan Merkelbach'ın tespit ettiğinden daha fazlasını da ifade edebilir. Solda tanrıça kolunda bereket boynuzuyla sağındaki altara dayanmıştır, sol elinde globus üzerine desteklenmiş bir gemi parçası tutmaktadır. Bu haliyle Tykhe betimlemelerine benzemektedir. Oysa altarin üstünde Isis'in atribusu sistrum durmaktadır, hatta tanrıça başına lotus çiçeği ve Sothis yıldızı resmedilmiş güneş diski (cornua Lunae) takmıştır, bu haliyle de Isis'tir. Fakat aynı zamanda küre üzerinde durmaktadır ve kanatlı betimlenmiştir, bu ikonografi kuşkusuz **Nike**'yi anımsatır. Son olarak üst yanı çıplak oluşuyla ve duruş biçimiyle **Aphrodite**'ye benzetilebilir, çünkü Nike ve Tykhe betimlemeleri giysilidir (**Levha 8**). Isis-Tykhenin sağında uçmakta olan bir eros betimlenmiştir. Sahnenin sağında Isis-Selene at üzerinde elinde meşalesiyle betimlenmiştir. Merkez sahnenin altında ise birçok tanrının sembolü hatta Agathos daimon olarak düşünülebilecek iki yılan ve ortalarında üstünde çam kozalağı olan bir altar durmaktadır. Görüldüğü gibi sahne birçok farklı tanrıçanın ikonografisini barındıran kompozit bir yapı sergilemektedir.

⁷²⁴ Pinch, a.g.e., s. 30.

⁷²⁵ Plinius, VI, 16-20.

⁷²⁶ Merkelbach, 2001, s. 548, Abb. 67.

Yukarıda Herodotos'tan başlayarak antik kaynaklarda Isis'in başka topraklarda birçok tanrıçayla bir tutulduğu aktarılmıştı. Isis'in Roma Dönemi'nde Apuleius'un yaşadığı döneme gelinene kadar evrensel bir tanrıça konumuna erişmiş olmasının nedenlerinden biri kuşkusuz Akdeniz ticaretinin gittikçe gelişkin hale gelmesidir. Bunun dışında Sarapis bölümünde bahsedildiği gibi; Sarapis'in Asklepios'la kaynaşmasından ve Hygeia'ya da Asklepios'la birlikteliğinden dolayı “iyileştirici” vasfının yüklenmesi⁷²⁷, **Asklepios-Hygeia** ikilisinin **Isis-Sarapis**'le de bir tutulmasını kolaylaştırmıştır⁷²⁸.

Böylece Isis, hem erken dönem Mısır mitoslarının etkisiyle hem de yayılmaya⁷²⁹ başladığı coğrafyalarda varolan kültlerin vasıflarıyla kaynaşarak çok fazla ethnikona, atributa ve kutsal hayvana sahip olarak Roma dönemi sonlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Hatta tanrıçanın izleri, aşağıda bahsedileceği gibi Hamsa motifi gibi erken dönemden beri taşıdığı bazı Mısırlı sembollerle günümüz dinlerine kadar yansımıştır.

3.2. TANRI SARAPIS, KÖKENİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Tanrı Sarapis, kökeni halen tartışılmalı olmakla birlikte şuanki verilere göre ismi ilk kez Hellenistik dünyada zikredilen synkretik bir tanrıdır. Tanrının ismi çok az istina MÖ 250'lerden olmakla birlikte, MÖ 3. yüzyılın son çeyreğinden önce görülmemektedir. Birkaç harf değişikliğiyle farklı varyasyonlara dönüşse de yazıtlarda eski Grekçe ve Latince biçimiyle yaygın olarak Σάραπις veya Σέραπις olarak geçer. Son araştırmalara göre “Sarapis” formu daha yaygındır. En erken örneklerde Σαραπίωνι, Σαραπ[ίων, Σαραπ gibi formlarına rastlanmaktadır. Hatta bazı metinlerde hem Sarapis, hem de Serapis olarak iki formuna da rastlanmaktadır⁷³⁰.

Sarapis kültü Ptolemaioslar döneminde Isis'le birlikte devletin resmi tanrı ve tanrıçası olarak ön plana çıkmıştır. Ptolemaios I. Soter MÖ 320 civarında başkenti Memphis'ten Alexandria'ya taşıyınca, Sarapis kültü de yeni başkente taşınmıştır⁷³¹. Böylece Alexandria kentinin ve Ptolemaioslar hanedanlığının ulusal tanrısı olmuştur.

⁷²⁷ Karayaka, a.g.e., s. 106.

⁷²⁸ Cilicia Bölgesi'nde Asklepios ile Hygeia ve Sarapis ile Isis kaynaşması için bk. dn. 781.

⁷²⁹ Mısır kültürünün yayılması için bk. Witt, 1997, s. 46 vd.

⁷³⁰ Clarysse, W., Paganini, M. C., 2009, “Theophoric Personal Names in Graeco-Roman Egypt, The Case of Sarapis”, Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, 55(1), s. 75-76.

⁷³¹ Merkelbach, 2001, s. 73.

Orada artık kimse Sarapis'i Memphis'deki gibi boğa formunda görmüyordu, bilakis o tanrıların kralı olarak Grek tanrısı **Zeus**'du. Kültün merkezi Alexandria'daki Serapeum'du. Yavaş yavaş büyük bir tapınak kompleksi haline geldi⁷³². İlerleyen süreçte Romalı lejyonerler aracılığıyla imparatorluğun en ücra köşelerine kadar yayıldı⁷³³.

Tanrının Küçük Asia, Grek, Babil ve nihayetinde Mısır kökenli olduğu konusunda farklı fikirler öne sürülmektedir. Bu tezlere karşın literatürde neredeyse istinasız olarak Sarapis kültü, Mısır kökenli kültler arasında zikredilmektedir. Hellenler'in Mısır tanrısı Osiris yerine Sarapis adını kullandıkları⁷³⁴ kanısı, aşağıda açıklamaya çalışacağımız gibi birçok araştırmacı tarafından kabul görmektedir.

MÖ 3. yüzyılda Mısır'da ve Hellen dünyasında yaygın bir şekilde karşımıza çıkan bu külte dair antik kaynaklarda Hellenistik dönem öncesi bir bilgiye rastlamamaktadır. Sarapis'e dair tipolojik benzerlikte olan eserleri saymazsak; epigrafik veriler de kültün Hellenistik öncesine inmesini mümkün kılmamaktadır.

Ptolemaioslar'ın Mısır'a egemen olması; onlara bu köklü geleneğe sahip uygarlığa kendini kabul ettirebilmelerinin yolunun dinleri bir şekilde kaynaştırmak gerçeğini göstermiştir. Yukarıda, hanedanlığının istikrarını idame ettirme düşüncesiyle I. Ptolemaios'un **Mısır kökenli Manethon** ve **Grek kökenli Timotheus**'u görevlendirerek Sarapis kültü bağlamında dini dönüşümünü nasıl gerçekleştirmeye çalıştığına değinilmişti. Kültün bu şekilde Ptolemaioslar tarafından din gücüyle istikrarını sağlama aracı olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir⁷³⁵.

Sarapis kültünün I. Ptolemaios (MÖ 305-283) ya da III. Euergetes Dönemi'nde (MÖ 246-241)⁷³⁶ evrensel Grek ve Mısır tanrılarının synkretize edilerek⁷³⁷ ortaya çıkarıldığı tezi, antik kaynaklar tarafından aktarılan Ptolemaios'un rüyasına dayandırılmaktadır. Ptolemaios Soter, gördüğü bir rüya üzerine **Sinope** kralı Skydrothemis'den Pluton ya da Sarapis heykelini istemiştir. Tacitus'un aktardığı bu

⁷³² Merkelbach, 2001, s. 74.

⁷³³ Hornung, 2004, s.149.

⁷³⁴ Witt, 1971, s. 55.

⁷³⁵ Kart, a.g.t., s. 15.; Fraser, 1960, s.18.

⁷³⁶ Kart, a.g.t., s. 14-15.; Heyob, 1975, s. 3.; Tacitus, kült heykelinin III. Euergetes Devri'nde Syria Seleukeiası'ndan getirildiği inancını aktarır., Tacitus, IV, 84-85.

⁷³⁷ Stambaugh, 1972, s.1-13.

rüyaya göre; Ptolemaios'a en güvenilir arkadaşlarını Pontos'a gönderip, kült heykelini Mısır'a getirmeleri, bu heykelin ülkeye refah, güç ve şöhret kazandıracağı söylenmiştir⁷³⁸. Araştırmacıların çoğu bu rüyanın Grek ve Mısır tanrılarını birleştirmek için Ptolemaiosların danışmanları tarafından bilinçli olarak üretildiğini düşünmektedir. Plutarkhos'da da biraz farklı anlatılmakla birlikte aynı rüya aktarılmıştır. Grek ve Mısır tanrılarının sykretizasyonunda Sinope kenti'nin adının geçmesi önemlidir. Karadeniz kıyısında bir Miletos kolonisi olan Sinope'nin⁷³⁹, Akdeniz'in güneyinde-Kuzey Mısır'da kurduğu başka bir koloni kenti de bahsediliği gibi Naukratis'dir. Dolayısıyla rüyada geçen kent; Grek-Mısır kültürlerinin bağdaştırması için özenle seçilmiş olabilir.

Bazı araştırmacılar ise Sarapis'in kökeni için Sinope şehri tezini reddetmekte; Sinope kentinin antik kaynaklarda Memphis kenti ile karıştırıldığını ileri sürmektedir⁷⁴⁰. Kültün İskender öncesinde kurulmuş olan Babil'deki tapınaktan, İskender'in ölüm döşeğindeyken Mısır'a getirilmiş Sami menşeele bir tanrı olduğunu⁷⁴¹ fikrini öne süren araştırmacılar da vardır. Kültün İskender öncesinde Mısır'da zaten varolduğuna dair Macrobius'un⁷⁴², Plutarkhos'un⁷⁴³ ve Arrianos'un⁷⁴⁴ aktarımları baz alınmıştır. İskender ölmeden önce son günlerindeyken komutanlarından Seleukos, Sarapis tapınağına gönderilir⁷⁴⁵. Plutarkhos'a göre Sarapis; Osiris gibi tüm halkların tanrısıdır⁷⁴⁶.

Ptolemioslar Dönemi'yle ünlenmesine karşın; Sarapis'in Ptolemaioslar öncesinde Mısır'da varolan bir tanrı olduğu tezi, antik kaynaklarda da görüldüğü gibi daha ziyade etimolojik temellidir. Bu çıkarıma göre, Sarapis ismi, Memphis'in boğası Apis ile Osiris'in birleşimi⁷⁴⁷ olan "Osorapis"den gelmiştir. Tanrı Sarapis'in ismi, "Osi(=o)rapis"in Hellenize formu⁷⁴⁸dur. Bu fikir, Memphis'deki Ptah tapınağının karşısında bir tapınakta özenle beslenen kutsal Apis ineği ile ilişkilendirilmektedir. Apis

⁷³⁸ Tacitus, *Historiae*, IV, 83- 84.

⁷³⁹ Arrianus, Arrianus'un Karadeniz Seyahati, Arriani *Periplus Ponti Euxini* , (Hellence Aslından çev. Murat Arslan) Odin, İstanbul, s. 29.

⁷⁴⁰ Heyob, 1975, s. 3-8.

⁷⁴¹ Stambaugh, 1972, s. 10- 11.

⁷⁴² Kart, a.g.t., s. 16.; Macrobius, *Saturnalia*, I, 20, 16.

⁷⁴³ Plutarkhos, *The Parallel Lives, Alexander*, LXXIII-LXXVI.

⁷⁴⁴ Arrianos, F., *Anabasis*, VII, 26, 2.

⁷⁴⁵ Plutarkhos, *The Parallel Lives, Alexander*, LXXVI.

⁷⁴⁶ Plutarkhos, *De Iside et Osiride*, XXVIII.

⁷⁴⁷ Kart, a.g.t., s. 11.; Stambaugh, 1972, 2-5; Fraser, 1960, 3 dn 1; Takács 1995, s. 28.

⁷⁴⁸ Karayaka, a.g.e., s. 212.

öldükten sonra gerçekleştirilen cenaze ritüelinden sonra Osiris’de vücut buluyordu⁷⁴⁹. Bu yüzden Apis ölünce tıpkı Mısır firavunları gibi mumyalanarak Saqqara’daki yeraltı mezarlarına gömülüyordu. Rahipler, belirli zamanlarda kutsal boğanın hareketlerini izleyerek kehanette bulunurlardı. Apis’in ölümü Mısırlılar için büyük bir yas, yeni doğan Apis ise devasa bir coşkunun sebebi olurdu. Öyle ki Herodotos; Pers kralı Kambyses’in Apis’i öldürmesinin⁷⁵⁰ ardından gerçekleşen olayların üzerine, Kambyses’in hastalanmasını belki de Apis’in ondan öç almış bile olacağı⁷⁵¹ şeklinde yorumlamıştı. Apis için düzenlenen ritüel ve ayinler, Serapeum’da gerçekleştirilirdi⁷⁵². Sarapis’in en ünlü tapınakları da; Saqqara’daki Apis mezarları ve tapınağı⁷⁵³ ile MS 389’da Theodosius’un yıkımına kadar Akdeniz dünyasında bir zamanlar hac merkezi olan İskenderiye’deki büyük Serapeum idi.

Osiris’le birleştirilmiş Apis’e; Hellenistik Dönem öncesi “Hellenomemphisliler”⁷⁵⁴ zaten “**Osorapis**” adı altında tapınmaktaydı⁷⁵⁵. Memphis Hellenleri, I. Ptolemaios zamanında muhtemelen Osiris-Apis’ini kısmen Hellenistik karaktere büründürmüştür. Örneğin eskiden beri bilinen Osiris’in kült merkezi olan Abydos kentinde çıkan yazıtta ölüm tanrısı⁷⁵⁶ vasfı Hellenistik Dönemde tanrı Sarapis’e de geçmiştir. Serapeum’da bulunan çift dilli adak yazıtları ve yine Memphis’deki Osiris-Apis tapınağının Serapeum olarak da anılması; Sarapis ile **Osiris-Apis** ilişkisini⁷⁵⁷ pekiştirici niteliktedir.

Erken Ptolemaioslar Dönemi’yle birlikte Osiris-Apis tanrı Hades ile özdeşleştirilmiştir⁷⁵⁸. Bazı yazıtlarda ikonografik olarak benzeştiği Osiris, Helios, Zeus gibi tanrılarla Sarapis’in ayrı ayrı anıldığı⁷⁵⁹ da görülmektedir. Küçük Asia yazıtlarında Sarapis altı kez **Helios**’la birlikte anılmaktadır. Tanrı Sarapis; Grek ve Roma dünyasının

⁷⁴⁹ S. Pfeiffer, “The god Serapis, his Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt”, in: Paul McKechnie, Philippe Guillaume (Hg.), Ptolemy II Philadelphus and his World (Mnemosyne: supp. Vol. 300), Leiden-Boston, 2008, s. 389-391.

⁷⁵⁰ Herodotos, III, 27-29.

⁷⁵¹ Herodotos, III, 30-33.

⁷⁵² Inan, A., 1987, s. 225, 226.

⁷⁵³ Psammetikhos, Apis’in beslenmesi için Memphis’de saray kurdu. Herodotos, II, 153.

⁷⁵⁴ Akdeniz Medeniyetleri araştırmacılarının bir kısmı Hellenistik dönem öncesinde Mısır’a gelip ticaret yapmak amacıyla kıyı kentlere (Memphis gibi) yerleşen Hellenleri bu isimle anmaktadır.

⁷⁵⁵ S. Pfeiffer, a.g.m., s. 389-390.

⁷⁵⁶ Kart, a.g.t., s. 9.; Stambaugh, 1972, s.1.; En erken MÖ4.yy sonları tarihine verilmekle birlikte Sarapis kültüne dair en erken yazıtlardan biri olma özelliği göstermektedir.

⁷⁵⁷ Pfeiffer, a.g.m., s. 390, dn. 17-18.

⁷⁵⁸ Budge, 1904b, s. 349.

⁷⁵⁹ Pfeiffer, a.g.m., s. 392.,dn.27.; Stambaugh, 1972, s. 50-51.

hakim olduğu alanlarda **Hades, Zeus ve Dionysos**'la⁷⁶⁰ kaynaştırılmış bir biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Dolayısıyla Osirapis ile Sarapis ismi arasındaki benzerlik, Sarapis isminin kökenini Mısır'a götürmektedir. Plutarkhos'a göre Sarapis adı Mısırlı ise, Mısırlıların kutladığı "Sairei" adlı festivalle aynı kelimedenden geliyordu ve bu kelime neşe ile mutluluk anlamlarını taşıyordu⁷⁶¹.

Tacitus'a göre Antik Mısırlılar'ın birçoğu tanrı Sarapis'i hastaları iyileştiren **Asklepios**, bazıları en eski tanrı olan Osiris, çoğu da herşeyin yüce efendisi Jupiter olarak görüyordu⁷⁶². Yine Plutarkhos, bu tanrının kanonik bir tanrı olduğunu aktarmaktadır. Plutarkhos'a göre bu heykel tanrının köpeği Kerberos ve bir yılanla birlikte resmedilmişti. Bu nedenle Ptolemaioslar bu heykeli **Pluto** olarak adlandırmıştı.

Araştırmacıların bir kısmı Alexandria'daki Sarapis tapınağı kült heykeli tipolojisinin, Sinopluların Bryaksis'den tapınağa konulmak için istediğı Sarapis (ya da Pluto)⁷⁶³ kült heykelinin ana tipinden kaynaklandığını öne sürmektedir⁷⁶⁴. Fakat ne Bryaksis tarafından yapıldığı düşünölen heykel, ne de aynı kült heykeli olduğu kabul edilse bile Alexandria'nın orijinal Sarapis kült heykeli ele geçmemiřtir⁷⁶⁵.

Ayrıca başka bir tartışma Alexandria'daki heykelin önlö Bryaksis tarafından mı ya da aynı isimde başka bir heykeltraş tarafından mı⁷⁶⁶ yapılmış olduğudur. Bu tartışmanın gerekçesi, İskenderiyeli Clemens'in, heykelin Atinalı olmayan Bryaksis tarafından yapıldığını zikretmiş olmasıdır. Clemens ayrıca heykelin farklı materyallerden oluşturulduğunu ve koyu mavi renkte boyalı olduđu⁷⁶⁷ aktarmıştır.

⁷⁶⁰ Pompeii'de Octavius Quartio Evi'nde bulunan Dionysos-Sarapis büstü için bk. Merkelbach, 2001, s. 518, Abb. 38.

⁷⁶¹ Kart, a.g.t., s. 11.; Plutarkhos, De Iside et Osiride, XXX.

⁷⁶² Tacitus, Historiae, IV, 84.

⁷⁶³ Plutarkhos'a göre bu heykel Pluto'dur., bk. Plutarkhos, De Iside et Osiride, 361.;bk. Magie, 1953, 168.

⁷⁶⁴ Stambaugh, 1972, s. 27-34.

⁷⁶⁵ Alexandria'daki Sarapis tapınağı kült heykeli hakkında detaylı bilgileriçin bk. Hornbostel, W., (1973), Sarapis: Studien Zur Überlieferungsgeschichte, Den Erscheinungsformen Und Wandlungen Der Gestalt Eines Gottes (Etudes Preliminaires Aux Religions Orientales Dans L'Empire Romain)Leiden, E. J., Brill, Taf. CXCI Abb, 310., s.35-58., Ayrıca kült heykelinin rekonstrüksiyonu için bk. a.g.e., s.59-102.

⁷⁶⁶ Magie,1953, s. 169.

⁷⁶⁷ Clemens, Protrepticus, 48, 5.

Dolayısıyla antik kaynaklardaki farklı betimlemeler baz alınarak Sarapis ikonografisi üzerine farklı fikirler öne sürülmüştür⁷⁶⁸.

Tartışmalara rağmen heykeltraş Bryaksis tarafından MÖ 300 civarında yapılan ünlü Alexandria kült heykeli, tanrının tahtta oturmuş halini resmeder⁷⁶⁹. Ayrıca ayakta duran ve büst şeklinde replikleri de vardır⁷⁷⁰. Her durumda ele geçen replikler antik yazarların aktarımlarıyla da pekiştirildiğinde; tanrı Sarapis, khitonik Hades, Zeus, Amon, Dionysos⁷⁷¹, hatta Pan, Pluton⁷⁷² ile Osiris⁷⁷³ ikonografilerinin bilinçli olarak birleştirildiği, kaynaştığı (hatta literatürde bazen karıştırıldığı) bir tanrı görünümüyle Ptolemaioslar döneminde, ilerleyen süreçte Grek ve Roma dünyasının hakim olduğu alanlarda ünlenmiştir.

Sarapis'in genel görünümü Yunan tanrılarına benzemektedir. Bereket tanrısı vasfıyla başında kalathos bazen bir elinde bereketle ilişkili cornucopiayla bazen de diğer elinde paterası ile betimlenmiştir⁷⁷⁴. Baba tanrı özelliğiyle genellikle sakallı betimlenir. Yanında köpeği Kerberos'la betimlenmesi onun yeraltı dünyasıyla ilişkisi gösterir. Sarapis'in başındaki kalathos, tahıl ölçeği olarak kabul edilir ve yine bereketi simgelediği⁷⁷⁵ düşünülür. Üzerinde bazen zeytin dalı (bazen de tahıl başakları) bulunan başlığının; Osiris'in hükümdarlık tacından alındığı dile getirilmektedir⁷⁷⁶. İkonografik açıdan neredeyse karıştırılacak derecede Grek baş tanrılarına benzerliği ve epigrafik verilere göre çoğu zaman birlikte zikredilmiş olması itibarıyla tanrı Zeus gibi "baba bir tanrı" görünümündedir. Ayrıca o sadece Zeus, Pluton değil, aynı zamanda gemileri koruyan Poseidon, tedavi edici vasfıyla Asklepios⁷⁷⁷, Yahudi tanrısı Jahwe idi.

⁷⁶⁸ Antik kaynaklardaki anlatımlara göre yapılan değerlendirme için bk. Hornbostel, W., 1973, Sarapis: Studien Zur Überlieferungsgeschichte, Den Erscheinungsformen Und Wandlungen Der Gestalt Eines Gottes, Leiden, E. J., Brill, s. 34-54.

⁷⁶⁹ Sarapis'in Alexandria tipinde betimlenmiş bir repliği için bk. Merkelbach, 2001, s. 83., Zchg. 23.; başka bir örnek için bk. a. y. Abb.116.

⁷⁷⁰ Merkelbach, 2001, s. 83.

⁷⁷¹ Sarapis-Dionysos ilişkisi için bk. Stambaugh, J. E., 1972, Sarapis Under the Early Ptolemies, Brill Archive, s.53-55.

⁷⁷² Diodoros, I, 25.

⁷⁷³ Sarapis-Osiris ilişkisi hakkında detaylı bilgi için bk. Stambaugh, J. E., 1972, Sarapis under the early Ptolemies, Brill Archive, s. 36-44.

⁷⁷⁴ Magie 1953, s.166-168.

⁷⁷⁵ Sarapis'in detaylı tipolojisi için bk. Hornbostel, 1973, S. Schmidt, "Serapis-ein neuer Gott für die Griechen in Ägypten, Ägypten Griechenland Rom, Abwehr und Berührung", 2005, s. 291-304.

⁷⁷⁶ Aktaran Kart, a.g.t., s. 16.; Dunand-Zivie, 2004, 216.

⁷⁷⁷ Tacitus, Historiae, IV, 84, 5.

Dolayısıyla (baba) tanrıların tümünün özelliklerini bünyesinde barındırıyordu⁷⁷⁸. Bu synkretizasyonlarla birlikte tanrı, Mısır ve Hellen topraklarında yaşamış birçok tanrının özelliğini kendi kimliğinde eriterek, ulusal bir kimlik kazanmıştır. Bu kimlik Roma dünyasına; Mısır dininin Grek ve başka Akdeniz dinleriyle örtüştürüldüğü haliyle taşınmıştır.

Sarapis'in Mısır'da, Hellenleri ve Mısırlıları ortak bir kült etrafında buluşturabilecek özelliklerden biri de tanrı **Asklepios**'a benzerliği olmalıdır. Bilindiği gibi Asklepios'un en ünlü sembolü yılanlı asadır⁷⁷⁹. Bu yılanlı asa Apollon'un ve Sarapis'in de sembolüdür. Yukarıda bahsedildiği gibi genel kaniya göre Ptolemaios I'in tapınımını başlattığı ve kültü için yaptırdığı Serapeum ve içerisinde bir şifahane vardı. Hem Isis'in hem de Sarapis'in su kültü⁷⁸⁰yle ilişkisi kesindir. Herodotos'a göre de Mısırlı rahipler gündüzleri ve geceleri ikişer kez yıkanırlardı⁷⁸¹. Sarapis'in Nil suyuyla ve şifayla ilişkisi Grek tanrısı Asklepios'la örtüştürülmüştür. Doğu Cilicia kenti Eirenopolis'de Isis ve Sarapis; **Asklepios ve Hygeia** ile özdeşleşmiştir⁷⁸².

Ayrıca kehanetle ilişkisi Apollon'la benzeşir. Mısır tanrılarının şifayla ilişkisi ilerleyen dönemlerde yine İsa peygamberin şifa veren vasfıyla benzerliğinden ötürü Hristiyanlık dönemi yazarlarının tepkilerine⁷⁸³ maruz kalmıştır. MS 4. yüzyılda pagan dinlerini şiddetle reddeden Kyrillus Alexandrinus, Sarapis'i Mısır tanrılarıyla kökenlendirerek, Osiris ve Apis birleşimi "Osirapis" olarak⁷⁸⁴ aktarmıştır.

Ayrıca Sarapis sadece Asklepios gibi "yılanlı asa"yla birlikte değil bazen de bizzat yılan şeklinde betimlenmiştir. **Agathos Daimon** olarak betimlendiği örneklerde genellikle Isis'le birlikte yanyana iki kutsal yılan şeklindedir. Sistrumuyla birlikte "Isis-

⁷⁷⁸ Merkelbach, 2001, s. 78-79.

⁷⁷⁹ Jayne, W. A. 2003, The Healing Gods of Ancient Civilizations, Whitefish, Kessinger Publications, s. 242.

⁷⁸⁰ Isis'in su kültüyle ilişkisi için bk. Bricault, 2006, s. 16-18. ; Sarapis'in suyla su kültüyle ilişkisi ve gemilerin yönlendiricisi vasfı için bk. Merkelbach, 2001, s. 216-217.; R.A. Wild, 1981, Water in the worship of Isis and Sarapis, EPRO 87.

⁷⁸¹ Herodotos, II, 37.

⁷⁸² Ehling-Pohl-Sayar, 2004, s. 172.'a göre benzer işlev "Cilicia'nın en önemli Asklepios Tapınağı'nın olduğu Aigeai'de de olabilirdi ve her iki Mısır tanrısının varlığı, MS 2. yüzyılda epigrafik ve numismatik olarak kanıtlanmıştır".

⁷⁸³ M. Hamdi Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları", KST 19-2, 2000, s. 112, dn.5.; Ziegler, R., Aigeai, der Asklepioskult, das Kaiserhaus der Decier und das Christentum, Tykhe 9, Deutschland, 1994, s.187-212.

⁷⁸⁴ Kart, a.g.t., s.11.; Kyrillus Alexandrinus, Contra Iulianum Imperatorem I,13.

Thermuthis”; yanında buğday başağı ve tahıl kapsülleriyle başında Mısır tacı taşıyan Sarapis ve ortalarında bir su testisiyle birlikte betimlenmiştir⁷⁸⁵.

Roma’da Sarapis adına ilk tapınak; Caligula’nın Isis’e adadığı Campus Martinus tepesindeki tapınaktan daha sonra, MS 3. yüzyılda Caracalla döneminde Quirinal tepesinde yaptırılmıştır. Fakat Isis’e adanan Campus Martinus tapınağında Sarapis’e de saygı duyuluyordu. Caracalla döneminde ayrıca Isis ve Osiris (Sarapis) şenlikleri Roma takvimine girebilmiştir⁷⁸⁶.

Sarapis'e yapılan festivallere Serapeia deniyordu. Bu festivaller sırasında Sarapis (bazı durumlarda Isis'le birlikte) adaklarla ve libasyon sunularla onurlandırıldı. Alexandreia’da bu festivallerde meşalelerle geçit alayı yapılmaktaydı⁷⁸⁷. Plutarkhos’un aktarımlarına göre⁷⁸⁸ “Inventio Osiridis” olarak adlandırılan sonbahar festivalinde, Osiris’in tekrar diriltilebilmesi için bedeninin aranması birtakım ritüellerle bir yas töreni şeklinde gerçekleşirdi. Mitosa göre, Osiris’in katledilmesiyle toprak bereketini kaybetmiş ve onun dirilmesiyle yeniden canlanmıştı. Mısır’da Osiris, MÖ 3. binden itibaren zaten Nil’in bereketiyle ya da buğdayla ilişkilendirilmişti⁷⁸⁹. Araştırmacılara göre Isis’in bayramı bahar’da toprağın yeniden dirilişini, Osiris’i bulma şenlikleri ya da Hellenistik ve Roma döneminde onun özelliklerini taşıyan Sarapis’in bayramı da toprağın kısırlaşmasını bu sayede simgelemişti.

Sarapis’in tıpkı Osiris gibi aynı zamanda güneş tanrısı vasfını taşıyor olması, kültün Helios ile kaynaşmasına neden olmuştur. Hatta bazı yazıtlarda “Helios Zeus Sarapis” adlandırmasıyla karşımıza çıkmaktadır⁷⁹⁰. Alexandreia’da Helios Sarapis olarak, geleceği ve sonsuz yaşamı simgeleyen karakteriyle karşımıza çıkmaktadır⁷⁹¹. Sarapis’in kalathosu üzerinde kartalın resmedilmesi Zeus’la özdeşleştiğini

⁷⁸⁵ Merkelbach, 2001, s. 80, Çiz. 22.

⁷⁸⁶ Dürüşken, a.g.e., s. 144-145.

⁷⁸⁷ Bu festivallerin tarihlerinin miladi karşılıklarıyla ilgili bilgi için bk. Perpillou-Thomas, F., 1993, *Fêtes d’Egypte ptolémaïque et romaine, d’après la documentation papyrologique grecque*, (Studia Hellenistica Series 31), Peeters Publishers, s. 129-136.; Sarapis festivalleri hakkında detaylı bilgi için ayrıca bk.; Laurent Bricault, *Les Cultes Isiaques Dans Le Monde Greco-romain* (La Roue a Livres / Documents 66), Les Belles Lettres, 2013, s. 371-375.

⁷⁸⁸ Plutarkhos, Morales “De Iside et Osiride”, XXXIX.

⁷⁸⁹ Eliade, 2003a, s. 124. dn 50.

⁷⁹⁰ Kart, a.g.t., s. 16.; Saygı, 2000, 24.

⁷⁹¹ Stambaugh 1972, s. 17., Stambaugh’a göre Helios Sarapis’in bu popülaritesi, Thebes ve Memphis kentlerinin eski tanrılarına rakip olacak seviyeye erişmiştir.

göstermektedir⁷⁹². Bazen Asklepios gibi sağlık tanrısı vasıflarını⁷⁹³, bazen de Osiris ve Hades gibi ölüm tanrısı özelliklerini⁷⁹⁴, yeraltı tanrısı Pluton ve Poseidon, hatta bereketle ilişkili olarak Dionysos⁷⁹⁵, Adonis gibi birçok tanrının vasıflarını bünyesinde barındırmaktadır.

Sarapis'in Osiris'in yeraltı tanrısı vasfını da bünyesinde barındırması, onun Greklerin Hades'iyle örtüştürülmesini sağlamıştır. Osiris'i bulma şenlikleri; Osiris'in ölümünün ardından Isis tarafından bulunup yeniden diriltilmesini simgelemekteydi. Bu şenlik, hasat zamanı ve ürünün yetiştirme zamanıyla bağlantılıydı. Osiris kaybolduğunda doğa verimsizleşiyordu. Bu mitos, biraz farklı olsa da Hades-Persephone ilişkisine benzetilmiştir. Isis'in Osiris'i araması, bu arayış sırasında doğada yaşanan bereketsizlik; Demeter'in kızı Persephone'yi aramasına ve Persephone tekrar yeryüzüne çıktığında bereketin tekrar geri gelmesine benzetilmektedir. Herodotos, Mısırlıların Osiris'i Dionysos⁷⁹⁶; Isis'i Demeter⁷⁹⁷ olarak adlandırdığını aktarması; Freeman'ın Isis-Osiris şenliklerini Demeter ve Dionysos şenliklerine⁷⁹⁸ benzetmesinin en büyük dayanağıdır. Herodotos'un yanısıra Plutarkhos da Osiris ve Dionysos törenleri arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Böylece Osiris hem Dionysos, hem de Hades'e benzetilmiş; Sarapis de kısmen Osiris'in yerine geçtiği için bazen Dionysos⁷⁹⁹, bazen de Hades'le birlikte anılmıştır.

Araştırmaların kanıtladığı gibi Sarapis; Osiris ve Apis boğasıyla ilişkilidir. Herodotos'a göre Yunanların **Epaphos** dediği **Apis**; kendisini dünyaya getirdikten sonra bir daha gebe kalmayacak olan bir inekten doğar. Mısır inancına göre bu Apis'in üzerine gökyüzünden bir şimşek düşer ve bu ışıktan gebe kalır. Ayrıca Apis boğasının rengi karadır, alnında beyaz bir üçgen, sırtında kartal resmi vardır; kuyruğunun kılları çift olur; dilinin altında böcek resmi çizilidir⁸⁰⁰. Herodotos'un bu şekilde tanıttığı Apis boğanın Osiris'le birleşimi; Osiris'in yerini alan Sarapis'in başında bazen kartalla

⁷⁹² LIMC, c. VII/1 690.

⁷⁹³ Magie, 1953, 168.; Tacitus, IV, 84.

⁷⁹⁴ Aktaran Kart, a.g.t, s. 10. dn 54.; Ferguson, 1985, 36 v.d.

⁷⁹⁵ Pfeiffer, s. 392, dn.28.

⁷⁹⁶ Herodotos, II, 143.

⁷⁹⁷ Herodotos, II, 156.

⁷⁹⁸ Freeman, a.g.e., s. 338.

⁷⁹⁹ Herodotos'a göre Apollon ve Artemis; Dionysos ve Isis'in çocuklarıydı, yani Herodotos, Dionysos'u Isis'in eşi Osiris olarak adlandırmıştır; bk. Herodotos ,II, 135.

⁸⁰⁰ Herodotos, III, 28.

birlikte resmedilmesini anlamlı kılmaktadır. Apis boğasının sırtındaki kartal, sikke betimlerinde ya da heykellerde karşılaştığımız gibi, Sarapis'in de hayvanıdır. Kalathosu üzerinde kartal taşıyan betimlemeleri, Zeus'la özdeşleştiğini göstermektedir. Kartal aynı zamanda Zeus'un da simgesidir, bu şekilde Hellenistikte birlikte hem Apis boğasının hem de Zeus'un simgesini taşıyan bir Sarapis'le karşı karşıya kalınmış oluyordu.

Sarapis Hellenistik üslupla başında kalathos (= lat. modius), bir elinde bereketle ilişkili cornucopia, bazen de diğer elinde paterası ile⁸⁰¹ çoğunlukla uzun saçlı ve sakallı olarak betimlenmiştir. Bazen de tanrı Amon'un boynuzlarını taşımaktadır. Hem başındaki kalathosun tahıl ölçeği olmasıyla hem de cornucopia tutmasıyla bereket tanrısı vasfını taşımaktadır⁸⁰². Başındaki kalathosu, saç ve sakalıyla tipik Hellenistik tanrılara benzemektedir. Yanıbaşında Kerberosla birlikte betimlenmişse, daha ziyade Hades ikonografisindedir.

Kültün dünya çapında yayılmasının ancak MS 2.'da gerçekleşmiş olduğu gerekçesiyle, Sarapis betimlemelerinin seri üretiminin bu tarihten öncesine gitmediği düşünülmektedir⁸⁰³. Hellenistik dönemde yaygınlaşan İskender'in *Anostole saç tiplemesinde* betimlenmiş olmalıydı ki Roma döneminde de bu saç tipinin kullanımına devam edilmiştir. Yaygın kanıya göre Zeus-Sarapis synkretizasyonu Roma döneminde gerçekleşmiştir. Genel anlamda Roma döneminde matkabın kullanılmasıyla birlikte daha derin kanallı, ya da “tırbişon bukleli” saç ve sakal tipiyle karşımıza çıkmaktadır. Yaygın saç tipi, Zeus, Hades, Poseidon veya Asklepios gibi klasik tanrıların tasvirlerinden esinlenmiştir. “Kanonik” tip olarak adlandırılan⁸⁰⁴ Sarapis'in yaygın saç tipi; geniş formatta çeşitli tekrarlar çalışılmış alna düşen dikey ve derin genellikle beş ama bazen dört veya üç dalgalı bukleden oluşmaktadır⁸⁰⁵. İkonografik açıdan neredeyse karıştırılacak derecede Zeus'a benzerliği⁸⁰⁶ ve epigrafik verilere göre çoğu zaman onunla birlikte zikredilmiş olması itibarıyla “baba bir tanrı” görüntüsü yaratmaktadır. Sikkeler üzerinde eğer yalnız betimlenmişse genellikle baba tanrı ikonografisinde

⁸⁰¹ Magie, 1953, s. 166 -168.

⁸⁰² Stambaugh, 1972, s.14, 18-22.

⁸⁰³ Hans Jucker, Die frühesten Reproduktionen des kanonischen Sarapistyps auf Alexandrinischen Münzen, Band: 18-22 (1968-1972) Heft 76, ETH-Bibliothek, Zürich, 1969, s. 79.

⁸⁰⁴ Stambaugh, J. E., 1972, Sarapis under the early Ptolemies, Brill Archive, s.14.

⁸⁰⁵ Jucker, 1969, s. 79.

⁸⁰⁶ Merkelbach, 2001, s.73.

tahtında otururken, bazen bir büst şeklinde bazen de ayakta görülmektedir⁸⁰⁷. Bazen tapınak içinde bir kült heykeli şeklinde karşımıza çıkar. Bu yaygın örnekler dışında, tanrının Istrus'da at üzerinde ya da Sinope'de bir kline üzerinde uzanırken betimlendiği sikkelerde de sakallı ve yaşlı görünümünü koruduğu gözlemlenir⁸⁰⁸.

Daha geç bir tarihte yine Plinius; kutsal Apis'in sağ yanında hilal durumunda bir Ay bulunduğunu⁸⁰⁹ anlatmaktadır. Yukarıda aktardığımız gibi Apuleius'da Isis'le Ay'ı ilişkilendirmiştir. Bu örtüştürme özellikle Roma döneminde ay kültürünün Mısır kültürleriyle ilişkisinin artmasını anlamlı kılmaktadır.

Sarapis Osiris'den sadece yeraltı tanrısı vasfını almamış, aynı zamanda güneş tanrısı vasfını da almıştır. Bu vasfı ise kültürün ile kaynaşmasına neden olmuştur. Zeus **“Helios Megas Sarapis”**⁸¹⁰ (Zeus Helios büyük Sarapis) ile ilgili yazıtların da kanıtladığı gibi, tanrıların birlikte anılmasına, bir ve aynı yenilmez dünya yöneticileri olarak adlandırılmalarına sebep olmaktadır. Fakat Sarapis, Osiris'in yeraltı tanrısı, güneş tanrısı gibi bazı vasıflarını taşımasına rağmen; geleneksel Mısırlı Osiris gibi betimlenmemiştir. Örneğin Sarapis'in Osiris gibi mumya şeklinde betimlendiği bir örneğe rastlanmamaktadır. Mumyalaşmış Osiris, Grekler'e hep yabancı bir tanrı olarak kalmıştır⁸¹¹.

Osiris, Sarapis olarak adlandırıldığında, Isis ve Osiris etrafındaki mitoslar artık Isis Sarapis'e geçebilirdi. Fakat Osiris'in ölümü mitosu Sarapis'e uymuyordu. Böylece Sarapis, Yunan ve Mısır tanrıalarının mitoslarından kaynaklanmadı. Bu durum, Isis Osiris mitoslarına bağlı insanların varlığından dolayı, dezavantaj oluşturmuyordu. Fakat bir avantaj olarak filozofların tanrısıyla eşitlenebilirdi. Merkelbach'a göre *“gerçi Stoacılar Zeus'u yüce bir efendiye (tanrıya) yükseltmeyi denediler, ancak bir zamanlar Homer'un ve Hesiodos'un ve diğer Yunan şairlerinin aktardığı gibi tanrıların babasının insan özelliğinde sayısız aşk macerası vardı ve kimse bunları unutamadı.”* *“Fakat Zeus-Sarapis'e, Phidias'ın farkettiği gibi, dünyanın artıkları (dünyevi heva ve hevesler)*

⁸⁰⁷ Sarapis sikke tiplmeleri için bk. Bricault-Ashton, 2008, s. 36-67.

⁸⁰⁸ Bricault-Ashton, 2008, s. 65-66.

⁸⁰⁹ Plinius, Doğa Tarihi, VIII, 184-186.

⁸¹⁰ Merkelbach, 2001, s. 79., ayrıca Helioserapis tiplmesi için bk. aynı yer Res. 21.

⁸¹¹ Merkelbach, 2001, s. 77.

bulaşmamıştı”⁸¹². Sarapis, filozofların ona tapınılmasını öğrettiği henoteistik bir tanrıydı⁸¹³.

Böylece Mısır kültlerine ve özellikle tanrı Sarapis’e, *seküler tanrıların dünyasına muhalif filozoflar* da sahip çıkmış oldular. Yeni dinler arasında ortaya çıkan sayısızca tarikat ve ekolün temelinde; “dünyevi korkulardan ve zevklerden arınma yoluyla gerçekleşen Mısır inisiyeleri”nin ve ritüellerinin kökenini bulmak mümkündür.

3.3. TANRI HARPOKRATES, KÖKENİ VE KARAKTERİSTİK ÖZELLİKLERİ

Hellenler Mısır tanrısı Horus’u Harpokrates olarak adlandırmıştır. Grekçe bu adlandırma çocuk Horus demektir. Genellikle yetişkin tanrı Horus olarak örneğin Harweris “**Büyük Horus**” olarak onurlandırılıyordu⁸¹⁴. Eski Mısır metinlerinde Horus’un, “Mısır’ın genç kralı” olduğu anlaşıyor. Hellenistik Dönem’e gelindiğinde Osiris-Apis’den kaynaklanan tanrı Sarapis kültü oluşunca, tanrıların rolleri yeniden paylaştırılmıştır. Firavunlar zamanının “*tanrıların kralı*” vasfı Greko-Romen zamanda Sarapis’e geçmiştir. Böylece (hanedanlıklar zamanı Mısırı’nda da varolmasına rağmen) genç kral rolününün daha ön planda olduğu tanrı Horus; Greko-Romen zamanda “**çocuk Harpokrates**” kültü olarak ön plana çıktı. Ama aynı zamanda tanrıların kralı olarak Horus dendiğinde “**güneş tanrı**” anlaşılabiliyordu⁸¹⁵. Roma İmparatorluğu’nda da, o zamana kadar bilinen dünyadaki saygı duyulan ismi Mısır’daki; Hr-p3-ḥrd - Hor-pa-chered ismine karşılık gelmektedir.⁸¹⁶ Yani Yunanca Harpokrates terimi, antik Mısır dilinin “**çocuk Horus**”u anlamındaydı⁸¹⁷. Greklerde ve özellikle Roma döneminde bu isim, anlamıyla bağlantılı olarak “çocuk Horus” betimlemeleri ön plana çıkmıştı⁸¹⁸.

Herodotos Yunanlar’ın Horus’a **Apollon** dediğini aktarmaktadır. Çünkü onun aktardığına göre daha önce belirtildiği gibi Apollon ve Artemis; Dionysos ve Isis’in çocuklarıydı. Herodotos ayrıca Buto tapınağı yanındaki geniş ve derin gölün içindeki

⁸¹² Merkelbach, 2001, s.

⁸¹³ Henoteizm, bir tanrıya bağlıken diğerlerinin varlığını da kabul etmek anlamına gelmektedir., Merkelbach, 2001, s. 83.

⁸¹⁴ Merkelbach, 2001, s. 88.

⁸¹⁵ Merkelbach, 2001, s.88.

⁸¹⁶ Sandra Sandri, Har-pa-chered (Harpokrates) *Orientalia Lovaniensia analecta* (Vol. 151), 2006, s.1.

⁸¹⁷ Sandri, 2006, s. 17.

⁸¹⁸ İkonografi, kökeni ve atribuları hakkında detaylı bilgi için bk. Sandri, 2006, s. 97-123.

adada üç sunaklı Apollon Tapınağı'ndan bahsetmektedir. Isis, Apollon'u (Horus) Typhon'dan (Seth) kaçırmak için bu adada yaşayan Leto'ya emanet etmişti. Typhon; Osiris'in oğlunu arıyordu⁸¹⁹. Herodotos böylece Apollon'u Mısır mitolojisindeki Horus; **Typhon**'u ise **Seth**'le özdeşleştirmişti. Dolayısıyla Hellenlerin Typhon efsanesiyle, Seth'in Horus'la mücadelesini anlatan Mısır mitosunun daha Ptolemaioslardan çok önce örtüştürüldüğü⁸²⁰ görülmektedir.

Mısır mitolojilerinin yaygın varyasyonuna göre Seth kıskançlığı yüzünden tahtı ele geçirmek için Osiris'i öldürmüştü, fakat oğlu Horus onun varisi olacaktı. Isis, bir varyasyona göre Horus'u Seth'in elinden büyü yardımıyla kurtarabilmiştir. Isis'in düşmanlarının onu rahat bırakmaması, Isis'in Horus'u doğurduktan sonra sürekli koruyup kollamasına sebep olmuştu. Anne sevgisini ve koruyuculuğunu gösteren "Isis Lactans" tiplemesi bu mitosla bağlantılı olarak *düşmanlara karşı annesi tarafından korunan* "çocuk Horus"u temsil ediyordu⁸²¹.

Mısır tanrısı Horus, *Apis boğasının oğlu* olarak da düşünülmüştür. Horus'un çağrıldığı bir büyü şöyle başlar: "*Sana selam olsun, bir tanrı ve bir tanrı oğlu. Sana selam olsun, ilahi inekten olan bir boğa ve bir boğanın oğlu. Isis tarafından doğurulmuş olan, babası Osiris olan Horus, sana selam olsun*"⁸²². Horus'un tanrının oğlu olma vasfının Hristiyanlık inancının bazı mezheplerinde; İsa'nın "tanrının oğlu" olmasına da yansıdığı düşünülür.

Isis'in, Horus'u çocukken amcası Seth'den koruması; bizi başka bir imgeye daha götürmektedir. Horus'un eski Mısır tasvirlerinde şahin başlı olarak gösterilmesinin, onun insanların hareketlerini gözetleyen bir tanrı olduğuyla ilişkilendirilir. Şahin başıyla Ra gibi betimlenen Horus'un gözü "Wedjat" olarak adlandırılan göz de, "herşeyi gözetleyen" tanrıyı temsil eder. Yukarıda Mısır inanışları bölümünde bahsedildiği gibi Firavunlar isimlerinin yanına Horus'un ismini de eklerlerdi. Ayrıca piramitlerde sıklıkla bu göz betimlemesi resmedilmekteydi. Her yeni gelen firavun, Horus'un Seth'le giriştiği mücadele bağlamında, Mısır topraklarında kaosu yenerek maat'ı getiriyordu.

⁸¹⁹ Herodotos, 144, 156.

⁸²⁰ Bu hikayelerin benzeşmesi, Herodotos'un yaşadığı dönem dikkate alındığında en geç MÖ 8.-7. yüzyıllarda Doğu Yunanların yukarıda detaylıca bahsedildiği gibi Mısır'da yerleşip ticaret yapmalarıyla gerçekleşmiş olmalıydı.

⁸²¹ Magie, 1953, s. 167.

⁸²² Pinch, a.g.e., s. 72. Büyü yazıtları için bk. a.y. s. 61-75.; Horus'un da geçtiği bazı metinler için bk. Budge, 2010, s. 29-39.

Seth'in yılanla sembolize edilmesinin; Horus'un ise ay gözüyle sembolize edilmesinin arka planında ikisi arasındaki bu mücadele söz konusuydu. Seth, mitosa göre kavgada Horus'un bir gözünü parçalamıştı⁸²³. Isis'e yardım eden bilgelik tanrısı Toth ise bu gözü "büyü gücü" (ankh)⁸²⁴ ile tamamlayarak Horus'un yeniden, Mısır tahtına çıkmasını sağlamıştı. Horus'un gözü "ay"ı, Ra'nın gözü "güneş"i temsil ederek birbiri ardına gelen güneşin ve ayın ışığını karanlıkla sembolize eden kötülüğe karşı koruyordu. Horus gözlerini açınca dünya aydınlanır, kapatınca da kararır. Böylece herşeyi gören Horus'un Ay gözü ya da sol gözü⁸²⁵ Mısırlılar tarafından kutsal kabul edilerek iyileştirici ve koruyucu bir sembol olarak kullanıldı.

Mısır geleneğinde "arazi ve hükümdarlarının koruyucusu" ve "güneş'in tanrısı Ra'nın oğlu" olarak tanımlandığına da rastlanmaktadır. Yazılı kaynaklarda XXI. Hanedanlıktan itibaren görülmeye başlamıştır. İlerleyen süreçlerdeki mitoslara göre babası Osiris'in öcünü alarak başarılı olan Horus, çocuk kahraman ve ideal çocuk olarak güneşin gençlik halinin personifikasyonu oldu⁸²⁶.

Sarapis ve Isis gibi, oğulları Harpokrates de "tahılı insanlara bağışlayan"dı. Samos'da ekmeğin efendisi "Alphokrates"; Chalkis'de meyvenin efendisi "Karpokrates" olarak adlandırılıyordu⁸²⁷.

Betimlemelerinde çoğunlukla parmağı ağzında bir genç gibi görünür, bu da onun sessizlik tanrısı olarak düşünülmesine neden olan "gestus"udur⁸²⁸. Fakat bazı araştırmacılar, parmağını ağzına yönlendirmiş bu gestus'un "parmağını emen küçük çocuğu" sembolize ettiği yönündedir. Betimlemelerinde parmağı alt dudağında olduğu ve ağzında emer durumda olmadığı için, Grek ve Roma yazarları bu gestus'u yanlış anlayarak Horus'u sıklıkla "**Sessizliğin tanrısı**" olarak anlattılar⁸²⁹. Böylece genç Harpokrates tiplerinde aynı gestusun kullanılması, bu yanlış anlaşılmanın ürünü olarak ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Yani geç dönemler için Harpokrates gizliliğin ya da sessizliğin tanrısıdır.

⁸²³ Eliade, 2003a, s. 123.

⁸²⁴ Merkelbach, 2001, s.18.,19.

⁸²⁵ Pinch, a.g.e., s. 27, 142.

⁸²⁶ Magie, 1953, s. 167.

⁸²⁷ Merkelbach, 2001, s. 88.

⁸²⁸ Plutarkhos, De Iside et Osiride, XIX, 68.

⁸²⁹ S. Sandri, Har-pa-chered (Harpokrates) *Orientalia Lovaniensia Analecta*, (Vol. 151), Peeters, 2006, s. 100.; Yunanlar ve ilerleyen tarihlerde Romalı yazarlar da (Ovidius, *Metamorphoses*) böyle algılamışlardı.

Hellenistik ve Roma Devirleri'nde Heykel ve terrakotalarda bereket boynuzu taşıyan⁸³⁰, sus gestusunda çocuk betimlemeleri yaygınlaşmıştır. Bu örneklerin çoğunda Eros'a benzemektedir. Bazen başında Pompeii örneğinde olduğu gibi (**Levha 10**) Mısır krallık tacı ile ya da bazen bunun yerine başında bir sarmaşık çelengiyle betimlenmiştir. Genellikle araştırmacılar çocuk (ya da yetişkin) tanrı parmağını ağzına götüren gestusla betimlenmişse, Harpokrates/Horus olarak tanımlanmıştır. Bu gestusuyla ya da Mısır tacıyla betimlenmemişse, Eros (Amor) olduğu düşünülmüştür. Isis Roma Dönemi'nde Venüs'le (Aphrodite) sentezlenince, oğlu Harpokrates de Amor'la (Eros) özdeşleştirilmiştir⁸³¹.

Tanrı bazen de Pompeii'de 24 heykel betiminin gösterdiği gibi, bir lobuta yaslanır biçimde betimlenmiştir (**Levha 10**). Genellikle eğer bir lobuta dayanmışsa, Herakles'le örtüştürülmüştür. Grekler'in **Herakleopolis** olarak adlandırdığı şehri, Mısırlılar "**Horus'un şehri**" olarak adlandırıyordu. Şehrin Grekçe ismi, Horus'un Herakles'le kişileştirilmesinden kaynaklanıyordu⁸³². Herakles'le Horus'un ikonografik ilişkisi bu yolla da kanıtlamaktadır.

Horus'un Ptolemaios sanatında yaygın olan tiplerden biri lotus çiçeği üzerinde çömelen Harpokrates betimlemesidir. *Güneş çocuğu taşıyan lotus* tiplemesinin Mısır yaradılış efsanelerine gönderme yaptığından yukarıda bahsedilmişti⁸³³.

Horus'un güneşle özdeşleştirildiği erken Mısır örnekleri, Harpokrates'in Hellenistik dönemde **Apollon**'la ve özellikle Roma'da **Helios**'la da ilişkilendirilmesini sağlamıştır⁸³⁴. Hem Herodotos, hem Diodoros, hem de Plutarkhos, Horus'un Apollon olarak adlandırıldığını aktarmaktadır⁸³⁵.

⁸³⁰ J. Fischer, "Harpokrates und das Füllhorn", in: D. Budde, S. Sandri, U. Verhoeven (Hrsg.), Kindgötter im Ägypten der griechisch-römischen Zeit, Zeugnisse aus Stadt und Tempel als Spiegel des interkulturellen Kontakts, Paris, 2003, s. 147-163.

⁸³¹ Harpokrates ikonografisi için bk. Tran, tam Tinh, V., (1971), Le Culte des divinités orientales à Herculanum (Vol. 17), Brill., s. 21.

⁸³² Merkelbach, 2001, s. 90., Çiz. 24.

⁸³³ Tran tam Tinh, B. Jaeger – S. Poulin, LIMC IV.1, Harpokrates, 1988, 415-445; VI.2, 242-266.

⁸³⁴ Merkelbach, 2001, s. 89.

⁸³⁵ Herodotos, II, 144.; Diodoros, I, 25.; ayrıca bk. Plutarkhos, De Iside et Osiride, XIX, 65-68.

Ayrıca babası Sarapis gibi Harpokrates'in de yılan olarak da betimlendiği örnekler (*Agathos Daimon*) vardı. Delos'da bir kabartmada Harpokrates; Sarapis ve Isis'in arasında yılan olarak yer almıştır⁸³⁶.

Böylece Mısır'lı Horus'un el işaretinin izleri; Mısır'ın erken dönem geleneğinden Antik Yunan ve Roma dünyasına geçişte anlamı değişerek “sessizlik gestusu”na evrilse de modern zamanlara taşınabilmiştir. Bugünün şifahanelerinde sessiz olunması gerektiğini işaret eden tabelaların, ismi ister Apollon, ister Harpokrates olsun, Mısırlı “parmağını emen çocuk Horus” tiplemesinden izler taşıdığı yadsınamaz. İyileştirme ve koruma, aynı zamanda büyü ve kehanetlerle ilişkili “Wedjat eye” sembolünün de Antik Mısır'dan günümüz dinlerine kadar süregelen bir gelenekle tılsımlarda ve kolyelerde nazara karşı ya da korkutucu amaçlarla hala kullanılması, Modern dünyanın kadim Mısır inanışlarından etkilenmiş Antik dünyayla bağlarını koparmadığının ilgi çekici göstergesidir.

3.4. PISIDIA'DA ELE GEÇEN MISIR KÖKENLİ ESERLER, YAZITLAR VE SİKKELER

3.4.1. Yazıtlar

Küçük Asia'da Mısır kökenli tanrılara dair yazıtlar iki zaman dilimi içerisinde ele alınmaktadır: İlk süreç MÖ 4. yüzyıl sonlarına, MÖ 3. ile MÖ 1. yüzyıl arasına tekabül eder⁸³⁷. İkinci süreç ise MS 2. yüzyıla 3. yüzyıl arasını kapsamaktadır. Bu ikinci aşama Roma imparatorluğunun Küçük Asia ve Mısır'a egemen olduğu süreçtir. Doğal olarak Mısır kültlerine ilişkin yazıtların içeriği daha politik ve kamusal alanlara yayılmış olarak değişim geçirmiştir⁸³⁸. MS 4. yüzyıla gelindiğinde Hristiyanlığın egemen olmasıyla, Mısır kültürünün sonlandığı kabul edilmektedir. Anadolu'da MÖ 4. sonlarından MÖ 1. yüzyıla kadar ele geçen yazıt ve arkeolojik veriler daha ziyade yarımada'nın batı, güney ve kuzey kıyılarında yoğunlaşmıştır.

⁸³⁶ Merkelbach, 2001, s. 93. , Abb. 140.

⁸³⁷ Heyob, 1975, s. 6.

⁸³⁸ S.A.Takács, Cult, Dedications and Dedications of Isis and Sarapis in Lydia and Mysia, in: A. Hoffmann (Hrsg.), Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des römischen Reiches, Internationales Kolloquium 5./6. September 2003 in Bergama, BYZAS 1, İstanbul, 2005, s. 167.

Pisidia bölgesinde ele geçen verilerin neredeyse tamamı Roma egemenliği sürecine tarihlendirilmektedir. Tek istisnai durum -kesinleşmemiş olmakla birlikte- Termessos kentinde söz konusudur. Kosmetatou; Termessos'da Isis'e (kişisel?) bir tapınının gerçekleştiği yönünde fikir sunmaktadır⁸³⁹. Pisidia Bölgesi'nde MS 1 yüzyıldan önce Mısır kültlerine dair epigrafik ve arkeolojik veri bulunmasa da; Termessos yazıtlarında tanrıça Isis'in isminin geçtiği *theophor* isimlere rastlanmaktadır. **Isiphilos** ve **Isidotos** isimlerinden yola çıkan Dunand'a göre bu kişiler Isis'e inanlardır⁸⁴⁰ ve muhtemelen, burada Isis'e özel tapınımlar gerçekleşiyordu. Karayaka'ya göre Antiokheia ve Termessos'da varolan bu isimlerden, Isis kültünün varlığına dair bir sonuç çıkarılmaz⁸⁴¹. Termessos kentinin Pamphylia kentleriyle paralel olarak MÖ 3. yüzyılda Ptolemaioslar kontrolüne girmesi nedeniyle, kentte Mısırlı kültlerin Roma döneminden önce tanınmış olma ihtimali doğaldır. Fakat yukarıda bahsedildiği gibi bölgenin güney kesimi haricinde Attalosların sona ermesiyle Galatia Krallığı'na bağlanması arasındaki süreçteki (MÖ 133- 39) durumu belirsizliğini korumaktadır.

Talloe, Doğu Yunan Latinlere göre Mısır kültlerini daha erken tanımış olmasına rağmen, imparatorluğun Yunanca konuşulan bazı bölgelerinde Mısır kültlerinin kabulünün ancak Roma döneminde olduğunu vurgulamaktadır⁸⁴². Şimdiki duruma göre Pisidia bölgesinin Termessos dışındaki kentlerinde Mısır kültlerinin varlığı gerçekten de Roma döneminde tespit edilebilmektedir. Yeni araştırmalar bu durumu değiştirmese; bölgenin Yunan egemenliği sürecinde kıyı bölgelere göre yerliliğini daha fazla koruyabilmiş olması tezi geçerliliğini sürdürecektir. Ele geçen Pisidia yazıtların sürekliliği de bu dinsel dönüşümün daha ziyade Roma egemenliği sürecinde yaşanmış olduğuna işaret etmektedir.

Dunand'a göre Isis ve Sarapis kültü, Pisidia'da, doğulu kültlere olan ilgisi bilinen Severuslar iktidarıyla birlikte kısmen kısa bir süreç içerisinde varolmuştur⁸⁴³. Ona göre Mısır kültleri Pisidia'da köklü bir geçmişe sahip değildir ve sadece

⁸³⁹ Talloe, 2001, s. 290, dn 8.; Kosmetatou, E., "Pisidia and the Hellenistic Kings from 323 to 133 BC", *AncSoc* 28, 1997, s. 19.

⁸⁴⁰ Dunand, 1973, s. 9.

⁸⁴¹ Karayaka, a.g.e., s. 215, dn. 2183.

⁸⁴² Talloe, 2001, s. 290.

⁸⁴³ Mehmet Özsait, Guy Labarre, -Nesrin Özsait, "Les Reliefs Rupestres et les Inscriptions de Keçili-Yanıktaş (Pisidie)", *Anatolia Antiqua* XII, 2004, s. 78., dn 74.; Dunand, 1973, s. 9-10.

imparatorluğun resmi kararıyla gerçekleştirilmiştir⁸⁴⁴. Buna karşın, daha yeni kanıtlar Sarapis tapınının MS 2. yüzyılın ortalarından itibaren Pisidia'da varolduğunu göstermektedir. Mısır kökenli Sarapis'in betimlendiği sikkelere en erken Marcus Aurelius döneminden (MS 161-180) itibaren rastlanır⁸⁴⁵. Tymbriada yakınlarındaki Zindan mağarası kutsal alanı yazıtlarından birinde de tanrıça Hekate ve Nemesis'le birarada anılan Sarapis, bölgede Mısır tanrılarına tapınının Severiuslar döneminden önce gerçekleştiğini kanıtlamaktadır.

Küçük Asia'nın tamamında olduğu gibi Pisidia bölgesinde de en fazla epigrafik materyal, tanrı Sarapis kültürle ilişkilidir. Sarapis'i terrakotta ve sikke betimlemeleri daha fazla olmak üzere, epigrafik belge olmaksızın tanrıça Isis takip etmektedir. Tanrı Harpokrates'e ait veriler ise bölgede daha az sayıda bulgulanmıştır. Ayrıca Ammon, Küçük Asia'da kabul gören ilk Mısır tanrısı olmasına rağmen⁸⁴⁶, bölgede şuan ki verilere göre sadece Sagalassos'ta bir kehanet taşında Zeus'la birlikte zikredilmiştir.

Bölgede Sarapis'le ilişkili altı adet yazıt ele geçmiştir. Sarapis dışında Sagalassos'da Zeus-Ammon'la ilgili kehanet yazıtı⁸⁴⁷ Mısır tanrılarına ilişkin yedinci epigrafik belgedir. Sarapis'e ilişkin yazıtlardan ikisi Termessos⁸⁴⁸ antik kenti bulgularıdır. Diğerleri; Pogla yakınlarında Çomaklı'da⁸⁴⁹, Yeşilova-Salda⁸⁵⁰, Adada⁸⁵¹ ve Tymbriada'da Zindan Mağarası yakınlarında bulunmuştur. Pogla'daki Serapeia Alexandreia festivali'nden⁸⁵² bahseden yazıtın dışında, Pogla'nın kıtlık zamanı Mısır Alexandreia'sına tahıl gönderdiğinden⁸⁵³ bahseden sekizinci yazıt, yine Mısır'la ticari

⁸⁴⁴ Dunand, 1973, s. 10.

⁸⁴⁵ Adada'nın Marcus Aurelius Devri kalathoslu Sarapis büstlü sikkeleri için bk. von Aulock, 1977, Münzen und Städte Pisidiens I, s. 20-22, no 52-59.

⁸⁴⁶ Talloen, 2001, s. 297., dn. 35, Hölbl, 1981, s. 158-159.; Magie, D., art. cit. (n. 19), s. 57.; ayrıca bk. Lanckoronski, 1892, s. 139 ve 220-221, no. 180.

⁸⁴⁷ Aktaran; Talloen, 2001, s. 297., dn. 34.; Nollé, J., art. cit. (n. 33), p. 43 Fig. 3.

⁸⁴⁸ Strabon'un Artemidoros'a dayanarak Termessos'u Pisidia kentleri arasında sayması, çalışma alanımıza eklememizin sebeplerinden biridir, bk. Strabon, XII, VII, 2.

⁸⁴⁹ Barbara Levick, Pogla, in: RE Suppl. XIV, 1974, s. 423.; Bean, 1960, s. 61-62, no 105:SEG XIX 836

⁸⁵⁰ Karayaka, a.g.e., s. 189., dn. 1918. 213.; L. Robert, Villes d'Asiye Mineure, s. 337.

⁸⁵¹ Sterrett, 1888, s. 300, no: 409.

⁸⁵² Karayaka, a.g.e., s. 213.; Bean, 1960, s. 61-62.; ayrıca bk. Levick, 1974, s. 423.; P. Talloen, - M. Waelkens, Apollo and the Emperors (II): The Evolution of the Imperial Cult at Sagalassos, AncSoc 35, 2005, s. 22. ; Magie, 1953, s. 177; Heberdey, R., 1941, Tituli Asiae Minoris, Vol. 3, Tituli Pisidiae linguis graeca et latina conscripti, Fasc. 1, Tituli Termessi et agri termessensis / collecti et editi auspiciis Academiae Litterarum Austriacae; enarravit Rudolfus Heberdey (TAM III I), s. 444.

⁸⁵³ Bean, 1960, s. 59-61, pl. VII, nr. 104; daha önce 1901'de yayınlanmış bk. by Rostowzew in Ojh. IV (1901), Beibl., s. 38-46.

ilişkileri göstermesi açısından zikredilmeye değerdir. Sarapis'e ilişkin olan yazıtlar Roma döneminin 2. ve 3. yüzyılı aralığına tarihlendirilmektedir.

Pogla yakınlarında Çomaklı'da, iki parçaya bölünmüş, her parçasının bir dibektaş olarak yeniden kullanıldığı yazıt; bölgede ilk kez düzenlenen "Serapeia Alexandria Themisi"nden (festival) bahsetmektedir⁸⁵⁴. Yazıt festivalde hangi alanda yarışma düzenlendiği ya da müsabakalara hangi sporcuların katıldığına dair bilgi sunmamaktadır. Dört yılda bir düzenlenen festivalin kurucusu ve daimi agonothetes'i Aurelius Arkhselaianos Alexandaros'un, kentte başka önemli işlerle de ilgilendiği düşünülmektedir⁸⁵⁵.

Bölgede aşağıda bahsedileceği gibi, Adada dışında Mısır tanrılarına ait olduğu "kesinleşen" bir tapınak ya da kutsal alan yoktur. Fakat Termessos'da ele geçen "ömür boyu Sarapis rahibi"nin zikredildiği yazıt, ayrıca Antalya Müzesi deposunda korunan ve aşağıda belirtileceği gibi Sarapis'e(?) ait olduğunu düşünülen heykel başı⁸⁵⁶; araştırmacılar tarafından burada da en azından Mısır tanrılarına bir alanda tapınılmış olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Termessos'un Ptolemaioslar egemenlik alanına kısmen dahil olması ve Pamphylia bölgesiyle yakınlığı sebebiyle de bu kent, Pisidia bölgesinde Mısır'la en erken ilişkiyi kurmuş kentlerden biri olmalıdır. Bilindiği gibi Mısır müritleri uzun ve büyük bölümü gizli bir inisiyasyon sürecinden sonra Isis ya da Sarapis rahipliği hakkını elde ediyorlardı. Mısır'ın en erken dönemlerinden bilinen Osiris (Sarapis) rahipleri bu nedenle bu görevi ömür boyu üstleniyorlardı⁸⁵⁷. İnisiye olanlar da Osiris ve Isis gizemlerine ait ilimleri; seçtikleri ve bir takım zorlu aşamalardan geçirdikleri kişilere öğretme yoluyla bu dini yaşatma misyonunu yükleniyordu. Özellikle Hellenistik dönemde Ptolemaioslar zamanında Sarapis rahipleri bu dini yayma amacıyla Pisidia bölgesine de gelmiş olabilirdi. Ptolemaioslar'ın Pisidia'nın Toroslar'a bakan güney kesimleri üzerinde egemenlik kurduğu düşünülerek, ayrıca Hellenistik krallıkların

⁸⁵⁴ Karayaka, a.g.e., s. 213.; Talloen-Waelkens, 2005, s. 228.; Levick, 1974, s. 423.; Bean, 1960, s. 59-62, no 105.

⁸⁵⁵ Recep Altın., "Yazıtlar Işığında Pisidia Bölgesi Agonları, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2015, s. 70.

⁸⁵⁶ Karayaka, kitabında Termessos buluntusunun gerekçe belirtmeden tanrı Sarapis'i betimlediğini aktarmaktadır. Muhtemelen heykel başının uzun başlığından ötürü tanrı Sarapis olabileceği düşünülmüştür. bk., Karayaka, a.g.e., s. 214.

⁸⁵⁷ Yarım asır ezoterik doğu dinleri ve kozmoloji üzerine çalışmalar yapan araştırmacının, Osiris dini'nin kökenini Atlantis'e dayandırması için bk. J., Churchward, Kayıp Kıta Mu'nun Çocukları, Ege Meta Yayınları, 2000, İzmir.

ordularında paralı askerlik yapan Pisidialılar vasıtasıyla Mısır dini taraftarlarıyla Pisidia halkları arasında bir etkileşimin olduğu muhakkaktır.

Pisidia bölgesi'nde Mallos kenti yakınlarındaki *Kapılık Kaya*⁸⁵⁸; Komama territoriumundaki Kestel dağları eteklerinde yeralan *Keçili* (Yanıktaş); Tymbriada territoriumundaki *Zindan Mağarası* Kutsal Alanı; Selge *Arpalık Tepe* Mağara Kutsal Alanı;⁸⁵⁹ Pisidia Antiokheia territoriumunda yeralan *Karakuyu* Kutsal Alanı ve yakın tarihte Sagalassos yakınlarında keşfedilen Kaya Kült Mağarası'nda ele geçen verilerin gösterdiği gibi, birden fazla tanrının bir arada tapınım gördüğü kült merkezleri yaygındır. Bu alanlara yerli tanrı ve tanrıçaların yanısıra; hem Phrygialılar ve Persler aracılığıyla, hem de ilerleyen süreçlerde Hellenistik ve Roma dönemlerinde farklı halkların etkisiyle yabancı kültler de girebilmiş, bölgede multi kültürel sürece tanık olunan bir değişim yaşanmıştır.

Tymbriada-Zindan Mağarası kutsal alanının “Meter Theon Veginos” başta olmak üzere; Zeus ve Nehir Tanrısı Eurymedon⁸⁶⁰'a adandığı bilinmektedir. Bu üç tanrı dışında, Demeter, Hermes ve Mithras'a da; Mısır kökenli tanrı Sarapis'le birlikte Hekate⁸⁶¹ ve Nemesis'e de tapınılmıştır. Mağaranın önündeki kazılar sonucunda, alanın farklı zamanlarda sürekli onarılarak erken Hellenistik dönemden Selçuklu dönemine kadar kullanıldığı ortaya çıkmıştır⁸⁶².

Mağaranın yakınlarında Brixhe tarafından 1972 yılında bulunup 1988 yılında Hodot'la birlikte yayınlanan alfabetik kehanet yazıtı⁸⁶³, daha sonra Nollé tarafından da incelenmiştir. Sarapis; kehanet yazıtındaki anlamına göre Σ- ve Ω- satırlarında iki kez anılmıştır. Muhtemelen A- satırında da θεδς μεγας ifadesiyle onun ismi kastedilmiştir. Yazıtta Hekate görünüşe göre güvenilmesi gereken yol gösterici tanrıça, Nemesis adalet

⁸⁵⁸ Kapılık Kaya kutsal alanına ulaşan Via Sebaste'yle bağlantılı antik yol, Mallos'dan kuzeyde Antiokheia'ya, güneyden Tymbriada'ya ve Adada üzerinden Aksu vadisini takip ederek Perge'ye ulaşmaktadır; bk. Durmuş Kaya, “Malos Antik Kenti Temizlik Çalışması”, Müze Kurtarma Kazıları Semineri VIII, 1997, s. 308.

⁸⁵⁹ Dinçer S. Lenger, “Arpalık Tepe Mağarası Kutsal Alanı'ndan Sikkeler” Mediterranean Journal of Humanities MJH 1 /2, 2011a, s. 147.

⁸⁶⁰ Jale Dedeoğlu, “The Sanctuary of the God Eurymedon at Tymbriada in Pisidia”, GEPHYRA 2, 2005, s. 98-99.

⁸⁶¹ bk. dn. 704-705.

⁸⁶² Dedeoğlu, a.g.m., s. 98.

⁸⁶³ Karayaka, a.g.e., s. 213, dp. 2165.; Brixhe-Hodot, 1988, s.140.; Burak Takmer-Nuray Gökalp, “Inscriptions From the Sanctuary of μητηρ θεων ουεγεινος at Zindan Mağarası I”, GEPHYRA 2, 2006, s. 103.

tanrıçası; Sarapis ise doğru sözlü tanrı ve iyi yürekli olarak zikredilmiştir. Yine Nollé, “chresmologie”nin (kehanet) sadece Tymbriada’nın Ana tanrıça tapınağı için yaratılmadığını düşünmektedir. Kuşkusuz bu kehanet yazıtı, Tymbriada yakınlarında olması gereken Sarapis tapınağı için yazılmıştır⁸⁶⁴. Yazıtın çevirisi şöyledir:

*“Tıpkı çiftçi gibi, göğsünde bir engerek barındırıyorsun
Yarıшта, kanatları olmasına rağmen, karga kaplumbağaya boyun eğer
Hekate’ye güven ve için rahat olarak ilerle
Sırları arıyorsun: Talih sana ışığı getirecektir
Nemesis insanlara adalet dağıtır
Sadakat, ölümlüler için, kutsal bilgeliktir, yabancı
Her durumda, saygın bir davranışı kutsal kabul et
Tıpkı alakarga gibi, başkasının tüyleriyle süsleniyorsun
Sözlere sadakat ekle; kendi yargının sahibi olarak kal
Biraz sabret: Büyük bir mutluluğa kavuşacaksın
Gecenin karanlık kalbinden ışık fışkıracaktır.
Klavuz olarak yabancıları almak kötüdür
Şu yeşil üzüm daha olgunlaşmamış, onu toplamak için büyümesine izin ver.
Her hareketten önce düşün, yabancı
Ters akıntılarda seyretmeyi deneme
Doğru sözlü tanrı **Sarapis**’ten bir orakl (kehanet) iste
Tanrılara borçlarını sakla, soru sormadan
Kuşkuya neden vardır, fakat korkusuz ol
Gerçek dost olmayan dostlardan kurtulmak daha iyidir
Beklenmedik bir neşe duyacaksın
Ruh ve beden arınmasına kavuş
Sarapis’in iyi yürekliliğinin ulaştığı (kişi) mutludur.”⁸⁶⁵*

⁸⁶⁴ Johannes Nollé, *Kleinasiatische Losorakel, Astragal- und Alphabetchresmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance*, Verlag C.H.Beck München, 2007, s. 268.

⁸⁶⁵ Karayaka, a.g.e., s. 12-13; Brixhe-Hodot, 1988, s. 141-142.

Bilindiği gibi mağara yakınında Köprü çayının bir kolu olan Zindan deresi akmaktadır. Ayrıca mağara içinde bir yeraltı suyunun da bulunması, Mısır inisiyelerinin suyla ilişkisi düşünüldüğünde bölgedeki Mısır kültürünün Tymbriada'daki varlığının gerekçelerinden birini oluşturabilir.

Mısır tanrılarına tapınımın gerçekleştirildiği alanlar genellikle hem yol kavşakları, hem de su kaynaklarına yakın yerlerde bulunmaktaydı. Mısır kültürlerinin bölgede yayılmasının daha ziyade ticari ve askeri ilişkilerle gerçekleştiği dikkate alınınca kavşak noktalarında bu kültü rastlıyor olmak doğaldır. Hatta belki de Tymbriada mağarası, Mısır tanrılarının inisiyelerinin gerçekleştirildiği bir yerdi. Bu fikri Eurymedon nehri ve kutsal alanın yakınındaki Roma köprüsü⁸⁶⁶ de desteklemektedir. Zindan mağarasının ve kutsal alanının hem büyü ve kehanetle ilişkili Hekate ve hem de tanrısal öcü ve insandaki ölçsüzlüğü, “kendine ve talihine aşırı güveni” cezalandıran tanrıça Nemesis’le⁸⁶⁷ birlikte bir yazıtta zikredilmesi, nihayetinde bölgenin genelinde bulunan çok sayıda kehanet, astragal ve alfabetik fal yazıtlarının bulunması; Sarapis’in bu civarda kehanetine danışılan bir tanrı olduğunu kesinleştirmiştir. Bölge’de Apollon kültürünün kehanetle ilişkisi, Tymbriada dolaylarında yerini Sarapis’e bırakmış olabilir. Tüm bu bağlantılar, Mısır tanrılarına adanan bir tapınak ya da kutsal alanın Zindan mağarası civarında olma olasılığını artırmaktadır.

Pisidia Antiokheia’sındaki Augustus Tapınağı’nda “**Men ve Kybele**”⁸⁶⁸; Karakuyu’daki Men Tapınağı’nda “**Demeter ve Men**”⁸⁶⁹ ve yeniden başlayan kazılarda ele geçen henüz yayınlanmamış yazıtın gösterdiği gibi “**Men-Zeus**”⁸⁷⁰ kültürlerinin ortak tapınımı gerçekleşmiştir. Bölgede kanıtlandığı gibi kutsal alanların hemen hepsinde, birden fazla tanrıya saygı duyulmuştur. Ayrıca birden çok tanrıya tapınımın gerçekleştiği alanların hemen hepsi Via Sebaste ağıyla bağlantılıydı.

⁸⁶⁶ Özcan, a.g.t., s. 92.; Durmuş Kaya, “The Sanctuary of the God Eurymedon at Tymbriada in Pisidia”, AS 35, 1985, s. 47.

⁸⁶⁷ Erhat, a.g.e., s. 215.

⁸⁶⁸ Karayaka, a.g.e., s. 24-26.

⁸⁶⁹ Karayaka, a.g.e., s. 24.; Mehmet Özhanlı, "Pisidia Antiokheiası Men Tapınağı ve Kutsal Alanı", Aktüel Arkeoloji, 2017b, s.10-13.

⁸⁷⁰ Özhanlı, 2017b, s.10-13.

Termessos’da ele geçen yazıtlardan biri; bir heykel kaidesidir. Kaide üzerinde “Yaşam boyu Sarapis rahibi” olan⁸⁷¹ Marcus Aurelius Troilos’un ismi okunmuştur. Çevirisi şöyledir: “*Pillakoas’ın oğlu Marcus Aurelius Moles’in proboulosluğu zamanında, Simonides oğlu Apollonius oğlu Simonides’in ün severliğinden dolayı 7. kutlanan güreş themisinde Attes oğlu, Trokondas’ın oğlu, yaşam boyu Sarapis rahibi Marcus Aurelius Troilos’un oğlu, Marcus Aurelius Asklepiades çocuklar kategorisinde galibiyet kazandı*”⁸⁷². Yazıt, MS 217-221 yılına tarihlendirilmektedir⁸⁷³. İkinci yazıt ise yaşam boyu Sarapis rahipliği ünvanını kazanan aynı kişinin mezar yazıtıdır⁸⁷⁴.

Adada’da tanrılaştırılmış imparatorlara ve **Zeus Megistos Sarapis**’e adanmış portikler ve atölyelerle çevrilmiş bir naos bulunmaktaydı⁸⁷⁵. Bu tapınağın varlığı, kentte ele geçen yazıta göre saptanmıştır. Yazıt, tanrı imparator ve Zeus Megistos Sarapis için yapılan adaktan bahseder⁸⁷⁶. Bu adak yazıtı, araştırmacıların “İmparatorlar ve Zeus tapınağı” olarak adlandırdığı ve deprem sonucu yıkılan yapının ön cephesinde (**Levha 7 b ve c.**), arşitrav bloğu üzerinde insitu olarak ele geçmiştir⁸⁷⁷ (**Levha 7a.**). Pisidia’da Mısır tanrılarına ait olduğu netleşen tek tapınak şimdilik budur. Büyükkolancı’nın Adada’daki diğer tapınaklardan podiumlu ve prostylos planlı olmasıyla ayırdığı “Adada D İmparatorlar ve **Zeus-Sarapis Tapınağı**”, kent merkezinin batısında yer alıp doğuya bakmaktadır⁸⁷⁸. Pronaos önüne düşmüş arşitrav üzerindeki yazıt, bir eksik parça dışında tam olarak okunabilmiştir⁸⁷⁹ ve yazıtta şu satırlar zikredilmektedir: “*Tanrı-İmparatorlar, Zeus Megistos Sarapis ve baba kenti için, iki kez rahiplik yapmış, kurucu, kentin oğlu, Tlamoas oğlu Antiokhos ve onun karısı, Hoplon kızı, baş rahibe Anna ve*

⁸⁷¹ Karayaka, a.g.e., s. 213.; Lanckoronski, 1892, s. 31, ayrıca yazıt için bk. a.y. s. 213, no. 130 ; Magie, 1953, s. 177. ; Vidman, Sylloge, 341, Dunand, F., Le Culte D’Isis Dans Le Bassin Oriental De LA Mediterranee: Le Culte D’Isis En Grece, BRILL, 1973, s. 300.

⁸⁷² Nurşah Çokbankir, "Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları ", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2010, s. 379.

⁸⁷³ Karayaka, a.g.e., s. 213; Magie, 1953, s. 157; Heberdey, R., 1941, Tituli Asiae Minoris, Vol. 3, Tituli Pisidiae linguis graeca et latina conscripti, Fasc. 1, Tituli Termessi et agri termessensis / collecti et editi auspiciis Academiae Litterarum Austriacae; enarravit Rudolfus Heberdey (TAM III I), 144 ve 793.

⁸⁷⁴ Aktaran, Karayaka, a.g.e., s.213; dn 2164; TAM III I, 793; Nock, A. D., Conversion, s. 56; Vidman, a.g.e. s. 340; Dunand, F., a.g.e., s. 300.

⁸⁷⁵ Magie, 1953, s. 179.

⁸⁷⁶ Karayaka, a.g.e., dn. 1884, 1908, 1919.; Yazıt için bk. , J.R.S. Sterrett, “An Epigraphical Journey in Asia Minor”, Papers of the American School at Athens II, Boston, 1888, s. 300, no: 409.

⁸⁷⁷ Mustafa Büyükkolancı, Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1996, s. 45.

⁸⁷⁸ Büyükkolancı, a.g.t., s. 45.

⁸⁷⁹ Aktaran Büyükkolancı, a.g.t., s. 48.; Vermeule, 1968, s. 325, 484.; Yazıt için bk. Sterrett, 1888, s. 300, no: 409.

onların oğulları Tlamoas ve Antiokhos, tapınağı ve heykelleri, çevresindeki stoalar, atölyeler ve bütün süslemeleriyle beraber adayarak dikti.” Yazıt 2. yüzyıl sonu 3. yüzyıl başına tarihlendirilmektedir⁸⁸⁰. Yine tapınak, Büyükkolancı tarafından MS 2 yüzyıl sonuna, Severiuslar Dönemine tarihlendirilmiştir⁸⁸¹. Özcan ise bu tapınağın Roma dönemine ait olmasına rağmen arşitravında Jupiter yerine “Zeus” yazmasını, bölgede Romalılaştırma sürecinin aslında Hellenleşme süreci gibi yaşandığına⁸⁸² kanıt olarak sunmaktadır. Gerçekten de bölgede ele geçen yazıtlarda tanrı tanrıça isimlerine genellikle Grekçe ya da yerel dilde isimleriyle yer verilmiştir.

Bilindiği gibi Hellenistik dünyada kehanet merkezleri yaygındır. Kıta Yunanistan’da bulunan ünlü Delphi kehanet merkezi gibi Anadolu’da da Didyma, Hierapolis, Klaros gibi kentler, kehanetleriyle ünlüydü. Roma döneminde de bu ilgi Hristiyanlığın güçlenmesine kadar sürmüştür. Yukarıda açıkladığımız gibi en geç Orientalizan dönemde başlayan doğu sanatına ilgi; Delos’daki kutsal yoldan, Efes Artemis tapınağına kadar; vazo bezemelerindeki karışık yaratıklara kadar kendini hissettirmiş, Yunan mitolojisi bir değişim süreci yaşamıştı. Bu değişim sadece sanatta ve mitolojide yaşanmamış, ezotorik ve kozmogonik alanlara ilginin artmasına, kehanet ve inisiyasyon eğitimlerine duyulan merakın da yayılmasına neden olmuştur. Aynı zamanda bu ilgi Mısır tanrıçası Isis-Osiris (Sarapis), Demeter, Dionysos, Mithra gibi gizem kültlerinin yayılmasına da ön ayak olmuştur. Pisidia bölgesinde de bu kültlerin hepsi vardır. Ayrıca bölgede, alfabetik ve zar kehanetleriyle ilgili zengin ve sayıca fazla yazıt bulunmuştur⁸⁸³. Apollon’la birlikte Sozon, Helios gibi başka tanrıların da birlikte anıldığı kaya kabartmalarının olduğu kutsal alanların yaygınlığı, buralarda farklı tanrıların resmedildiği kabartmaların ve ismi zikredilen tanrı ve ethnikonların gösterdiği gibi çok çeşitli bir dini yapıya işaret etmektedir. Örneğin bölgede Astragal (zar) kehaneti Termessos, Cremna, Adada, Takina, Sagalassos ve Selge’de; Alfabetik

⁸⁸⁰ Karayaka, a.g.e., s. 213, dn. 2168 ; Price, S. R. C., Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor, Cambridge, 1984, s. 269.

⁸⁸¹ Büyükkolancı, a.g.t., s. 51. ; Price, 1984, s. 269.

⁸⁸² Özcan, a.g.t., s. 57.; Ayrıca Kilikia bölgesi’nde Hellenizasyon ve Romanizasyon için bk. Ahmet Mörel, Dağlık Kilikia Bölgesi’nde Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Kültürlerarası Etkileşimin Arkeolojik Kanıtları, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin, 2016.

⁸⁸³ Küçük Asia’da kura kehaneti (zarlı ve alfabetik) yazıtlarının dağılım haritası için bk. Nollé, 2007, s. 23.

kehanet ise; Melli/Pednelissos, Adada, Tymbriada kentlerinde yazıtlar aracılığıyla kanıtmıştır⁸⁸⁴.

Nollé; Küçük Asia'da zarlı ve alfabetik kehanetlerle ilgili detaylı bir kitap yayınlamıştır. Kitaba; kura kehaneti yazıtlarının dağılımını yaptığı bir haritayı da eklemiştir. Bu haritaya göre Pisidia, bu kehanetlerin yayıldığı önemli bir bölgedir (**Levha 4**). Mısır kökenli tanrı Sarapis'in, "emirlerini vermek için bir rüyada ortaya çıkan bir orakle tanrısı ve şifacı"⁸⁸⁵ olması, onun Pisidia bölgesinde de bazı kutsal alanlarda kehanetle ilgili tanrı Apollon'la bir tutulduğunu gösterebilir. Phrygia bölgesinde Hierapolis kentinin erken dönemden beri kehanet merkezi olduğu bilinmektedir. Nollé, aynı eserde Hierapolis'deki kehanet merkeziyle Tymbriada kutsal alanını kıyaslamıştır. Tymbriada'daki hexametrik⁸⁸⁶ metinde, Hierapolis'de kehanetine başvuru Apollon Kareios'un yerine Sarapis isminin⁸⁸⁷ geçmesi de bunu pekiştirir niteliktedir.

Bu yazıtlardan biri de Sagalassos'da 1993'de Yukarı Agora yakınlarında konumlanmış olması gerektiği düşünülen "dactylic hexameter"; "beş astragalli" kehanet taşı üzerindedir. Geç Roma surunda spoliyen malzeme olarak kullanılmış kehanet taşında, synkretik tanrı **Zeus-Ammon**'dan bahsedilmektedir. Yazıt için MS 2. yüzyıl tarihi önerilmiştir. Aynı yazıtın bir kopyası Kremna'da da ele geçmiştir⁸⁸⁸.

Talloon, kehanet taşının Pisidia kentlerindeki diğer kehanet yazıtlarından yola çıkarak Agora'ya ya da yakınına; yani kentin siyasi kalbine yerleştirilmiş olabileceğini önermektedir. Yerel makamların rızası olmaksızın bir kamusal alana hiçbir yazıt yazılamamasına dayanarak da Zeus-Ammon kültürünün en azından yerel yetkililer tarafından tanınması gerektiğini savlamaktadır. Kamu kurumları ve sivil kurumlar tarafından da kehanetine başvuruldukça; tanrı sivil pantheona da kabul edilmiş olmalıdır. Yine ona göre, aynı zamanda bu kült kesinlikle resmi bir kült olmalıydı⁸⁸⁹.

⁸⁸⁴ Gül Işın, "The Sanctuaries and the Cult of Apollo in Southern Pisidia", *Anatolia* 40, 2014, s. 110- 111.

⁸⁸⁵ Özşait-Labarre-Özşait, 2004, s. 76, 78. dn 73.; F. Dunand, *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la méditerranée*, I, 1973, p. 63-65.

⁸⁸⁶ Kehanet merkezlerinde rahibeler tarafından okunan 6 mısralık şiirlere verilen isimdir.

⁸⁸⁷ Nollé, 2007, s. 268.

⁸⁸⁸ Talloon, 2001, s. 297., dn. 34; J. Nollé, "Südkleinasiatische Losorakel in der römischen Kaiserzeit: A.S. Hall zum Gedenken", Vol. 18, 1987, s. 43., Abb. 3.

⁸⁸⁹ Talloon, 2001, s. 304.

Astragal kehanet metinlerinin; İmparatorluk döneminde güneybatı Anadolu’da, her türlü batıl inancın geliştiği bir dönemde rağbet gördüğü bilinmektedir. Bu metinler; kehanet taşına karşı zar atılarak elde edilen sabit bir kehanet listesinden oluşuyordu. Kullanılan zarlar, toynaklı hayvanların arka ayak kemikleriydi (aşık kemiği). Zarların atılmasıyla elde edilen olası 56 kombinasyonun her biri belirli bir tanrının kehanetine karşılık gelmekteydi. Kehanete başvuracak kişi, atışını yapar ve sonra yazılı listede karşılığı olan cevabı okurdu⁸⁹⁰.

Kayadibi köyünden Gökçe yönüne doğru giderken Salda gölü kıyısında buluntulanmış olan bir adak sunağı, **Zeus-Sarapis ve Artemis’e** adanmıştır⁸⁹¹.

Yukarıda bahsedildiği gibi Pisidia bölgesinde Sarapis kültü; iki tanesi Termessos’dan, biri Pogla yakınlarında Çomaklı’dan, biri Yeşilova-Salda’dan, biri Adada’dan, bir diğeri de Tymbriada Zindan Mağarası yakınlarından toplam 5 kentte ele geçmiş olan 6 epigrafik belgeyle kanıtlanmıştır. Ayrıca Sagalassos’dan ele geçen 7. yazıt, Pisidia bölgesinde tanrı Ammon’a dair tekil örnek olsa da kentte Zeus’la birlikte Mısır tanrısı Ammon’un da kehanetine başvurulduğunu göstermektedir. Aynı yazıt Kremna’da da ele geçmiştir. Sarapis’e ilişkin yazıtların Termessos’da ele geçenlerinden biri Sarapis rahibinin oğlunun galibiyetiyle ilgili **agonistik yazıt**; diğeri ise aynı kişinin **mezar yazıtı**dır. Ayrıca biri Tymbriada’da Sarapis’e dair ve diğeri Sagalassos’da tanrı Ammon’un zikredildiği iki ayrı **kehanet yazıtı** ele geçmiştir. Sagalassos’daki Zeus-Ammon’un zikredildiği astragal kehanet yazıtının bir kopyası da Kremna’da ele geçmiştir. Tymbriada’daki ise **alfabetik kehanet yazıtı**dır. Pogla-Çomaklı’da ele geçen **Serapaion festivali yazıtı**, bölgede Sarapis adına Themis düzenlendiğine işaret etmektedir. Adada’da arşitrav bloğu ve Salda’da ele geçen bir sunak üzerindeki iki ayrı epigrafik belge ise tanrı Sarapis’in zikredilmiş olduğu **adak yazıtları**dır. Son olarak Pogla yakınlarında ele geçen bir başka epigrafik belge; Mısır tanrılarına ilişkin olmayıp, Pogla ile Alexandreia kenti arasındaki ticari ilişkiyi kanıtlaması açısından önemli olup, Pisidia Mısır ilişkilerinin varlığı böylece toplam 10 adet yazıtla belgelenmiştir.

890 Talloen, 2001, s. 304-305.

891 N. P. Milner, An epigraphical survey in the Kibyra-Olbasa region conducted by AS Hall (No. 24). British Institute of Archaeology at Ankara, 1998, s. 55.

3.4.2. Sikkeler

İmparatorluk ailesi yeni bir dine eğilim gösterdiğinde ya da kabul ettiğinde, Roma eyaletleri de imparatorluğa sadakatlerini göstermek ve bu yolla statü elde etmek için bu yeni kültürün ikonografisine yönelmiştir⁸⁹². Bu nedenle birçok araştırmacı, Roma döneminde numismatik belgelerin bir eyalette o kültürü kanıtlamadığını, bu tanrı betimlerinin sadece ideolojik amaçlı olduğunu düşünmektedir.

Her ne kadar bölgede Roma dönemi öncesi Mısır etkilerinin varlığı epigrafik olarak bilinmese de, Adada'nın erken Triskeles'li sikkelerinden⁸⁹³ Pisidia bölgesinin Roma dönemi griphonlu⁸⁹⁴ sikkelerine kadar, en azından numismatik verilerde doğu etkili bazı sembollerin varlığı izlenmektedir. Fakat bölgede daha dolaysız bir Mısır etkisi ancak Roma dönemiyle kanıtlanabilmektedir.

Güneyden kuzeye doğru; **İsinda, Ariassos, Pogla, Olbasa, Kremna, Adada, Sagalassos, Prostanna, Seleukeia Sidera ve Apollonia** kentlerinde ele geçen Roma İmparatorluk Dönemine ait sikkelerde Mısır tanrılarının betimlendiği tespit edilmiştir. Talloen'in de işaret ettiği gibi Pisidia bölgesinin tamamında yerli ve yabancı tanrılara dair ele geçen sikkeler değerlendirildiğinde; Pisidia pantheonu homojen bir resim oluşturmaz. Termessos ve Selge gibi önde gelen Pisidia şehirlerinde imparator kültüne adanmış tapınaklar olmasına ve imparatorluk propagandasına yatkın durumda olmasına rağmen Mısır tanrıları betimli sikke bulunmayışını, Dunand'ın "Mısır kültürünün imparator kültürü ile bağlantılı olduğu" varsayımına ters düştüğü şeklinde yorumlamaktadır⁸⁹⁵. Gerçekten de İmparatorluk kültürünün varlığının kanıtlandığı en azından 12 Pisidia kentinin⁸⁹⁶ sadece beşinde⁸⁹⁷, beş Roma koloni kentinin sadece ikisinde (Kremna ve Olbasa) Mısır tanrılarının betimlenmiş olması bu tezatlığa işaret etmektedir. Yine tanrı Sarapis'e dair yazıtlardan hiçbiri bu beş koloni kentinden

⁸⁹² Géza Alföldy, "Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms", *Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit*, Kölner Historische Abhandlungen 35, 1989, s. 53-102.

⁸⁹³ Triskeles sembolüne ilişkin yorumlar ve kaynaklar için bk. Süleyman Bulut, "Erken Dönem Likya Sikkelerinde Triskeles Motifi", *Adalya VII*, 2004, s. 15-68.

⁸⁹⁴ SNG France Pamphylie Pisidie, 163, 283; BMC Lycia, 207 no. 4 lev. 34.3; SNG Aulock Pisidien, 5097, 5116; SNG France Pamphylie, Pisidie, 1507, 1526.

⁸⁹⁵ Talloen, 2001, s. 303.; ayrıca bazı yayınlarda Harpokrates betimli olduğu söylenen Genesis betimli sikkeler için bk. a.y., dn. 61.

⁸⁹⁶ bk. Karayaka, a.g.e., s. 221-226.

⁸⁹⁷ Adada, Apollonia, Ariassos, Kremna ve Sagalassos kentlerinde hem imparatorluk kültürü vardır, hem de Mısır kültlerine ait sikke betimlemelerine rastlanmaktadır.

herhangi birinde ele geçmemiştir. Ayrıca Pisidia Antiokheia'sı gibi hem imparatorluk kültürü açısından hem de Romanizasyon⁸⁹⁸ için önemli bir kentte de henüz ne Mısır tanrılarına ait sikke, ne plastik eser, ne de yazıt tespit edilebilmiştir.

Adada Sarapis tapınağı ve adak yazıtı dışında, tanrının varlığı sikke betimleriyle desteklenmektedir⁸⁹⁹. Kentin Marcus Aurelius dönemi (MS 161-180) sikkelerinde kalathoslu Sarapis büstünün⁹⁰⁰ varlığı, tapınağın ve Sarapis kültürünün buradaki en erken kanıtıdır **(Resim 1a-b)**.

Apollonia Mordiaion kenti Caracalla dönemi sikkelerinde⁹⁰¹ Isis Harpokrates Sarapis üçlüsü birlikte görülmektedir **(Resim 2)**. Ayakta betimlenmiş tanrıça Isis; tipik atribuları sistrum ve situla ile resmedilmiştir. Isis'in karşısında Sarapis, tahtta oturur durumda, başında kalathosu ve elinde asasıyla Alexandria Serapeia tiplemesinde, fakat Kerberos olmaksızın betimlenmiştir. Alexandria Sarapis tiplemesinde tanrı genellikle elini Kerberos'a uzatmaktayken, bu sikkede kompozisyon; sağ kolun Isis'e doğru uzatılmasıyla tamamlanmıştır. Bu sikkede de görüldüğü gibi Sarapis'in Isis ve Harpokrates'le birlikte resmedildiği sikkelerde genellikle yanibaşında köpeği Kerberos bulunmamaktadır. Ayakta duran Harpokrates, cornucopiası ve işaret parmağını ağzına doğru götüren tipik gestusuyla sahnenin en sağına, daha küçük bir figür olarak yerleştirilmiştir.

Kremna'nın III. Gordianus dönemi sikkesinde⁹⁰² Isis ayakta durmakta (Resim 3), yukarı doğru kaldırdığı elinde patera; serbest biçimde aşağı doğru indirdiği elinde ise ritüellerinde kullandığı suyu taşıyan situla bulunmaktadır. Başında Mısır'ın erken dönemlerinden itibaren tanrıçanın kullandığı inek boynuzlu güneş diskli başlık yerine "lotus çiçeği" yeralmaktadır. Uzun elbisesi göğüs altından toparlanarak Isis düğümüyle

⁸⁹⁸ Provincia Asia'nın Romalılaştırılması için önemli kentlerden bir diğeri de Ariassos'dur, bk. Ahmet Mörel, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 100, dn. 286.

⁸⁹⁹ Price, 1984, s. 269.; Sikkeler için ayrıca bk. Hans von Aulock, 1977, Münzen und Städte Pisidiens I, IstMitt Beiheft 19, Tübingen, no 55-59.

⁹⁰⁰ Aktaran, Karayaka, a.g.e., s. 214., dp 2170; B.V.Head, HN, s. 705; BMC s.171 no. 5.; Magie, 1953, s. 179.; ayrıca bk. Aulock, Pisidien. I, 55-9.; Talloen, 2001, "The Egyptian Connection The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos", AncSoc, 31, s. 292. dn. 14; Bricault, 2008, Apollonia Mordaion, No. 1.; Septimius Severus Devri için Aulock Pisidiens I, no.. 66-67.; Caracalla için IW, no. 3554.

⁹⁰¹ Talloen, 2001, s. 292. dn. 14; Karayaka, a.g.e., s. 211, dn 2141; BMC s. 202, no. 3, pl. XXXIII, no. 4; SNG Aulock 4996, Aulock Pisidiens II, s. 113-117.; Magie, 1953, s. 179.

⁹⁰² Hüseyin Köker, "Sikkeler Işığında Kremna Kenti Tanrıları", I. Burdur Sempozyumu, Burdur, 2005, s. 679. Lev. II-4.; ; Karayaka, a.g.e., s. 211. dn 2136; Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; BMC, s. 217, no. 10 ve s. 303, no 10A; SNG Aulock no. 5105; Aulock, Pisidiens II, s. 129, Tafel 30, no. 1357-1372.

tutturulmuştur. Gordianus (MS 244-249) döneminden başka bir sikke betiminde ise Harpokrates ayakta⁹⁰³, kendi sağına bakar durumda, bereket boynuzu tutarken ve tipik sus gestusuyla verilmiştir. Ayağının yanında ise bir çiçek motifi bulunmaktadır **(Resim 4)**. Kremna'da Mısır kökenli tanrılarının betimlendiği sikkeler; Gordian III dönemi'nden Aurelianus dönemine kadar⁹⁰⁴ bilinmektedir.

Valerianus Dönemi (MS 253-268) Prostanna sikkesinde tanrı Sarapis yine kalathosu ve asasıyla aynı pozda ayakta betimlenmiştir⁹⁰⁵ **(Resim 5)**.

Pogla'da himationuyla sağa bakar durumda ayakta Sarapis betimli sikke ele geçmiştir **(Resim 6)**. Tanrı başında kalathosu ve asası; saç ve sakalıyla bir kolunu yukarı kaldırmış vaziyettedir. Pogla'daki Serapeion festivalinden bahseden yazıta ek olarak, kültün varlığı Caracalla dönemi sikkesindeki tanrı betimiyle de kanıtlanmış olmaktadır⁹⁰⁶

Mısır tanrıları, Sagalassos kenti sikke betimlemelerinde Marcus Aurelius döneminden (MS 161-180) Claudius Gothicus dönemine⁹⁰⁷ (MS 268-270) kadar karşımıza çıkmaktadır. Marcus Aurelius Döneminde tanrı tahtta oturmuş, elini köpeği Kerberos'a uzatmış bir elinde patera tutmaktadır **(Resim 7)**⁹⁰⁸. Kentte ayakta duran asasıyla betimlenmiş Sagalassos Valerian I Dönemi (MS 253-260) Sarapis sikkeleri⁹⁰⁹ **(Resim 8)** ve yine Maximus (MS 235/6-238) dönemine tarihlendirilen ayakta, kolunda bereket boynuzuyla ve parmağını ağzına götürmüş Harpokrates betimli sikkeler ele geçmiştir⁹¹⁰ **(Resim 9)**.

⁹⁰³ Köker, 2005, s. 679.; Talloen, 2001, s. 292., dn. 14.; Aulock, Pisidiens II, s. 130, Taf. 31, no. 1383; SNG Copenhagen, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum, Pisidia, E. Munksgaard, Copenhagen, 1956, no. 143.; ayrıca bk. SNG Aulock, no. 5108, BMC, s. 217, no. 11.

⁹⁰⁴ Aurelianus dönemi tahtta oturan asası ve köpeği Kerberos'la betimlenmiş Sarapis ya da Hades? betimli sikke için bk. Bricault-Ashton, SNRIS-XXXVIII, 2008, Kremna, no. 4.; ayrıca bk. Köker, 2005, s. 679, Lev. II. 1.; SNG Aulock no. 5104.

⁹⁰⁵ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; Aulock, Pisidiens II, s. 152, Tafel 38, no. 1831.

⁹⁰⁶ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; Aulock, Pisidiens I, s.127, Tafel 32, no. 1304.

⁹⁰⁷ Cladius Gothicus dönemi (MS 268-270) tahtta oturan köpeğiyle betimlenmiş Sarapis sikkesi için bk. Bricault- Ashton, 2008, SNRIS-XXXVIII, Sagalassus, no. 11.

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1856&lot=4542>

⁹⁰⁸ RPC Online, IV, 8740; SNG no. 1780: IW, no. 3838; <http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/8740/>

⁹⁰⁹ F. Imhoof-Blumer, Kleinasiathe Münzen, BAND II, des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien, XIV. Pisidia, 1902, 396.; I. Valerianus Döneminden (MS 253-260) bir örnek için bk. McClean 9004.

⁹¹⁰ <https://www.acsearch.info/search.html?id=2420663>

Roma imparatorluk döneminde sikkelerde “Isis Lactans” tiplemesi Alexandria dışında pek yaygın değildi. Nadiren de olsa Kyme, Laodikeia, Roma ve Pisidia kenti Sagalassos’da ele geçen sikkelerde görülmüştür. Tanrıça Tranquillina Dönemi (MS 238-244) Sagalassos sikkesinde “Isis Lactans” tipinde; fakat oğlunu emzirirken değil, ayakta ve kolunda şefkatle tuttuğu Harpokrates, uzun bir khiton ve himationla sağ elinde bir lotus çiçeği tutarken izlenir⁹¹¹ **(Resim 10)**.

Yine Ariassos kentinde, Caracalla dönemine (MS 211-217) ait Sarapis büstlü sikke⁹¹² **(Resim 11a)** bulunmuştur. Aynı kentte, Caracalla devrinde sol elinde asası, ayaklarının dibinde bir kartal betimlenmiş, sağ elinde ise globus üzerinde durmakta olan Nike’nin de elindeki çelengi tanrı Zeus ya da Sarapis’e uzattığı düşünülmektedir **(Resim 11b)**. Olbasa’da ise Antoninus IV. Elagabalus (MS 218-222) dönemi sikkesinde tanrı, Sarapis Alexandria tipinde başında kalathos, bir elinde asasıyla, diğer elini köpeği Kerberos’a yönlendirmiş durumda, arkalıksız bir tahtta oturmaktadır **(Resim 12)**⁹¹³.

Isinda’da karşılıklı Sarapis ve Isis büstlerinin betimlendiği; Iulia Domna⁹¹⁴; Geta⁹¹⁵ Anna Faustina⁹¹⁶ ve Severius Alexander⁹¹⁷ **(Resim 13)** Dönemi sikkeleri ele geçmiştir. Ayrıca Dunand; Isinda’da ele geçen dizleri üzerinde Harpokrates ve önünde yılan bulunan tipteki sikke betimlemelerini Isis Lactans tipine dahil etmiştir. Sagalassos’un nadiren görülen ayakta betimlenmiş ve Harpokrates’i kolunda tutan Isis’ine karşın; Isinda sikkesinde Alexandria sikkelerinde sıklıkla karşılaşıldığı gibi Harpokrates’i dizlerinin üzerine almış tanrıçayla karşılaşmaktayız. Isinda’nın bu tipteki betimlemelerine de Octacilia⁹¹⁸; Valerianus⁹¹⁹; Gallienus⁹²⁰ **(Resim 14)** ve Salonina⁹²¹ Dönemi sikkelerinde rastlanmaktadır.

⁹¹¹ Bricault-Ashton, 2008, SNRIS-XXXVIII, s. 29, Sagalassus no. 8.; Bu sikke, Isinda’nın Traianus Decius dönemi sikkelerinde ayakta, elinde cornucopia, sol kolunda çocuk Plutos’la betimlenmiş yerel bereket tanrıçası Eubosia’ya benzemektedir bk. SNG Aulock 5054., Karayaka, a.g.e., s. 11.

⁹¹² Karayaka, a.g.e., s. 214, dn. 2173, B.V. Head, HN, s. 706.; ayrıca bk. Talloen, 2001, a.g.m., s. 292, dn.14.; Aulock, Pisidiens I, no. 453-458.

⁹¹³ Künker Auction 280, (Osnabrück/2017), no. 749.; Bricault-Ashton, SNRIS-XXXVIII, 2008, s. 20.; Leu Auc. 20, Zürich, 1978, no. 353.; SNG Aulock, 12 Heft, Pisidien, 1964, Taf. 169, no. 5126.

⁹¹⁴ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; BMC no. 14.

⁹¹⁵ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; Aulock, Pisidiens I, no. 813- 814.

⁹¹⁶ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; Aulock Pisidiens I, no. 823.

⁹¹⁷ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; Aulock Pisidiens I, no. 838-839.

⁹¹⁸ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; Aulock Pis no. 870.

⁹¹⁹ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; IW, no. 3755, BMC, no. 21.

Seleukeia Sidera'nın Maximus dönemi (MS 235-238) sikkesinde modius giymiş Harpokrates; çıplak ve ayakta durmuşken, kolunda ise yine cornucopia tutmaktadır⁹²² **(Resim 15)**. Ayrıca Seleukeia'nın tahtta oturmuş, yanında köpeği Kerberos'la betimlenmiş II. Cladius Gothicus Dönemi (MS 268-270) sikkesinin; Hades⁹²³ ya da Sarapis olabileceği⁹²⁴ düşünülmüştür.

Sonuç olarak Pisidia bölgesinde toplam on kentte ele geçen Mısır kökenli kültlere ilişkin sikke betimlemelerinin tanrı Sarapis, Isis ve Harpokrates betimli olup çeşitli tiplerde görülmesi ve bölgede dağılımının güney kesimlerle sınırlı kalmamış olması, kültün bölge genelinde rağbet gördüğüne kanıt teşkil edebilir. Bu sikkelerin bazılarında Sarapis tek başına⁹²⁵; bazen tanrıça Isis'le birlikte ya da Apollonia'da rastlandığı gibi oğulları Harpokrates'le birlikte üçlü olarak betimlenmiştir. Tanrı bazen Adada'da olduğu gibi büst şeklinde; Prostanna, Sagalassos ve Pogla'da olduğu gibi ayakta; Apollonia, Sagalassos ve Olbasa'da görüldüğü gibi Alexandria Sarapis tiplemesinde tahtta otururken; Isinda sikkelerinin gösterdiği gibi bazen de Isis'le birlikte karşılıklı bakışan büst şeklinde görülmektedir. Tanrıça Isis ise bazen Kremna'da olduğu gibi yalnız; Sagalassos'da olduğu gibi bazen oğlu Harpokrates'le ayakta ya da Isinda'da görüldüğü gibi onu kucağına oturtmuş olarak, Isis Lactans tipindedir. Alexandria kentinde yoğun olarak ele geçen Isis'in Pharia ya da Pelagia tiplemesine ait bir sikke Pisidia bölgesinde ele geçmemiştir. Denizle direk bağlantısı olmayan Pisidia'da Isis'in "denizcilerin koruyucusu" tiplemesinin görülmemesi gayet doğaldır. Ayrıca Alexandria ve Roma'da da görülen "Isis Sothis" betimli sikke de ele geçmemiştir. Tanrı Harpokrates'in anne ve babasıyla birlikte ya da annesinin kucağı ve kolunda olduğu bu sikkeler dışında; Kremna, Sagalassos ve Seleukeia Sidera'da kentlerinde, ayakta ve tipik sus gestusuyla aynı pozda resmedildiği örnekler ele geçmiştir. Bu sikkeler bölgede ele geçen biri Ammon'un zikredildiği diğer altısı Sarapis'e dair toplam yedi adet yazıtlı ve aşağıda bahsedileceği gibi heykeltıraşlık buluntularıyla birlikte değerlendirildiğinde kültün varlığı sadece Roma merkezden gelen

⁹²⁰ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; SNG Aulock, no. 5050, KM II, 374.7. Taf. 13, br. 12; Ayrıca bk. SNG Aulock no. 959.

⁹²¹ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; BMC no. 22.

⁹²² Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; SNG Copenhagen no. 229.

⁹²³ Talloen, 2001, s. 292, dn.14.; Aulock Pisidiens II, no. 2102-2103.

⁹²⁴ Bricault-Ashton, 2008, SNRIS, Seleucia Sidera, no. 2.

⁹²⁵ Sarapis örnekleme için bk. Hölbl, 1978, s. 64.

ideolojik direktifler doğrultusunda ortaya çıkmamış; erken dönemden beri Mısır topraklarıyla varolan askeri, ticari ve kişisel ilişkiler neticesinde Pisidia pantheonuna kabul edilebilmiştir. Roma Dönemi'ne gelindiğinde ise sevilerek kullanılan tipler haline gelmiştir. Yerel pantheona kabul edildikten sonra muhtemelen Mısır Kültleri, erken Roma Dönemi'nde resmi olarak da kabul edilmiştir.

3.4.3. Heykeltraşlık Eserleri

Sikke betimleri dışında; bölgede az sayıda heykeltraşlık eseri ve çoğu parçalanmış şekilde olsa da çok sayıda terrakotta ele geçmiştir. Termessos araştırmaları sırasında ele geçen tanrı Sarapis'e? ait olduğu düşünülen⁹²⁶ baş (Resim 31) ve Keçili Isis?-Sarapis kabartmalı adak steli haricinde; yayınlanmış eserlerin çoğu, kazıları devam eden Sagalassos ve çevresinde bulunmuştur. Talloen, çoğunluğunu terrakottaların oluşturduğu 11 fragmanı⁹²⁷ yayınlamış, Mısır kökenli kültürle ilişkisini açıklamıştır. Bu 11 parça eser tanrıça Isis ile Harpokrates betimli terrakotta parçalarıyla birlikte, applike tekniğiyle yapılmış üzerinde “Isiac sahne” betimlenmiş olan parçalanmış bir skyphos ve bir bubon başının betimlendiği duvar döşeme parçasından ibarettir.

Ayrıca Sagalassos'da, Burdur Müzesi'nde korunan bir Isis büstü de ele geçmiştir. Bunun dışında aşağıda detaylandıracağımız gibi; Kestel gölü civarında olduğu düşünülen bir kaya kabartması; ikonografik olarak Mısır tılsımlarıyla ilişkili bulunması ve Roma döneminde sevilen bir repertuar olması açısından zikredilme değeri bulunmuştur.

Bahsedilen veriler dışında Burdur ve Yalvaç müzelerinde sergilenen, bazıları hangi kentten getirildiği belirsiz olan ve çeşitli yollarla bölge Müzeleri'ne nakledilmiş eserler bulunmaktadır. Mısır kökenli tanrıça ve tanrıça betimlemelerine benzerlikler gösteren bu eserler, yayınlanmadığı ve Mısır kökeni netleşmediği için kataloga eklenmemiştir.

Bu verilere ek olarak, 2014 yılında; Sagalassos kenti yakınında kentin ilk antik kült yeri olarak değerlendirilen Kaya Mabedi'nde⁹²⁸ Isis ve Harpokrates'in izlerine

⁹²⁶ Karayaka, a.g.e., s.214.

⁹²⁷ Talloen, 2001, s.289–327.

⁹²⁸ P. Talloen- J. Poblome- H. A. Ekinci, “Salvage excavations at a rock sanctuary near Sagalassos in 2014”, ANMED, 13, 2015, s. 108.

rastlanılmıştır. Kentin yaklaşık 600 m güneydoğusunda önceden kaçak kazı yapılmış olan mekanda; Peter Talloen ve Hacı Ali Ekinci tarafından yapılan çalışmalar neticesinde Kaya Kutsal alanının **(Resim 16a)** girişinin GD-KB yönelimli 4.15 m.-1.20 m ölçülerinde, duvarlarının ise kısmen kireçtaştan anakayaya oyulmuş olduğu anlaşılmıştır. Yüzey buluntularının yaklaşık MÖ 200 ile MS 250 yılları arasına tarihlendirildiği mekanda çok sayıda terrakotta figürin ele geçmiştir⁹²⁹. Bu eserler arasında, tanrıça Aphrodite betimlemeleri yoğunlukta olmakla birlikte; Athena, Hygeia, Isis, Kybele ve Tykhe gibi tanrıçalara ait fazla sayıda terrakotta figürine **(Resim 16b)**; erkek tanrı betimlemelerinden ise çocuk Eros ve Hermes figürlerine rastlandığı aktarılmıştır⁹³⁰. Kült alanındaki bulguların incelenmesi devam etmekle birlikte, muhtemelen Kaya mabedi daha ziyade doğurganlıkla, bereketle veya güzellikle ilişkili kadın tanrıçalardan yardım dileyenlerin adaklar sunduğu kutsal bir mekandı⁹³¹.

Malzemesi ve stilistik özellikleri gözönüne alınarak Sagalassos’da üretildiği düşünülen bir terrakotta figürin, MS 1. yüzyıl sonu 2. yüzyıl başına tarihlendirilen Isis büstüdür⁹³² **(Resim 17)**. Isis başlığı, kolyesi ve frontal duruşuyla Mısır etkisinde yapıldığı kuşku götürmeyen eser, yine Roma Devri’nde Sagalassos fırınlarında Mısır ikonografisinde eserlerin yapıldığını, kültün Pisidia bölgesinde pişmiş toprak figürin repertuarunda yer edinerek üretildiğini kanıtlamaktadır.

Yine Sagalassos kentinde 1990 yılında tonozlu bir mezarda, buluntulanan bir skyphos **(Resim 18a ve b)** üzerinde betimlenen figür, Isis başlığı sayesinde tanrıça Isis olarak tanımlanabilmiştir. Kırık durumda ele geçmiş olmasına rağmen; uzun himationla örtülü biçimde ayakta duran, dua ya da saygı gestusunda betimlenmiş daha küçük üç figür, kompozisyonunun bir İsiac sahne olduğunu göstermektedir. Dua/saygı gestusunda verilmiş bu figürler, Isis festivallerinde ya da ritüellerinde yeralan

⁹²⁹ Talloen-Poblome-Ekinci, 2015, s. 94-95.

⁹³⁰ J. Poblome vd., “Sagalassos’ ta 2014 yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, KST 37-3, 2016, s. 94-95.

⁹³¹ Talloen’le yaptığım yazışmalar sonucunda; Isis betimlemelerinin, Aphrodite’ye adanmış bu kutsal alanda "ziyaretçilerin bıraktığı adaklar”dan ibaret olduğu önbilgisi alınmıştır. Ekip, “ziyaretçilerin kimliği”ne odaklanacak yeni bir araştırma projesini 2018 yılının sonuna doğru tamamlamayı planlamaktadır.

⁹³² Peter Talloen- N. Alp, “Pisidia Kültleri Antik Çağ’da Burdur İli’nde Dinsel Hayat”, I. Burdur Sempozyumu, Burdur, 2005, s. 747., Res. 7.

rahibelerin temsili olarak önerilebilir. Skyphos, MS 2. ya da 3. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir⁹³³.

Kentteki seri üretimin bir ürünü olmakla birlikte, nadir bir dekorasyona sahip olan bu skyphos; tanrıça Isis'in bölgede, Sagalassos'daki tonozlu mezarlardan birinde gömülü olan kişilerin mezar eşyaları arasında yer alacak kadar önemli görüldüğünü⁹³⁴ kanıtlamaktadır. Talloen böyle örneklerin, yerel üretim çömleklerinde görülen ana dekorasyondan sapma göstererek endemik dinsel yaşamdan ilham alması dolayısıyla, kullanıcılarının ideolojik dünyasını yansıttığını düşünmektedir⁹³⁵. Dolayısıyla Sagalassos yerel mat Kırmızı Astarlı Seramikleri sadece ihracatla sınırlı kalmamış, kentte yaşayanların mezar hediyesi olarak kullanılmıştır. Aplike tekniğiyle yapılan eserlerin kalıp yoluyla üretilmesi nedeniyle ünik örnekler olamayacağı, bu tarz "İsiac sahneleri tasvir eden" seri üretilmiş başka örneklerinin de olabileceğini düşündürmektedir⁹³⁶. Bu örnekler yoluyla Mısır dinlerinin bu dönemde sadece resmi alanla sınırlı kalmadığı, sivil yaşama da yayılmış olduğu anlaşılmaktadır. Pişmiş toprak malzemeler üzerinde MS 2-4. yüzyıllar arasında Mısır tanrı ve tanrıçalarının sevilerek resmedildiği bilinmektedir.

Başka bir yerel üretim Sagalassos seramiği, Sagalassos Yukarı Agora'da 1999'da ele geçmiş **(Resim 19)**⁹³⁷ olan aplik parçasıdır. Baş ve gövde altı korunamamış olmasına rağmen, parça üzerinde bir emzirme sahnesinin resmedildiği görülmektedir. Sagalassos'da ele geçen diğer Isis Harpokrates betimlemeleri dikkate alındığında; göğüs parçasının; Lactans tipinde çocuğu Harpokrates'i emziren Isis'e ait olduğu düşünülebilir. Anadolu'da Tunç Çağı'ndan itibaren rastlanılıp⁹³⁸ Hristiyanlık dininin etkisiyle İsa'yı emziren Meryem tasvirlerine kadar süregelen emzirme sahnelerine

⁹³³ Talloen, 2001, s. 298 -305, Fig.1.

⁹³⁴ Peter Talloen, *Cult in Pisidia: Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity*, Brepols Publishers, 2015, s. 323.; M.Waelkens- A. Harmankaya-W. Viaene, *The Excavations at Sagalassos 1990*, AnatSt 41, 1991, s. 206-208.

⁹³⁵ Talloen, 2015, s. 323.

⁹³⁶ Talloen, 2001, s. 305., dn. 69.

⁹³⁷ Talloen, 2001, s. 298- 299, 321, Fig. 2.

⁹³⁸ Tokat'ın Erbaa ilçesi yakınlarında İlk Tunç Çağı'na tarihlendirilen Horoztepe mezarlarında bebeğini emziren (ayakta) anne figürünü dışında boğa figürinleri ve ayrıca Mısır'da dinsel ritüellerde kullanılan Sistrum da ele geçmiştir. Anne figürünü için bk. T. Özgüç-M. Akok, "Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri, Ankara, 1958, s. 17, Lev. 9,10, MÖ 2100'lere tarihlendirilmiş bu mezarda ele geçen bebeğini emziren anne figürünü, Hatti-Hitit kültürlerine ait zamanlara dair olsa da Anadolu, Mısır ve Mezopotamya topraklarında eşzamanlı olarak görülen eserlerdendir. Eserlerin tarihlendirilmesi için bk. a.y. s. 31.

Pisidia Antiokheiası Kuzey Kilise'sinde bir fildişi eserde⁹³⁹ de rastlanıyor olması, emziren anne (tanrıça?) ikonografisinin Pisidia bölgesi'nde de süreklilik gösterdiğini ve inanışlar değişse de geleneksel şablonların kısmi değişikliklerle tekrarlanageldiğini kanıtlamaktadır.

1993'de Neon Kütüphanesi'nin arkasındaki dolgu toprakta ele geçen oturmuş pozisyonda terrakotta çocuk figürünü (**Resim 20**); tipik Mısırlı çocuk Horus gestusuyla elini ağzına götürmüş durumdadır. Fakat terrakotta figürin; başında Mısır tacı yerine çelenk taşıması, kanatlı betimlenmiş olması ve yine cornucopia taşımasıyla Eros betimlerine benzemektedir. Dolayısıyla çocuk figürünü, Yunan'lı atribularıyla ve Mısır'lı gestusuyla synkretizasyona uğramış bir Harpokrates betimidir. Burdur Müzesi'nde korunan eser, stil özelliklerine göre MS 2. veya 3. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir⁹⁴⁰.

Ayrıca ele geçen başka iki çocuk figürünü parçasının (**Resim 21-22**); yukarıdaki örneğe benzer stil özellikleri taşımasına rağmen, sus gestusuyla betimlenmemiş olması nedeniyle, Eros mu ya da Harpokrates tasviri mi olduğunu kesin olarak belirlemek güçtür⁹⁴¹.

Bölgede yerli-yabancı tanrıların synkretizasyonunu gösteren çarpıcı bir örnek, 1991 yılında Kütüphane kazısı sırasında ele geçmiştir (**Resim 23**). Fragman üzerinde resmedilmiş soldaki figür, bir lobuta dayanması nedeniyle Herakles olarak önerilmiş olup, sağdaki çıplak ve fakat omzuna chlamys atmış, uzun kulaklı bir hayvan üzerinde duran figür ise Horus/Harpokrates dışında başka bir tanrıya atfedilemeyecek "sus gestusuyla" betimlenmiştir⁹⁴². Soldaki figür, gerçekten de bir ağaca ya da lobuta dayanmış olmasıyla Herakles tipolojisinde verilmiştir. Fakat Harpokrates'in Pompeii örneğinde olduğu gibi (**Levha 10**) lobuta yaslanır biçimde betimlendiği örnekler de bulunmaktadır. Pompeii'deki örnekte, Harpokrates, Grekler'in Eros'u gibi hem kanatlı ve hem de Herakles tipolojisine benzer şekilde bir lobuta dayanırken görülmektedir. Fakat ayrıca orada tanrı Harpokrates sus gestusuna ek olarak Mısır tacıyla

⁹³⁹ Kuzey Kilise'de ele geçen fildişi eser için bk. Özhanlı, 2013a, s. 86-87, Şekil 2-3.; ayrıca Cardo Maximus caddesinde ele geçen kemik malzemeden yapılmış çocuğunu taşıyan anne figürünü için bk. a.y. s. 88, Şekil. 4-5.

⁹⁴⁰ Talloen, 2015, s. 199., Fig. 49.; Talloen, 2001, s. 299, Fig. 3.; M. Waelkens, "The Excavations at Sagalassos 1993" KST, 16-2., 1994, s. 180, 186, Fig.6.

⁹⁴¹ Resim 21 için bk. Talloen, 2001, s. 299, 322, Fig. 4.; Resim 22 için Talloen, a.g.e., bk. s. 299-300, 323, Fig. 5.

⁹⁴² Hayvanın uzun kulaklarından ötürü bir eşek olabileceği vurgulanmıştır bk. Talloen, 2001, s. 300,323, Fig. 6.

betimlenmişti. Yukarıda bahsedildiği gibi, Grekler'in Mısır'daki Herakleopolis şehrini Mısırlılar'ın "Horus'un şehri" olarak adlandırması; Horus'un Herakles'le örtüştürülmesinden ileri geliyordu⁹⁴³. Dolayısıyla figür; Herakles ya da Harpokrates olarak da algılanabilir. Sağdaki figür ise hem Herakles'in atlı betimlemelerinde görüldüğü gibi, hem de Pisidia'da bazen ışın tacıyla Sozon, bazen omzundan çıkan hilalle Men ya da Kakasbos atlı tanrılar ikonografisinde karşımıza çıktığı gibi, erken dönemden beri Pisidia pantheonunda tanınan "atlı tanrı" ikonografisindedir. Atlı tanrıya; Mısır tanrısı Horus'dan bilinen "sus gestusu"nun da eklenmiş olması, Pisidia'da da, tıpkı Pompeii'de karşılaştığı gibi farklı kültürlerle ait dini örgelerin birleştirilmiş halinin varolduğunu kanıtlamaktadır. Bilindiği gibi sütunlu lahitlerde Roma döneminde sevilerek kullanılan repertuarlardan biri; Herakles'in 12 işi idi. Burada da bir plaka parçası üzerinde belki de benzer bir Romalı bakış açısıyla Harpokrates'in hem atlı görünümü, hem lobuta dayanmış görünümü ve devamındaki sahnede ya da başka bir parçada yılanlarla mücadelesi⁹⁴⁴, başka bir sahnede annesi Isis'in kucağındaki görünümü resmedilmiş dahi olabilirdi. Böylece soldaki figür belki "Herakles" ya da "Harpokrates" olarak; sağdaki figür ise Herakles, Kakasbos, Sozon ya da diğer eski tanrılar gibi atlı betimlenmiş tanınmış tipe⁹⁴⁵, Mısırlı tanrı Horus'un tipik gestusunun eklenmesiyle oluşturulmuş bir "Harpokrates" betimlemesidir. Ayrıca eserin Sagalassos Neon Kütüphane binasıyla ilişkili dolgulardan birinde ele geçmiş olması da; Pisidia elitlerinin, dini algılama biçiminde entellektüel bir dönüşüm yaşandığını kanıtlamaktadır. Alexandria'nın ünlü kütüphanesinin benzerleriyle Pergamon'da, Ephessos'da Miletos'da ya da Sagalassos'da karşılaşıyor olmak ve Sagalassos dışında hepsinde Sarapis tapınağı izlerine ve Sagalassos'da da Mısır tanrılarının izine rastlıyor olmak, bu kentte ya da yakınlarında da Sarapis'e adanmış bir Kutsal alanın olma ihtimalini arttırmaktadır. Yukarıda Pisidia Mısır ilişkilerinde aktarılmaya çalışıldığı

⁹⁴³ Merkelbach, 2001, s. 90., Çiz. 24.

⁹⁴⁴ Mısır'da Miniatur bir stelde Horus, bir sürüngenin üzerinde, tehlikeli hayvanlara karşı zafer kazanmış olarak iki elinde çeşitli hayvanları yakalamış durumda resmedilmiştir; sahnenin sağında Horus bu kez annesinin kucağında (Isis Lactans tipi) onun koruması altında, Isis'in göğsünde resmedilmiştir. Üstte tanrı Bes başı bulunmaktadır. Eser, Mısır'dan MÖ 1. binin sonlarına aittir. Bk. Pinch, a.g.e., s.101, Fig. 53., ayrıca Harpokrates'in Herakles gibi yılanlarla birlikte olduğu sahneler Pompeii duvar resimlerinde de rastlamaktayız. Böylece Herakles ikonografisinin erken dönem Mısır Horus'undan kaynaklandığı ve Greklerin etkisiyle Herakles'le bir tutulan Harpokrates'e dönüştüğü, Roma döneminde de popüler bir repertuar olarak kullanılmasıyla ikonografik olarak süregelen erken Mısır izlerini taşıdığını düşünmek yanlış olmayacaktır.

⁹⁴⁵ İnci Delemen, "Anadolu'da Atlı Tanrılar", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 6.

gibi, Sagalassos kütüphanesini yapan ailede Mısır'da subay olarak görev yapmış bir bireyin varlığı, Sagalassos kentinde **atlı bir asker gibi betimlenmiş Harpokrates**'le neden karşılaşıldığının cevaplarından biri olmalıdır. Bu küçük fragman; Roma dönemine gelindiğinde Pisidia yerel kültleriyle birçok farklı yabancı tanrı tipolojisinin kaynaştırılabildiğinin, yerel pantheona yabancı örgelerin de kabul edilebildiğinin kanıtıdır.

Ayrıca Sagalassos'da biri Neon Kütüphanesi'nde (**Resim 24**), ikincisi Geç Hellenistik Nyphaeum'un doğusunda (**Resim 25 a,b ve c**), ve üçüncüsü önceden Çömlekçiler Mahallesi olarak adlandırılan Doğu Banliyösünde⁹⁴⁶ (**Resim 26**) olmak üzere; Isis-Harpokrates ikilisiyle bağlantılı olabilecek üç benzer terrakotta figürün parçası ele geçmiştir. Bir bilezik takmış ve hepsi de parmaklarının arasında meme başı gibi görünen şeyi tutan, kentin farklı alanlarında buluntulanmış bu üç parça; birer kadın figürünün sol elini temsil etmektedir. Statigrafik olarak MS 2. yüzyıla tarihlendirilen ikinci parçaya göre; benzer stilistik özellikleri taşıdığı için ilk parça da aynı yüzyıla verilmiş⁹⁴⁷, son parça ise tarihlendirilememiştir. Bu fragmanları Isis Lactans tipinde çocuğu Horus'u emziren Isis ikonografisine yerleştirmek; Isis betimlemelerine kentte başka alanlarda da rastlanmış olması ve Roma döneminde sevilen bir repertuar oluşu bakımından da makuldür.

1991'de, Hellenistik Dönem'e tarihlendirilen Sagalassos'daki Dorik Nymphaeum'un avlusunda, tanrıça Isis'i betimleyen mermerden küçük büst parçası ele geçmiştir (**Resim 27a ve b**). Khiton ve himation taşıyan figürün elbisesi göğüs altından iki göğüs arasında Isis düğümüyle toplanmıştır. Baş kırık olmasına rağmen cepheden bakıldığında omza doğru inen başörtüsü, fragmanın arkasından da izlenebilmektedir⁹⁴⁸. Alttaki khitonla üstteki himationun göğsün altından ortada tutturuluğu Isis düğümü tanrıça Isis olarak tanımlanmasına olanak vermiştir⁹⁴⁹.

⁹⁴⁶ Sagalassos Doğu Banliyöü (Suburbium=Proestaion) için bk. J. Claeys, The Eastern Suburbium of Sagalassos. A chronological, functional and socio-economic Study of an almost uncharted antique urban Phenomenon, Doktora tezi, 2016, s.14.

⁹⁴⁷ Talloen, 2001, s. 300, 324-325, dn. 49, fig 7, 8, 9a.9b ve dn. 51, Fig. 10.

⁹⁴⁸ Karayaka, a.g.e., s. 211; Talloen, 2001, s.326., Fig. 11-12.; M. Waelkens, 1992, "The Excavations at Sagalassos 1991" KST, XIV-2, s. 329, 346, Fig.3.; Marc Waelkens-Edwin Owens-Ann Hasendonckx-Burcu Arikan, "The Excavations at Sagalassos, 1991", AnatSt 42, 1992, s. 81.

⁹⁴⁹ Birçok araştırmacı bu düğümün yaşamın hiyeroglif işaretinden türetildiğini düşünmektedir; Aktaran Talloen, 2001, s. 300, 301.; Isis'i tanımlayıcı bir kriter olarak "nodus isiacus" için bk. a.y. dp. 54.; L.

Sagalassos'dan bahsedebileceğimiz son eser, Mısır tanrılarının Roma döneminde en popüler olan üçlüsü (Isis, Sarapis, Harpokrates) dışında, tanrı **Thoth**'dur. Roma Hamamı'nın mermer duvar kaplamalarından bir döşeme parçasında resmedilmiş Mısır tanrısı Thoth⁹⁵⁰, Mısır tanrılarının kütüphane dışında yine entellektüel işlevi de olan hamam yapısında, kamusal bir alanda kabul gördüğünü göstermiştir. Döşeme parçasında, tüylerle bezenmiş **ay diskinden oluşan bir taç giymiş bubon** başı, onun Mısır tanrısı Thoth'un enkarnasyonu olduğunu⁹⁵¹ **(Resim 28)** göstermektedir. Zooformik biçimde Thoth'u sembolize eden bubonun hilal diskli başlıkla birlikte betimlendiği **(Karşılaştırma 1a)** fazla sayıda örnek bulunmaktadır. Bu başlık Thoth'a, Mısır'da "tanrısal sözcüklerin efendisi ve (tanrılarının) katibi" vasfından dolayı verilmiştir⁹⁵². Mısırlıların öte dünya inancı ve evrendeki meydana gelen tüm olayların, tanrılarının iradesine göre belirlendiğine olan inançları gerçekten de bugünün algılarına göre karmaşık yapıdaydı. Mısır'da sadece Nil'in baskınları, güneşin, ayın ya da yıldızların durumlarıyla ilişkili doğa fenomenleri değil; aynı zamanda adalet, krallık, koruma ve hakikat gibi soyut kavramlar da somutlaştırılmıştır. Hayvan ve insan biçimleri birleştirilerek, birçok farklı biçme dönüşmüştür. Hatta bazı hayvanlar birden fazla tanrı tarafından paylaşılıp ve bazı tanrılar birden fazla hayvanın vafına sahip oluyordu. Örneğin, Thoth; yazma tanrısı, yani tanrılarının katibiydi ve zekasıyla ünlüydü. Mısır papirüsleri ve anıtlar üzerinde tanrı Thoth, İbis başlı bir erkek betimlemesiyle karşımıza çıkmaktadır. Bazen ona köpek başlı bir maymunun eşlik ettiği⁹⁵³ bazen de bubonun direk Thoth'un yerine geçtiği görülmektedir. Çoğu zaman ellerini güneşe (ya da aya) doğru kaldıran bubon betimi; bubonların güneşin doğuşunda ve ayın karşısında yaptığı hareketlerle ilişkilidir. Hayvanların bu şekildeki doğa olaylarıyla ilişkileri, bazı araştırmacıları, örneğin Mısırlılar'ın bubonların güneşin yeniden doğuşuna taptığı için onları kutsallaştırdığı sonucuna götürmüştür. Thoth; ibis kuşu şeklinde, ibis kuşu başlı

Vidman, art. cit. (n. 10), 125; V. Tran Tam Tinh, art. cit. (n. 9), 764; Turcan, R., 1996, op. cit. (n. 9), s. 80.

⁹⁵⁰ Thoth ikonografisi için bk. G. Hart, A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses, London-New York, 1986, p. 214-216.; Aktaran Talloen, 2001, s. 302, dn 56.

⁹⁵¹ Talloen, 2001, s. 302, dn. 55; Resim için bk. s. 327., Fig. 13. Ayrıca Thoth'un *ilimlerin koruyucusu* rolü ve MÖ 3.-MS 3. yüzyılları arasında gelişen Hermeteizm; Yahudi-Mısır sentezi, Stoacılık ve Platonculukla ilişki için bk. Eliade, 2003b, s. 336-339.

⁹⁵² Budge, 1904a, s. 403.

⁹⁵³ Budge, 2010, s. 17.

insan gövdeli ya da bir bubon gibi tasvir edildiği⁹⁵⁴ örneklerde Yüce Mahkeme salonunda elinde tuttuğu kamıştan kalemle, ölen kişinin terazide tartılan kalbinin sonuçlarını yazarken⁹⁵⁵ betimlenmiştir (Karşılaştırma 1b). Tunç Çağı'nda Batı Anadolu'yla deniz ticaretini kanıtlayan Uluburun batığında ele geçen Thoth betimli küçük taş eser⁹⁵⁶, bu ikonografinin erken örneklerinin Pisidia Roma egemenliğine de neredeyse hiç değişmeden taşınabilmesini göstermesi açısından ilginçtir.

Sagalassos buluntuları dışında Mısır tanrılarına dair başka izler de mevcuttur. Bilindiği gibi Pisidia bölgesinde, Komama territoryumunda yer alan Keçili Köyü-Yanıktaş Mevkiinde; ana kayaya oyulmuş tek sıra halinde dağınık yerleştirilmiş atlı tanrı kabartmalarının olduğu bir kutsal alan bulunur. Kutsal alanda MS 2.-3. yüzyıl aralığına tarihlendirilen naiskos içerisinde Men, Dioskurlar ve tanrıça, Atlı tanrı-Kakasbos kabartmaları yer almaktadır⁹⁵⁷. Bu alanın yakınlarında; bölgedeki Mısır kültürleriyle ilişkilendirebileceğimiz bir adak kabartması da ele geçmiştir. Isis ve Sarapis'in betimlenmiş olabileceği adak steli; Keçili'de, mezarlık yolu üzerindeki bir evin duvarında spolien malzeme olarak kullanılmıştır **(Resim 29)**. Parçalı durumda bulunan bu adak steli üzerinde; tanrı ve tanrıça yanyana, piramidal çatılı bir naiskos içerisinde kabartma olarak resmedilmiştir. Sağda oturur vaziyette, başında kalathos, sakalı ve omuzlarına düşen saçlarıyla bir tanrı betimi yer almaktadır. Tanrının uzun kollu khitonu sol omzun arkasından öne doğru atkı gibi inmektedir. Sol eliyle asasını tutarken, sağ elinin (başı eksik olmakla birlikte) üç başlı Cerberus'a uzandığı görülmektedir. Hayvan, yaklaşık iki figür ortasına denk gelen alana yerleştirilmiş, fakat kırıklıktan dolayı başın ve gövdenin büyük bölümü korunamamıştır. Yine de stelin sol tarafından köpeğin bir başı ve iki ön ayağı izlenebilmektedir. Tanrının solunda ayakta uzun bir khiton ve himation taşıyan başı örtülü bir tanrıça betimi yer almaktadır. Tanrıça; Komama sikkeleri üzerindeki örtülü tanrıça⁹⁵⁸ gibi, sağ elini peçesini tutmak için dışarı çıkarmış olarak betimlenmiştir. Bu el sistrum? gibi bir nesne tutuyor

⁹⁵⁴ E. W. Watts, - B. Girsh, Art of Ancient Egypt: A Resource for Educators, Metropolitan Museum of Art, 1998, s. 20-22.

⁹⁵⁵ Budge, 2010, s. 17.

⁹⁵⁶ Eser, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesinde, Uluburun Batığı seksiyonunda, skrabeusların arasında sergilenmektedir. Aynı teşhir camakanında Nefertiti'nin hiyeroglifinin kazındığı altın skrabeus da yer almaktadır.

⁹⁵⁷ Özşait-Labarre -Özşait, 2004, s. 61-82.

⁹⁵⁸ Hüseyin Köker, "Roma İmparatorluk Dönemi Komama Sikkeleri", Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, Seminer Serisi:4, Antalya, 2013b, s. 348, 353.

izlenimindedir. Sol elinde ise (kutsal suyu taşıdığı) bir situla tutmaktadır. Akroter üzerinde kırık durumda olan bir sıra yazıt bulunmaktadır. Özsait ve arkadaşlarına göre yazıtın okunamayan kısmında belkide “doi Sarapisidi” yazmaktaydı. Stelin alt kısmında yeralan yazıtın son iki satırında ise adı kısmen eksik bir kişi ve karısı Kretaria tarafından özveri ile (muhtemelen) Tanrı Sarapis'e? (onun) "*emri uyarınca*" yapıldı, yazmaktadır⁹⁵⁹.

Tanrının başında kalathosu, asası ve köpeğiyle oturur durumda betimlenmesi, Sarapis'in Alexandria tipinde olduğunu; ve Hades (Pluton) veya Zeus ikonografileriyle de benzer olduğu göstermektedir. Ayrıca örtülü tanrıça; ayakta ve elinde atribu tutuyor olmasıyla ana tanrıça Kybele (Demeter), Sarapis'in eşi Isis veya Hades'in (Pluton) karısı Persephone (Kore) tiplerine benzemektedir. Özsait ve arkadaşları bu stelin Mısır tanrılarına adandığının dayanağı olarak adak stelinin yazıtında zikredilen “κατά κέλυσιν” ifadesini ve tanrı-tanrıça betiminin ikonografik özelliklerini sunmaktadır⁹⁶⁰. Polat-Becks ve Metin, yayınladığı bir makalede bu stelde betimlenenlerin Pluton-Kore ikilisi olabileceğine de işaret etmektedir⁹⁶¹. Bu olasılığı Sarapis Alexandria tipinin, Alexandria dışındaki yerlerde Hades (Pluton) kullanımının yaygınlığını ileri sürerek desteklemeye çalışmaktadırlar. Ayrıca “emri uyarınca” anlamındaki “κατά κέλυσιν” ifadesinin, başka tanrılar için de kullanılmış olması ve Keraitai'daki Men adağıyla ilgili yazıtta da rastlanıyor olmasına dayandırmaktadırlar. Alexandria Sarapis tipolojisindeki repliklerle ikonografik açıdan neredeyse birebir aynı olan steldeki tanrı betimi ve ayakta betimlenmiş Isis örnekleri gözönüne alındığında, reliefin Isis ve Sarapis'i betimleyen, onların yerel işçilikte bir örneği olabileceği olasılığı artmaktadır. Yukarıda Sarapis kültürünün kökenine değinilirken antik kaynaklarda aktarılan Ptolemaios Soter'in rüyasından bahsedilmişti. Aktarılan bu rüya, Pluton ve Sarapis'in ikonografik olarak neredeyse özdeş olmasıyla da pekişmektedir. Özsait ve arkadaşları, Isis ve Sarapis steli örneğini Mısır kültürünün Pisidia kırsalına yayılmasının bir işareti olarak görmektedir⁹⁶². Bölgede Tefenni'de Zeus-Pluto; Kestel'de Pluto-Kore kültürünün⁹⁶³ varlığı Hellenistik dönemden itibaren bilinmektedir. Fakat özellikle yukarıda da

⁹⁵⁹ Özsait-Labarre-Özsait, 2004, s. 76, 78, 80., Fig. 22.

⁹⁶⁰ Özsait-Labarre-Özsait, 2004, s. 76., Kabartma resmi ve yazıt için ayrıca bk. s. 80. Fig. 22.

⁹⁶¹ B. Ayça Polat-Becks-Hüseyin Metin, “Pisidia'dan Plouton-Kore Betimli Bir Adak Steli ve Yöre Kültü Hakkında Düşündürdükleri”, ADALYA XVII, 2014, s.150.

⁹⁶² Özsait-Labarre-Özsait, 2004, s. 78.

⁹⁶³ Lanckoronski, 1892, s.8.; Talloen, 2015, s. 189.

aktarmaya çalışıldığı gibi, Hellenistik dönemde ve Roma dönemine kadar tüm eyaletlerde askeri ve ticari etkileşimler yoluyla yerel dinlerle yeni dinlerin örtüştürülmesinin hızlandığı gözlemlenmiştir. Keçili'nin hemen yakınlarında bulunan Pogla antik kentinde ele geçen yazıtlar, hem bölgede Serapeion festivalleri düzenlendiğini, hem de Alexandria kentiyle Pogla arasında ticaretin varlığını kanıtlamıştı. Bunun dışında Pogla'da ele geçen Caracalla dönemi Sarapis sikkesi **(Resim 6)** Sarapis ikonografisi bölümünde yukarıda bahsedildiği gibi Ptolemaioslar döneminde kültlerin örtüştürülmesi yoluyla oluşturulmuş halde Zeus/Hades/Pluto ikonografisiyle benzetilmektedir. Dolayısıyla Roma egemenliği sürecinde Keçili kırsalında yaşayan halk; belki de Mısır'la ticaret hacminin artmasıyla birlikte Mısır tanrılarını eski tapındıkları tanrılarla örtüştürerek saygı duymuşlardı. Kuşkusuz örtülü ana tanrıça Kybele'ye, eline Hellenistik'te bir buğday başağı eklenerek Demeter veya Kore olarak, ya da Roma döneminde bir sistrum ve/veya situla eklenerek çok rahat tanrıça Isis olarak; ya da erken dönem tahtta oturan baba tanrısına bazen Pluto olarak ve onun da başına bir kalathos takarak Sarapis olarak tapınılabiliirdi. Geç Hellenistik ve özellikle Roma döneminin 2. ve 3. yüzyıllarında artık birçok benzer tanrı birbiriyle kaynaşmıştı. Çalışma boyunca bu kaynaşmanın Ptolemaioslar öncesi varolmakla birlikte bu hanedanlıktan sonra hızlanmış olduğuna tanık olundu. Roma dönemine gelindiğinde ise artık bir tanrı tanrıça betiminin, yazıtlarla ismi açıklanmadıysa veya çok baskın bir atribü ya da gestusla betimlenmediyse kesin olarak hangi kültü resmettiğini anlamak oldukça zorlaşmaktadır. Farklı bölgelerin tanrı ve tanrıçaları, Hellenistik ve Roma dönemlerinde birbirlerinin vasfını yüklenerek atribü ve tiplerini çoğalttılar. Yukarıda açıklamaya çalışıldığı gibi Pompeii ve Herculaneum kentlerinin keşfi, bize Greko-Roman dünyadaki kültlerle Mısır kültürünün bir aradalığını çarpıcı olarak göstermiştir. Bu nedenle; özellikle başlığıyla da Alexandria Sarapis tipinde olduğu kuşkuyla mahal vermeyen tanrının ve en azından bir elinde situla tutan diğer eline de Özsait'in belirttiği gibi sistrum ya da belki başka bir Mısırlı örgeğin iliştilirilmiş olabileceği örtülü ana tanrıça figürünün, bölgedeki Sarapis-Isis ikilisini resmetmiş olması gerekmektedir.

Daha ilginç bir bulgu; muhtemelen Kaynarkalesi'yle Burdur dağları arasında yeralan, Bean tarafından kayda geçirilmiş, nazara karşı tılsım özelliği gösteren bir kaya

kabartmasıdır⁹⁶⁴ **(Resim 30)**. Kaya kabartmasının fotoğrafı İbrahim Şadi Balaban tarafından Bean’a verilmiş, kabartmanın yerinin net olarak ortaya çıkarılmak istenmediğinden bahsedilmiştir⁹⁶⁵. Kaya kabartmasının üzerinde üç satır halinde “βάσκανε/ καὶ σὺ πα / χ” ifadesi yazmaktadır. Fotoğraf çekilmeden önce üzerindeki objeler ve yazıt belirginleştirilmek için boyayla veya boyalı bir kalemle çizilmiş görünmektedir. Kaya kabartmasının üzerinde bulunan yazıtta, ikinci satırda ismi okunmayan bir kişinin “(πα..χ) nazarının değdiği” ifadesi yer almaktadır. İplikçioğlu’nun teyit ettiği üzere yazıtta şu satırlar okunmaktadır: Falancanın “...da nazarı değdi”⁹⁶⁶.

Kabartma merkezinde bir göz figürü bulunmaktadır. Göz; alttan saplanmış bir hançer, üstten saplanmış bir mızrak; ayrıca sol alttan bir yılan, sol üstten bir yengeç ve sağ köşeden bir akrep ile sağ alttan deforme olduğu için seçilemeyen korkutucu nesnelerle çevrilmiştir. Kanımızca sağ alttaki figür ön ayaklarını ve ağzını göze doğru yönlendirmiş bir köpek betimlemesidir. Çeşitli düşmanlar tarafından saldırıya uğrayan göz betimi Bean’ın da belirttiği gibi antik dünyada tanınmış bir tiptir. Özellikle MS 2.-3. yüzyıllarda; çeşitli objeler veya mozaikler üzerinde “saldırıya uğrayan göz figürü” örnekleri yaygınlaşmıştır.

Araştırmalar sırasında Pisidia tılsımının yakın bir örneğine, Antakya Arkeoloji Müzesi’nde rastlanıldı. MS 2. yüzyıla tarihlendirilmiş olan mozaik; eserle ikonografik benzerliği yönünden dikkat çekicidir (Karşılaştırma 2). Mozaikte bir kuzgun, bir köpek, bir kırkayak, akrep, panter ve bir yılan tarafından saldırıya uğrayan; bir trident ve kılıcın saplanmış olduğu göz motifi betimlenmiştir. Sahnenin solunda büyük bir fallusla boynuzlu dionysiak bir figür bulunur. Betimlenmiş figür ve objelerin sayıca çokluğu bakımından Hatay Kem Göz Mozağı’nın Pisidia tılsımındaki sahneden daha hareketli olduğu görülmektedir. Buna karşın Pisidia kem göz kabartmasında “βάσκανια” kelimesi ve okunamamakla birlikte nazar eden kişinin ismi yazmaktadır. Hatay mozağinde ve

⁹⁶⁴ Talloen, P., 2015, *Cult in Pisidia: Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity*, Brepols Publishers, s. 342.; Bean, 1960, s. 50., Foto. PL XIIc, yazıtın transkripsiyonu no. 98.; Talloen, P., 2015, *Cult in Pisidia: Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity*, Brepols Publishers, s. 342.

⁹⁶⁵ Bean, 1960, Parth II, s. 50., dn. 10.

⁹⁶⁶ Yazıtlı satırın fotoğrafının yer aldığı makale; görüşü alınmak üzere Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu’na yollandı. Fotoğraftan anlaşıldığı üzere; yazıt ve kabartma, fotoğraf çekilmeden önce bir boya yardımıyla belirginleştirilmiştir. Henüz yeri tam olarak tespit edilememiş kabartmanın Kestel Gölü civarında olduğu düşünülmektedir.

Pisidia tılsımında “ve sen de”⁹⁶⁷ anlamındaki aynı Yunanca ifade yeralmaktadır. Bean’ın işaret ettiği ve Cumont’un bahsettiği başka bir “göze saldırı” örneği; Roma’daki Hilariana bazilikasının girişindeki mozaiktir (**Karşılaştırma 3**) Orada da benzer sahne görülmektedir. Farklı olarak göz betimlemesinin üzerinde bir baykuş yeralmaktadır. Cumont, baykuşun belki de gözü korumak için orada durduğuna değinmektedir⁹⁶⁸. Roma döneminde yaygınlaşan bu “saldırıya uğrayan kem göz” betimlemelerinin; Mısır’ın erken dönem büyü papirüslerinde yazılanlarla ikonografik olarak benzerliği dikkat çekicidir:

MÖ 1. binde Mısır’da kem göze sahip kıskanç kişilerle ilişkili büyüler yaygınlaşmıştı. İlerleyen süreçlerde Greko-Mısır Papirüslerinde, aşık olduğu kişiyi kendine aşık etme amaçlı, eşlerin birbirine itaatini sağlamak ya da çiftleri ayırmak için kullanılan büyüler bilinmektedir. Bu şekildeki büyü ya da tılsımlar, Roma egemenliğinin MS 3. yüzyılında da oldukça popüler hale gelmiştir. Ele geçen bazı büyü metinlerinde kötü göze sahip kişiler tehdit edilir. Mısır büyü metinlerinin bazılarında kem göze sahip saldırganın; Thoth’un heka’sıyla (büyü), Sekhmet’in oku tarafından delindiği, Isis tarafından lanetlendiği ve Horus tarafından körleştirildiği aktarılmaktadır. MÖ 4.yy’a tarihlendirilen Akhmim’den ele geçmiş ahşap büyü tahtasındaki yazıttan (**Levha 6**) anlaşıldığı üzere; büyüünün (ya da tılsımın) sahibi kendisine zarar verecek herhangi bir kişi veya kuvvete karşı korunmak için apotropoik bir büyü yaptırmıştır. Arka yüzünde yedi adet “wedjat eyes” ve Ptah, Min, Thoth, Horus, Isis ve Nephthys figürleri kazınmıştır⁹⁶⁹. Erken dönemden itibaren Mısır metinlerinde Horus’un gözünün⁹⁷⁰ korkutucu amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Pisidia tılsımı da muhtemelen eski Mısır geleneklerinden yansıyan ve Roma döneminde yaygınlaşan bu apotropaik ikonografiyle oluşturulmuştur. Yapılış amacı belki de zafer kazanan bir askerin, ünlü bir sanatçının, zengin bir tüccarın ya da ailenin kendisini kıskananları korkutması, onlardan korunması içindi.

⁹⁶⁷ Apotropaik anlam olarak “KAİ SY” için bk. John H. Elliott, Beware the Evil Eye Vol.2 , The Evil Eye in the Bible and the Ancient World-Greece and Rome, Cascade, Wipf and Stock Publishers, 2016a, s. 170.; Ayrıca Bean, 1960, s. 50’ de aktarılan ifadenin formülasyonu için bk.; IGLS. III, 874-5, aynı yerde Bean’ın işaret ettiği bir örnekleme için bk. Cumont, 1926, s.172, Pl. XV, I.

⁹⁶⁸ Ayrıca Hilariana Bazilikası’nın tanrıça Kybele ile ilişkilli olduğu düşünülmektedir, “collegium dendrophorum Matris deum magnae et Attidis”, bk. Cumont, 1926, s. 173., pl. XV-1.

⁹⁶⁹ Pinch, a.g.e., s. 73-74, Fig. 36.

⁹⁷⁰ Mısır’da nazar kavramı için bk.; John H. Elliott, Beware the Evil Eye Vol.1, Mesopotamia and Egypt, Cascade., 2015, s.115 vd., Mısır’da “Horus’un gözünün” modern zamanlarda kullanımına dair bir örnek için bk. a.g.e. s.36., Illus. 1.6.

Horus'un Wedjat gözü olarak adlandırılan gözü; birçok dine ve inanışa kısmi form değişiklikleriyle geçmiştir (Levha 14). Ayrıca Hamsa sembolü Isis'in erken dönemden kaynaklı Roma döneminde biçim değiştiren başlığına da oldukça benzemektedir. Yahudilikte Hamesh (Miryam'ın eli) ya da İslamiyetin bazı ekollerinde Hamsa (Fatima'nın eli)⁹⁷¹ (**Levha 12**) olarak da adlandırılan bu sembol hala ortadoğu kökenli inanışlarda; nazara karşı, bereket, şans getirici objeler olarak kolye, bileklik formlarında taşınmakta, ev duvarlarını veya kapılarını süslemektedir.

Bölgede Mısır tanrılarına ait olduğu düşünülen ve serbest heykel olarak adlandırabileceğimiz bir eser, Termessos'da ele geçen heykel başıdır (**Resim 31a, b**). Baş, muhtemelen Mısır tanrılarına benzer biçimde uzun bir başlık taşımasından ötürü Karayaka tarafından Sarapis(?) olarak adlandırılmıştır⁹⁷². Başındaki başlığın üst kısmı kırık olduğu için nasıl sonlandığı izlenememektedir. Başlık; profilden görülebildiği gibi bombeli (**Resim 31c,d**) olup, yukarı doğru daralan piramidal forma yakın biçimde sonlanıyor ya da belki de Hitit başlıklarında görüldüğü gibi üstte bir ponponla bitiyor izlenimindedir. Üzerinde yer alan ters “v” motifi; ışın ya da iki kenarı alttan birleştirilmemiş uzunca üçgen biçimlidir. Bu haliyle stilize bir lotus taçyaprağı ya da şua motifi olarak adlandırılabilir. Bilindiği gibi üçgen, ışın ya da lotus yaprağı gibi motifler; Mısırdaki kutsal sayılan sembollerdir. Fakat bu başlık, Sarapis başlığına benzemektedir. Genellikle tanrı Sarapis; başında ya düz silindirik ya da yukarı doğru açılan bir kalathos (modius) taşımaktadır. Aynı zamanda baş, sakalsız bir genç erkek betimi olmasıyla da Sarapis ikonografisine tezat oluşturmaktadır. Sarapis; genellikle ikonografi bölümünde bahsedildiği gibi Zeus, Asklepios ya da Hades betimlemelerine benzer şekilde yaşlı görünümüyle dikkat çekmektedir. Pisidia bölgesinde başlıklı betimlenen başka tanrı Sabazios olma olasılığı ise yine yaşlı ve sakallı olması itibarıyla ihtimal dışı gözükmemektedir. Doğulu bir kült olan Mithra kültü, Anadolu'nun batısında Hristiyanlığa karşı paganizmin canlandırıldığı süreçte popülerleşmesine ve genç betimlenen bir tanrı olmasına rağmen ponponla sonlanan başlığının konikal formda olmasına karşın öne doğru kıvrılması itibarıyla söz konusu heykelin başlığıyla benzeşmediğini söylemek gerekmektedir. Termessos'da İsrail tanrısı Hypsistos'un

⁹⁷¹ John H. Elliott, *Beware the Evil Eye* Vol. 3, *The Bible and Related Sources*, 2016b, s.103, Illus. 11-12.

⁹⁷² Talloen, 2015, s. 198, dn. 282; Karayaka, a.g.e., s. 214 dn. 2169.

varlığını kanıtlayan bir yazıtlı bir sunak⁹⁷³ olmasına rağmen tanrının ikonografik özelliklerini tespit edebileceğimiz herhangi bir buluntu yoktur. Bu nedenle bu ihtimal de soru işaretlidir. Termessos başının taşıdığı başlığın, Hitit Yazılıkaya oniki tanrı kabartmasındaki sakallı ve sakalsız tanrıların taşıdığı başlıklarla benzerlikler içermesi, Anadolu'nun erken dönemlerinden gelen yerel tanrılarından biri olmasını mümkün kılabilir. Yine de yerel kireç taşından yapılmış bu eserin, yerel bir tanrıyı betimleyip betimlemediği net olarak bilinemez.

Başka bir detay, eserin Sarapis değil, fakat başka bir Mısır tanrısı olma ihtimaline işaret edebilir. Alt dudağın altında yeralan kırıklık, heykel başının; parmağını ağzına götürmüş sus gestusunda bir Harpokrates betimi olabileceği ihtimalini gözönünde bulundurmamıza sebebiyet vermektedir. Antalya Müzesi deposunda korunan Termessos başının Harpokrates betimi olma olasılığı; birçok farklılıkları bulunmasına rağmen Antalya müzesinde teşhirde yeralan başka bir eserle karşılaştırılarak da gözönüne alınmıştır. Perge'den ele geçmiş Harpokrates heykelinin; tıpkı Termessos başındaki gibi, dudak altında bir kırıklık bulunmaktadır. Perge heykelinin ağzına doğru yönelmiş kolu, eserin parmağı kırık olsa da tipik sessizlik işaretinde Harpokrates olduğunu kanıtlamaktadır⁹⁷⁴. Bunun dışında Termessos başının arkasında başlığın bittiği yerde yanlardan geriye doğru iki çıkıntı yer almaktadır. Bu çıkıntılar ilk bakışta iki kanat izlenimi vermektedir. Bilindiği gibi başlığında kanat bulunan Hermes'tir ve Hermes, hem Hellenistik hem de Roma dönemlerinde popüler bir ikonografidir. Ayrıca Herm(H)arpokrates olarak adlandırılan Hermes ve Harpokrates'in; Hermanubis olarak Hermes ve Anubis'in birbiriyle örtüştürüldüğü örnekler bulunmaktadır. Kanatlı betimlenen başka bir yarı tanrı; Eros'tur. Genç Eros betimlerinin de Harpokrates'le sentezlendiği Pompeii örneği bağlamında yukarıda bahsedilmişti. Fakat bu kanat benzeri çıkıntılar; tek bakışlımlı olduğu eserin arka kısmının kaba işlenmesinden de belli olan bu heykelin, belki de başka tanrılarla birlikte bir heykel grubu olarak birbirine eklemelendiği dayanakları da olabilir. Başka bir ihtimal, mimari bir elemanın parçası olarak belki de taşıdığı bir atributun, bir girlandın, hilalin

⁹⁷³ Talloen, 2015, s. 194-195.; Karayaka, a.g.e., s. 207.; Lanckoronski, 1892, s. 16.; Ayrıca Hypsistos için bk. Cumont, 1911, s. 62.

⁹⁷⁴ Antalya Müzesi'nde korunan 20.13.79 Envanter Numaralı Perge hamamından ele geçmiş ayakta duran Harpokrates heykeli. Sencer Şahin, *Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 54, Die Inschriften Perge Teil I: Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit*, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn, 1999, s. 191.

ya da boynuzun çıkıntıları da olabilir. Her ne kadar bu çıkıntılar başın yanlarından başlayarak geriye doğru gidiyor olmasından ötürü bir girland, kanat ya da hilal olma ihtimalini ihtimalini azaltıyor ve destek çıkıntıları olma ihtimalini daha mümkün kılıyor olsa da net değildir. Eros ikonografisiyle örtüştürülen Harpokrates betimlemelerinin bazılarında Harpokrates'in başında birleştirilmiş mısır tacı ya da Eros çelengi taşıdığından bahsedilmişti. Termessos başının taşıdığı başlık ne Hermes başlığı ne de birleştirilmiş Mısır'ın ikili tacıdır. Bu nedenle birebir aynısına rastlamadığımız bu başlık sadece biçimsel benzerlikten ötürü eserin Mısır tanrılarında birine ait olduğunu henüz kanıtlamamaktadır.

Sözkonusu eser; gözbebeğinin merkezde olmaması, üst göz kapağına değer durumda derin oyuk biçiminde verilmesi ve saç buklelerindeki matkap izleriyle MS 180-200 civarı; Antoninler devri sonları, Severiuslar dönemi başları stilindedir. Bu tarih aralığına yakın gelişen olaylardan en önemlileri; Commodus'un Isis ve Mithra Mysterialarındaki erginlenme törenlerine katılması; Caracalla'nın Sol Invictus (Syria tanrısı) kültünü yüceltmesi ve Septimius Severus'un Hristiyanlığa karşı savaş açan ilk büyük kararnameyi çıkarmasıdır⁹⁷⁵. Termessos başı da yaklaşık Antoninler Devri sonlarına tekabül etmektedir. Olasılıkla eser; Hristiyanlığa karşı paganizmin ön plana çıkarıldığı bu zaman aralığında onarılmış mimari bir yapıya, belki de Termessos'un yerli tanrılarıyla sentezlenmiş *doğulu bir tanrı* temsili olarak eklenmiştir.

Pisidia bölgesinde Mısır kültlerine dair ele geçen veriler yukarıda bahsedilenlerden ibarettir. Kazı ve araştırmaların yetersizliği; Pisidia yerel pantheonuna Mısır kültlerinin kabulünün zaman aralığı hakkında net yorumlar yapmamızı zorlaştırır da; Sagalassos kazıları, Mısır kökenli kültlere ait yeni veriler sunmaya devam etmektedir. Bölgede Pisidia Antiokheiası yakınlarında Karakuyu Men tapınağı'nda⁹⁷⁶ 2017'de başlayan kazılar ise⁹⁷⁷; erken Hristiyanlık ve paganizmin yeniden canlandırılması arasındaki süreçle ilgili ilginç veriler sunmaya başlamıştır. Men tapınağının 5 nolu oikosunda Apollon heykeli, Athena başı, aslanlı tahtında oturan Kybele, Hekate heykelciği, üzerinde Hermes'in sembolü caduceus ve diğer iki yüzünde

⁹⁷⁵ Eliade, 2003b, s. 417-419.

⁹⁷⁶ Mehmet Özhanlı, "Frig Tanrısı Men'in Pisidia'daki Hac Merkezi", Uluslararası Dinar ve Frigya Bölgesi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyonkarahisar Valiliği, Dinar, 2013b, s. 283-290.

⁹⁷⁷ Mehmet Özhanlı, "Ay Tanrı Men ve Pisidia Antiokheiası Kutsal Alanı", ISVAK-105, Ankara, 2017a, s. 34-36.

yılan ve buğday başağı sembollerinin yer aldığı küçük bir altar, insutu halde ele geçmiştir. Aynı alanda pişmiş toprak Atlı Men heykelciği ve Mousalar'ın betimlendiği kabartmaya da rastlanmıştır⁹⁷⁸. Men kutsal alanında yeni bulgularan yazıtta tanrı Men'in adının Zeus'la birlikte anılırken Zeus'un isminin önünde zikredilmesi, bölgede Men kültünün gücünün bir süre kesintiye uğramış olsa da devam ettiğini göstermektedir. Tanrı Men'e ait tapınağın Roma'nın eline geçerek MÖ 25'de kentte koloninin ve imparatorluk kültürünün kurulmasından sonra dahi propaganda amaçlı kullanılmış olduğu bu yazıtla kanıtlanmıştır. Men kültürle ilgili en erken nümizmatik verilere Pers egemenliği sürecinde rastlanması ve kökeni hakkında Pers, Mezopotamya, Phrygia; hatta Mısır'la etkileşimleri tartışmaları devam etmektedir. Tanrı Men'in bölgede en azından sekiz asır, paganizmin çöküşüne kadar baş tanrı vasfını yitirmemiş olduğu görülmektedir. Pisidia Antiokheia'sının Iulianus döneminde paganizmin yeniden canlandırılması⁹⁷⁹ sırasında seçilen kentlerden biri olması dolayısıyla; Men kutsal alanındaki malzemelerin MS 360-63 civarında hazine odasına yerleştirilmiş olduğu düşünülmektedir⁹⁸⁰. Pisidia Antiokheia'sı ve yakınındaki Men tapınağı kazılarında Mısır kültürlerini belgeleyebilecek herhangi bir yazıt ya da heykeltıraşlık buluntusu henüz ele geçmemiş olsa da; bölgedeki Helios-Kybele (Selene?) ve Hekate kültürlerinin varlığı; bu kültürlerin başka yerlerde Mısır kökenli kültlere synkretizasyonu gözönüne alındığında zikredilmeye değer bulunmuştur.

Yukarıda Sarapis bölümünde bahsedildiği gibi, Helios kültürünün özellikle Roma döneminde Sarapis'le de ilişkilendirildiği bilinmektedir. İmparator Iulian'dan aktarılan bir şiirde tanrı Zeus, Hades, Helios ve Sarapis'in bir tutulmuş⁹⁸¹ olması da, geç dönemde pagan kültürlerinin Hristiyanlık karşısında birleştirilerek güçlendirilme çabalarıyla ilişkili olabilir. Yalvaç müzesi bahçesinde korunan altar üzerinde resmedilmiş⁹⁸² Helios ve Kybele kabartmalarının **(Levha 13 a ve b)** yine Gelendost'tan Helios kabartmalı altarnın⁹⁸³ da gösterdiği gibi bölgede Helios kültüne dair veriler bulunmaktadır. Buna karşın Pisidia bölgesinde Zeus-Sarapis'in birlikte zikredildiği

⁹⁷⁸ Özhanlı, 2017b, s.10-13.

⁹⁷⁹ Negri, a.g.e., s. 47.; Özhanlı, 2017b, s. 10-13.

⁹⁸⁰ Özhanlı, 2017b, s. 10-13.

⁹⁸¹ Magie, 1953, s. 177.

⁹⁸² Env. No. 2204 olan Yalvaç Müzesi bahçesinde korunan sunak bk. David M. Robinson, "Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidian Antioch)", The Art Bulletin, Vol. 9, No. 1, 1926, s. 44, Fig. 66.; Pisidia tanrıları ve Hellenistik tanrılarla ilişki için ayrıca bk. Lanckoronski, 1892, s. 8.

⁹⁸³ Robinson, 1926, s. 44, Fig. 65.

yazıtlar olmasına rağmen; Zeus-Helios-Sarapis'in birlikte aynı yazıtta bahsedildiği epigrafik bulguya rastlanmamıştır. Oysa Küçük Asia'da üç tanrının beraber anıldığı yazıtlar mevcuttur⁹⁸⁴. İlerleyen araştırmalar Pisidia'da Helios-Sarapis'in synkretizasyona uğrayıp uğramadığını ortaya koyacaktır. Helios ile Sarapis'in birlikte anılması dışında, Men kültüyle Mısır tanrıları arasında ilişkiyi kanıtlayan epigrafik kanıtlar da mevcuttur. Men ve Isis birleşik rahipliğinin Küçük Asia'da Eumeneia Phrygiae (Işıklı)'de ele geçen bir yazıtta⁹⁸⁵ ve Attika'da Isis ve Sarapis rahipleri tarafından Men'e adanmış yazıtlı bir levha üzerinde⁹⁸⁶ rastlanıyor olması; Pisidia Antiokheia territoriumunda Men kültüyle birlikte başka doğulu tanrılara da tapınılmış olabileceği ihtimaline işaret etmektedir. Pisidia Antiokheiası Roma kolonisi olduktan sonra da Men'in resmi kült haline gelerek devam ettiği kesindir. Belki de kentte Men'in baş tanrı konumunda olması, varsa Mısır tanrılarına tapınılan alanların ya Men tapınağına yakın bir yerde daha küçük bir alanda ya da birlikte aynı alanda, hatta belki de birleştirilmiş kült olarak tapınılmasını mümkün kılmıştır. Fakat bahsedildiği gibi buna dair henüz epigrafik bir veri ele geçmemiştir. Bu varsayımlarımız, Men kültü'nün Roma döneminde bazen Isis ve Sarapis'le; ayrıca Apollonla da özdeşleştirilmiş Helios ve ay tanrıçası Selene kültlerinin, yine ayın gizemli ve büyüyle ilişkili vasfını taşıyan Hekate kültüyle, Mısır tanrı ve tanrıçalarının ilişkisine dayanmaktadır. Pisidia Antiokheiası'nda bu kültlerin hepsinin yer edinmiş olması; yine bölgede başka kentlerde Mısır kültlerine dair epigrafik, nümizmatik ve heykeltıraşlık eserleri bulunması da bu dayanağı güçlendirmektedir. Pisidia bölgesindeki Men; Kybele gibi ana tanrıça kültleriyle; Helios-Selene?; Hekate kültleri ve ayrıca Mısır kökenli Isis-Sarapis kültü arasındaki ilişkileri irdeleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bölgede yerel kültlerle doğu kökenli tanrı ve tanrıçalar arasındaki özdeşleştirmelere dair ileride

⁹⁸⁴ Sidyma kenti için bk. Hacer Sancaktar, *Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültleri*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2016, s. 92, dn. 512.

⁹⁸⁵ Aktaran Banu Büyükgün, *Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2006, s. 47, dn. 249.; Drexler, W., a.g.e., s.2712; Ramsay, W.M., 1895, a.g.e., s.246; *The Cities and Bishoprics of Phrygia II.* (Oxford: The Clarendon Press, 1897), s.335; Perdrizet, P., a.g.e., s.62; Cagnat, R., a.g.e., no.739; Lane, E.N., 1964, a.g.e., s.24, no.12; Vidman, L., a.g.e., s.159, no.311; Lane, E.N., 1971, a.g.e., s.66, no.101.

⁹⁸⁶ Aktaran Büyükgün, a.g.t., s. 47, dn. 250.; Drexler, W., a.g.e., s.2733; Legrand, A., 1904 b, a.g.e., s.1397; Perdrizet, P., a.g.e., s.80, no.3; Carl A. P. Ruck, *Inscriptiones Graeca II 2* (Leiden: Brill, 1967), s.4818; Lane, E.N., 1964, a.g.e., s.9, no.10; Vidman, L., a.g.e., s.15, no.27; Lane, E.N., 1971, a.g.e., s.4-5, no.7.

yapılacak çalışmalar, dinsel dönüşümün sınırlarını daha rahat belirlememize yardımcı olacaktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Pisidia bölgesinin Termessos gibi Pamphylia sahiline yakın yerleri dışındaki (Güney Pisidia) kuzey kesiminin Geç Hellenistik Dönem, sosyopolitik durumu ve buna bağlı olarak dinsel yapısıyla ilgili belirsizlik halen devam etmektedir. Buna rağmen Pamphylia sahiline yakın Pisidia kentleri aracılığıyla Mısır kültürünün bölgeye girmeye başladığı düşünülmelidir. Mısır'la Pisidia bölgesi arasındaki somut verilere dayalı en erken ilişki, Via Sebaste bölümünde aktarıldığı gibi XXIX. Hanedanlık zamanında, Firavun Akhoris'in Perslere karşı Pisidia kentleriyle yaptığı anlaşmadır. Bu da bize Pisidia araştırmacılarının genelinin kabul ettiği gibi "özgürlüklerine düşkün" bu halkların Persler'e karşı duruşları sayesinde; Persler'den muzdarip olan Mısır devletiyle askeri ilişki içerisine girdiğini göstermektedir. Bölgede akültürasyon sürecinin başlaması her ne kadar yavaş bir seyir halinde izlense de MÖ 1200'lerden sonra gerçekleştiği düşünülen ve hem kuzeyden Phrygia halkı, hem de güneyden Anadolu'nun Pamphylia kıyılarına gelen, Yunan yerleşimciler yoluyla gerçekleşmiştir. Bu yolla Pamphylia kıyısında gerçekleşen kültürel etkileşim, Pamphylia'dan biraz daha geç dönemde Pisidia'nın bu bölgeye yakın kentlerinde de gerçekleşerek, Geç Hellenistik döneme doğru Sagalassos, Melli, Pednelissos gibi kentlerine de ulaşabilmiştir. Bölgedeki dinsel değişim süreci yavaş bir seyir halinde güneyden Yunan kültürüyle synkretizasyona uğramış Mısır kültürleri; kuzeyden ise Phrygler'in sentezlediği Men kültü gibi doğu kökenli başka kültürlerle gerçekleşmiştir. Yani ne Yunan kültürünün ne de Phryg kültürünün diğer doğulu kültürlerden arınarak geldikleri yerlere "*saf bir din*" getirdiklerinden bahsetmek mümkün değildir. Hem ticari hem askeri ilişkiler vasıtasıyla da kuşkusuz bölge; doğu kültürleriyle birlikte Mısır kültürlerini de en geç Persler Dönemi'nde tanımaya başlamış olabilirdi. Pisidia pantheonunun en önemli tanrılarından biri arasına girmiş Men'e ait verilerin Anadolu'da Persler dönemiyle birlikte yaygın olarak ortaya çıkması da; kültürün yerli kökenine dair yaklaşımlarda soru işaretlerine neden olmaya devam etmektedir. Pisidia kentlerinden bazılarının İskender'e karşı direnişi, bölgenin muhtemelen Persler döneminde dahi kısmen özerk kalabildiğine ve bağımsızlığını koruma çabasında olduğuna işaret etmektedir. Oysa kadim Mısır, kendisini Persler'den kurtaracak olan İskender'i bir kurtarıcı olarak karşılamıştı. Pisidia bölgesinin Pers egemenliğinde dahi kısmen özerk kalabilmiş olma ihtimaline rağmen bu dönemde doğulu etkilere maruz kalmış olması kaçınılmazdır. Bundan başka I.

Ptolemaios Soter Dönemi'ne tarihlendirilen Aspendos'da ele geçen yazıt'ın, araştırmacıları Ptolemioslar ordularında Pisidia halklarının ücretli askerlik yapmış olabileceği düşüncesine götürdüğüne, değinilmişti. Sidon kentinde ele geçmiş Termessoslu ve Adadalı askerlerin mezar taşları da bu paralı askerlik ilişkilerinin Mısır'la erken devirlerden itibaren akültürasyon sürecine girmiş Phonike sahillerinde de varolduğunun başka bir kanıtıydı. Geç Hellenistik Devir'de Aspendos'un; ya Pamphylia kentlerinden Perge, Side ya da Pisidia kentlerinden Selge ile bir savaşa girdiği ve bu savaşta Ptolemaioslar'ın Aspendos'a yardım ettiği aktarılmıştı. Bu yolla da Pisidia'nın Etenna, Pednelissos ve Selge gibi Pamphylia limanına yakın kentlerinin Ptolemaioslar'la etkileşime geçmiş olması muhtemeldir. Kourupedion Savaşı'yla (MÖ 281) Lysimakhos'un elindeki bölgenin I. Seleukos Nikator egemenliğine girmesinin ardından Pisidia'nın kuzeyinde kurulan koloni kentleri ve doğu ticaret yolu sayesinde Pisidia yerli halkları, Syria ve Mısır kültlerine aşinalık kazanmış olmalıdır. Böylece Syria ile Mısır arasında hem kara yolu bağlantısı, hem de liman bağlantısı erken dönem etkileşimlerinin henüz bilinemese de var olabileceğinin işaretidir. Etkileşimler kuşkusuz Seleukoslar ve Ptolemioslar aracılığıyla Hellenistik kralıklar Dönemi'nde de Anadolu'nun güney ve güneybatısına taşınmaya devam etmiştir. Syria egemenliği için Seleukoslarla Ptolemaioslar arasındaki savaşların da Syria kültüründeki Mısır etkilerinin Seleukoslar aracılığıyla bölgeye taşınmış olabileceğine işaret eder. Pergamon'da ele geçen bir yazıtta Selge kentinin Seleukoslara karşı I. Attalos'la (MÖ. 241-197) ittifak halinde olması, bunun dışında Diodoros'un naklettiği gibi Pisidialıların Pergamon kralı Eumenes'in ordularında ücretli askerlik yapmış olmaları, ilerleyen yüzyıllarda Alexandreia kenti'nden sonra dünyanın ikinci kütüphanesine sahip olacak Pergamon Krallığı yoluyla da Pisidialıların kuşkusuz Mısır kültürüne aşinalığının artmış olması gerekir. Bölgede ele geçen *theporik* isimler, en azından Isis'e tapınanların, resmi olmasa da Roma Dönemi'nden önce bölgede varolduğuna işaret edebilir. Belki de Diadoğlar arasında gerçekleşen Mısır ve Syria savaşları sırasında bu bölgelerden uzaklaşan Mısır inisiyeleri, Pisidia bölgesine de yerleşmiş olabilirdi.

Pisidia bölgesiyle Pamphylia liman yolu bağlantıları Via Sebaste'nin gelişkin hale gelmesinden önce de kullanılıyor olmalıydı. Her durumda bu limanlardan Mısır ve Syria kültürünün Pisidia'ya ulaşmamış olması mümkün gözükmemektedir. Pogla'da Alexandreia kentiyle ticari ilişkiyi belgeleyen yazıt, Strabon'un bahsettiği ünlü Pisidia

ihraç mallarının bir şekilde Mısır'a doğru yol almış olduğunun belgesidir. Ayrıca Persler Devri'nden süregelen ve Hellenistik krallıkların ordularında paralı askerlik yapan Pisidialıların farklı bölgelerle askeri ilişkileri; Roma lejyonlarıyla da devam etmiştir. Böylece Mısır dini taraftarlarıyla Pisidia halkları arasında asker kökenli kişiler aracılığıyla da dinsel bir alışveriş gerçekleşmiştir. Bunun dışında Sagalassos Neon kütüphanesi'yle ilişkili olan kişilerin Mısır'la askeri bağları, Sagalassos Neon Kütüphanesi yazıtlarının kanıtladığı Mısır'la Hadrian Devri'nden itibaren varolan askeri bağlar; Termessos'da Antonius Pius Devri'nde Mısır valiliğine bağlı subay olarak görev yapmış Cladius Agrippa'ya gelene kadar yoğunlaşmıştır. Ayrıca bu ilişkiler, araştırmaların kanıtladığı gibi sadece ticari ve askeri ilişkilerle sınırlı kalmamış, Adadalı gencin Alexandreia'da eğitim alması ve yine Serapaion festivali yazıtının işaret ettiği gibi kültürel alana da yayılabilmektedir. Böylece Via Sebaste yol ağının bölgede varolan eski yollardan daha gelişkin hale gelmesi ve kısmen Pax Roma'na sürecindeki savaşı, huzurlu ortam; Pisidia Bölgesi'nde tıpkı Küçük Asia'nın neredeyse tamamında görüldüğü gibi gittikçe popülerleşen Doğu kültürünün bölgeye girebilmesinin araçları olmuştur.

Bölgede Hellenistik etkinin güney ve batı kıyılara göre daha geç başlamış olması, kaya kutsal alanlarının fazlalığı ve bu alanlarda birçok tanrıya tapınımın birlikte gerçekleştiği gözönüne alındığında ileride yapılacak araştırmalar, yerel pantheon ve yabancı kültürler arasındaki ilişkiyi daha anlaşılır kılacaktır. Mısır kültürüne dair somut veriler bölgede ancak Roma dönemi'nde kanıtlanabilmektedir. En erken sikke betimi Adada'da Marcus Aurelius dönemi Sarapis sikkesi olsa da bölgede gerçekleştirilen Sagalassos kazı ve araştırmacılarının işaret ettiği gibi bu sikkeler “daha eskiden onaylanmış bir özel kültürün varlığından söz ettirmektedir”. Karalis gölünün (Beyşehir) batı kıyısını izleyerek Neapolis(Şarkıkaraağaç), Pisidia Antiokheia (Yalvaç), Tymbriada (Mirahor), Adada (Karabavlu) üzerinden Pednelissos'u (Kozan) geçerek Perge (Aksu) antik kentine uzanan antik yol üzerinde yeralan Adada ve Tymbriada kentleri Sarapis kültürünün Pisidia bölgesinde yazıtlarıyla kesin olarak kanıtlandığı Pisidia kentlerinden belki de en önemlileridir. Perge kenti de Sarapis Isis ve Harpokrates heykellerinin gösterdiği gibi Roma dönemi Mısır kültürüne dair verilerin ele geçtiği önemli bir Pamphylia kentidir ve Pisidia içlerine sokulan antik yol güzergahında olması açısından zikredilmelidir. Kültürün bölgeye girişi sadece Phaselis ve Side limanları üzerinden değil,

daha geç kurulduğu düşünölen Attaleia limanı yoluyla da tüm Pamphylia limanları üzerinden sağlanmış olmalıydı.

Arkaik ve Klasik dönemlere ilişkin Pisidia’da diğer bölgelerle etkileşimler net değildir. Hellenistik dönemde ise yine sınırlı bilgilere sahibiz. Mısır firavunu Akhoris’in (MÖ 393-282/80), Kıbrıs ve Küçük Asia’da Perslere karşı isyanları desteklediği sırada, uzun süreden beri Anadolu’daki Pers hakimiyetini kıran Pisidialılarla bir antlaşma yapmıştı. İşte bu süreçte Pisidia’nın Kıbrıs ve Mısır’la iletişime geçtiği somut olarak bilinen ilk dönemdir. Dolayısıyla en geç MÖ 4. yüzyılda, Mısır’la Pisidia Bölgesi arasında varlığı kanıtlanmış bir anlaşma ve en geç Ptolemaioslar döneminde varlığı kanıtlanmış paralı askerlik ilişkisi bulunmaktadır. Her ne kadar Side limanı da Mısır ve Suriye limanlarına yakın ve MÖ 7. yüzyıldan itibaren önemli bir liman olsa da, ele geçen veriler şimdilik bu yolla Mısır arasındaki ilişkinin Ptolemaioslar dönemiyle yükselebildiğini göstermektedir. Ptolemaioslar dönemiyle birlikte kıyı bölgelerde Mısır kültürel ilişkilerinin yoğunlaşmış olması, erken Roma dönemine gelindiğinde Pisidia bölgesinde de erken dönemde varlığı bilinen etkileşimleri hızlandırmıştır.

Tüm bu etkileşimler, Roma Devri’nde MS 1. yüzyıl sonlarından itibaren başlayarak, Küçük Asia’nın genelinde görüldüğü gibi Pisidia bölgesinde de 2. ve 3. yüzyıllarda artmış, 4. yüzyılın ortalarında Iulianus’un Paganizmi Hristiyanlığa karşı etkin hale getirme çabasına rağmen azalmaya başlamıştır.

Bilindiği gibi Pax Romana sürecinde İmparatorluk Kültü, Roma merkeze uzak eyaletlerde denetimi sağlamak gibi politik bir amaca hizmet etmiştir. Pisidia’da yazıtlara göre değerlendirildiğinde yaklaşık 12 kentte İmparatorluk kültürünün varolduğu düşünülmektedir. İmparatorluk kültürünün varolduğu bu kentlerden beşinde Mısır tanrı ve tanrıçalarının betimlendiği sikkeler de ele geçmiştir. Buna rağmen Selge, Antiokheia, Termessos gibi önemli Pisidia kentlerinde Mısır tanrılarına ait sikke betimi henüz tespit edilememiştir. Dolayısıyla Dunand’ın Mısır kültürlerinin İmparatorluk yönlendirmesiyle gerçekleştiği varsayımına soru işaretiyle bakmak durumundayız. Yine beş Roma koloni kentinden sadece Kremna ve Olbasa’da Mısır tanrı ve tanrıçalarının resmedildiği görölmektedir. Ayrıca Sarapis’e dair yazıtların hiçbirisi de bu Roma koloni kentlerinden birine ait değildir. Bu yazıtların bölgenin güneyinde Termessos, yaklaşık kuzeyinde Tymbria, batısında Salda, doğusunda Adada, güneybatısında ve ayrıca kırsalında

Pogla, yaklaşık merkezi konumunda bir metropolde Sagalassos'da ele geçmiş olması; yine sikkelerin dağılımındaki dağınıklık da gözönüne alındığında, Mısır kültürlerinin düşünüldüğü gibi Pisidia'nın güneybatısıyla sınırlı kalmadığını kanıtlamaktadır. Bu kanıtlar, her ne kadar Mısır tanrılarına ait tespit edilebilmiş tek tapınağın Adada'da olmasıyla tezat oluştursa da, muhtemelen Termessos, Sagalassos, Tymbrida ve Pogla yakınlarında da Mısır tanrılarına tapınımın tapınak ya da kutsal alanda gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir. Bölge'de ele geçen yazıtlar sadece Sarapis ve Zeus Ammon'a dairdir. Buna karşın, Isis, Harpocrates ve ayrıca bubon olarak betimlenmiş tanrı Thot betimlemesi ve Burdur Müzesi'nde sergilenen Bes figürini de Mısır kültürlerinin çeşitliliğini göstermektedir. Sagalassos'da mağara kutsal alanında Mısır tanrıçası ve oğlu Harpocrates'in varlığı ise, erken devirlerden itibaren kutsal alanlarda birden çok tanrıya birarada tapınan Pisidialılar'ın, başka kutsal alanlarda da Doğulu kültlere yer verdikleri sonucuna götürmektedir. Zindan Mağarası Kutsal Alanı'nda ele geçen *Alfabetik kehanet* yazıtında başka tanrıçalarla birlikte zikredilen Sarapis'in isminin en az iki kez tekrarlanması, yine Zeus-Ammon'a ise Sagalassos'da *Astragal kehanet* yazıtında rastlanması; bu tanrıların bölgede daha ziyade kehanetle ilişkili olarak tapınıldıklarına işaret etmektedir. Tüm bunlardan öte bölgede Mısır kültürüne tapınımın daha ziyade yerli halklar tarafından mı yoksa Seleukoslar devrinde bölgeye yerleştirilen, Roma devrinde devam eden asker kökenli yeni yerleşimciler arasında mı popüler olduğuna dair düşünceler, gelecekteki epigrafik araştırmalar neticesinde netlik kazanacaktır. Hem Hellenistik devirde Seleukosların hem de Roma Devri'nde Severiuslar'ın Syria bağlantıları, Pisidia bölgesine Mısır kültürlerinin ve Mithras gibi başka doğu kökenli kültürlerin de bu hanedanlıklar aracılığıyla taşınmış olabileceğini düşündürmelidir. Keçili kırsalında bir adak stelinde tanrı tanrıça ikilisine rastlıyor olmak ve yine Kaynarkalesi ile Burdur dağları arasında olduğu nakledilen Kem Göz Kabartması, Mısır kökenli inanışların, Pisidia *Kırsalı*'na ve *Dağlığı*'na da girebildiğini göstermektedir. Bölgenin geneline yayılmış başka Kehanet yazıtları ve Kem Göz Kabartması (Pisidia Tılsımı) bağlamıyla değerlendirildiğinde batıl inanış, kehanet ve büyü ritüellerinin yaygınlaşmasında Doğu dinlerinden Mısır dininin de etkin bir rol oynadığı söylenmelidir. Bu veriler dışında bölgede fazla sayıda yayınlanmamış seri üretim olduğu kuşku götürmeyen pişmiş toprak figürinler, Mısır kültürünün MS 2.ve 3. yüzyılda Küçük Asia'nın farklı kentlerinde de rastlandığı gibi popüler hale geldiğini

kanıtlamaktadır. Her ne kadar MS 5. yüzyılda artık yeni bir din bölgede egemen olsa da, doğu kökenli bazı sembol ve ritüeller, hem Hristiyanlık, hem de daha sonra belirecek olan İslam dinine kadar ikonografik olarak taşınabilmiştir.

Son olarak, Pisidia Bölgesi Arkaik ve sonrası Dönemleri'nden Pax Romana Dönemi'ne kadar olan kesintili bilgilerin derlendiği bu çalışma, bölgedeki kazı ve araştırmaların artması ile bölgedeki Kùltürlerarası Etkileşimi ve Doğu Kökenli kùltlerin yerli kùltlerle ilişkisini irdelleyecek çalışmalara zemin oluşturabilmesi amacıyla, varolan kısıtlı belgelerle yorumlanmıştır. Kuşkusuz devam edecek araştırmalar, yabancı kùltler ve Mısır kökenli tanrı ve tanrıçaların bölgedeki popülerliği ve kùltlerin yerel pantheona kabulünün Roma Dönemi öncesinde olup olamayacağı hakkında da daha net veriler sunacaktır.

KAYNAKLAR

Antik Kaynaklar

Appianos, The Roman History, Erişim:

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Appian/home.html>

Apuleius, (2006), Başkalaşımlar, (ev. ığdem Dürüşken), Kabalcı Yayınları, İstanbul.

Arrianus, (2005), Arrianus'un Karadeniz Seyahati, Arriani Periplus Ponti Euxini , (Hellence Aslından ev. Murat Arslan) Odin, İstanbul.

Arrianus, F., (2005), İskender'in Seferi, (ev. Furkan Akderin), Alfa Yayınları, İstanbul.

Cassius Dio, Historia Romana, Erişim :

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html

Cicero, (1912), Letters to Atticus, I, (Trans. E.O. Winsted), Loeb Classical Library, New York.

Clemens Alexandrinus, (1960), Protrepticus , (Stählin, O., Früchtel, L., - Treu, U.), Akademie-Verlag.

Diodoros, S., (1935), Bibliothke Historike Diodoros of Sicilus I, (Trans. C. H. Oldfather).

Herodotos, (1993), Herodot Tarihi, (ev. Müntekim Ökmen), A. Erhat, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Homerios, (1993), İlyada, (ev. A. Erhat, A Kadir), Can Yayınları.

Ksenophon, (1974), Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), (ev. Tanju Gökçöl), Hürriyet Yayınları, İstanbul.

Pindaros, (1915), The Odes of Pindar, The Principal Fragments, (Trans. Sir John Sandys), London Heinemann. Erişim : <https://ryanfb.github.io/loebolus-data/L056.pdf>

Plinius, (2016), Doğa Tarihi, (ev. İnanç Pastırmacı), SAY Yayınları, İstanbul.

Plutarkhos, (1936), Morales "De Iside et Osiride" Loeb Classical Library.

Plutarkhos, (1980), Büyük İskender, (ev. Vahdet Gültekin), Rado Yayınları, İstanbul.

Plutarkhos, The Parallel Lives Erişim :

<http://penelope.uchicago.edu/Thayer/e/roman/texts/plutarch/lives/home.html>

Polybios, (1961), Polybios Geschichte, eingeleitet und übertragen von Hans Drexler, I-II Band, Artemis Verlags-AG., Zürich und Stuttgart.

Strabon, (2000), Antik Anadolu Coğrafyası, (çev. Prof. Dr. Adnan Pekman), (Geographika:XII-XIII-XIV), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

Tacitus Erişim:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0079>

Theokritos, Idyll. Erişim: <http://www.theoi.com/Text/TheocritusIdylls3.html#17>

Titus Livius, (1975), Ab Urbe Condita, (Trans. B. O. Foster).

Zosimus, New History, Erişim: <http://www.livius.org/sources/content/zosimus/zosimus-new-history-1/zosimus-new-history-1.37/>

Modern Kaynaklar

Akurgal, E.- M. Hirmer, (1961a), Die Kunst der Hethiter, Verlag Hirmer, München.

Akurgal, E., (1955), Phrygische Kunst, Ankara Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi.

Akurgal, E., (1961b) Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander, Walter de Gruyter.

Akyürek Şahin, N. E., (2011), “Antalya Müzesi’nden İki Hekateion” Adalya, 14, ss. 237-257.

Alföldy, G., (1989), "Die Krise des Imperium Romanum und die Religion Roms", Religion und Gesellschaft in der römischen Kaiserzeit, Kölner Historische Abhandlungen 35, ss. 53-102.

Altın, R., (2015), “Yazıtlar Işığında Pisidia Bölgesi Agonları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Arca, E. A.- Gökalp, N.- Önen, N. T. , (2011), “Pamphylia Bölgesi’nin Mısır ve Kıbrıs ile Olan İlişkileri”, OLBA XIX, ss. 287-316.

Armstrong, A., H., (1986), Classical Mediterranean Spirituality: Egyptian, Greek, Roman, Vol. 15, Routledge.

Arndt, A.- Neer, W. V.- Hellemans, B.- Robben, J.- Volckaert, F.- Waelkens, M., (2003), “Roman trade relationships at Sagalassos (Turkey) elucidated by ancient DNA of fish remains”, Journal of Archaeological Science 30, ss. 1095-1105.

Arslan, M.- Önen, N. T., (2011), “Akdeniz’in Korsan Yuvaları: Kilikia, Pamphylia, Lykia ve Ionia Bölgelerindeki Korykoslar”, ADALYA XIV, ss. 189-205.

Arslan, M., (2000), "Sulla’nın Küçük Asya Politikası”, Arkeoloji ve Sanat Dergisi 94, ss. 32-43.

- Aulock, Hans von, (1977), Münzen und Städte Pisidiens I, IstMitt Beiheft 19, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.
- Aulock, Hans von, (1979), Münzen und Städte Pisidiens II, IstMitt Beiheft 22, Verlag Ernst Wasmuth, Tübingen.
- Bagnall, R., S., (1979), The Administration of the Ptolomaic Possessions Outside Egypt, With 3 Maps (Vol. 4), Brill Archive.
- Bean, G. E., (1958), "Inscriptions in the Antalya Museum", Belleten XXII, ss.21-91.
- Bean, G. E., (1960), "Notes and Inscriptions from Pisidia", Part II., Anatolian Studies X, ss. 43–82.
- Bean, G. E., (1979), Turkey's Southern Shore, Ernest Benn, London.
- Belke, K.- Mersich, N., (1990), Phrygien und Pisidien, Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse, Band: 211, Tabula Imperii Byzantini, Band: 7, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Bingöl, O., (1994), "Seleukeia Sidera 1993 yılı Arkeolojik Kazıları" Göller Bölgesi Arkeolojik, Kültürel Turistik Araştırma ve Değerlendirme Projesi 1993 Yılı Çalışmaları, ss. 43-78.
- Bittel, K., (1945), Ön Asya Tarih Öncesi Çağları-Mısır, Filistin, Suriye (çev. Halet Çambel), İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Boardman, J., (1964), The Greeks Overseas, Harmondsworth, Penguin.
- Boardman, J., (2001), Yunan Heykeli: Arkaik Dönem, (çev. Yaşar Ersoy), Homer Yayınları, İstanbul.
- Bonnard, A., (2014), Antik Yunan Uygarlığı-3, (çev. Kerem Kurtgözü), Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- Bosch, C. E., (1957), Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler: Studien zur Geschichte Pamphyliens, (çev. Sabahat Altan), Türk Tarih Kurumu.
- Bracke, H., (1993), "Pisidia in Hellenistic Times", Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991), Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae 5, Leuven University Press, Leuven.
- Brandt, H., (1992), Gesellschaft und Wirtschaft Pamphyliens und Pisidiens im Altertum, Asia Minor Studien 7, Bonn.
- Braun, T.F.R.G. , (1992), "The Greeks In Egypt" ,Cambridge Ancient History III, (Ed. J.Boardman-N.G.L. Hammond), Cambridge, ss. 32 -56.
- Briant, P., (2002), From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire,(Trans. Peter T. Daniels), Winona Lake, Eisenbrauns.

- Bricault, L., (2006), Isis, Dame des flots, Centre informatique de philosophie et lettres, CIPL, Université de Liège.
- Bricault, L., (2013), Les Cultes Isiaques Dans Le Monde Greco-romain (La Roue a Livres / Documents 66), Les Belles Lettres.
- Bricault, L., Ashton, R., (2008), Sylloge Nummorum religionis Isiacae et Sarapiacae, (Vol. XXXVIII), Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
- Brixhe, C. - Hodot, R., (1988), L'Asie Mineure du Nord au Sud: inscriptions inédites, Etudes d'Archéologie Classique, VI, Presses universitaires de Nancy.
- Broughton, T. R. S. , (1975), "Roman Asia Minor", T. Frank (Hrsg.), An Economic Survey of Ancient Rome IV, Newyork, ss. 499–918.
- Budge, , E. A. W., (2010), Antik Mısır Edebiyatı (Yazınsal Metinler), (çev. Selin Albayrak), İlya İzmir Yayınevi, İzmir.
- Budge, E. A. W., (1904a), The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology, (Vol. I), London.
- Budge, E. A. W., (1904b), The Gods of the Egyptians or Studies in Egyptian Mythology, (Vol. II), Chicago.
- Bulut, S., (2004), "Erken Dönem Likya Sikkelerinde Triskeles Motifi", Adalya VII, ss. 15-68.
- Büyükgün, B., (2006), "Men Kültüyle İlgili Eskişehir, Afyon, Kütahya ve Pamukkale Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Bazı Taş Eserler", Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Büyükkolancı, M., (1996), "Pisidia Bölgesi Tapınak Mimarisi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Chadwick, H. (2003), The Church in Ancient Society: From Galilee to Gregory the Great, Oxford.
- Claeys, J., (2016), "The Eastern Suburbium Proasteion of Sagalassos, A chronological, functional and socio-economic Study of an almost uncharted antique urban Phenomenon", Doktora Tezi.
- Clark, R., (1946), "The Egyptian Mother Goddess", The Metropolitan Museum of Art Bulletin 4, ss. 42-240.
- Clarysse, W.- Paganini, M. C., (2009), "Theophoric Personal Names in Graeco-Roman Egypt, The Case of Sarapis", Archiv für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, 55(1), ss. 68-89.

- Cohen, G. M., (1978), *The Seleucid Colonies: Studies in Founding, Administration and Organisation*, (Historia, Einzelschriften, 30), Weisbaden: Steiner.
- Cohen, G. M., (1995), *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands, and Asia Minor*, Universty of California Press, Berkeley Los Angeles Oxford.
- Cumont, F. V.M., (1911), *The Oriental Religions in Roman Paganism, with an Introductory Essay*; by Grant Showerman Chicago, The Open Court Publishing Company.
- Cumont, F., (1926), *Les religions Orientales Dans le Paganisme Romain: conférences faites au Collège de France en 1905* (Vol. 24), Paris.
- Çokbankir, N., (2010), "Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları ", Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Doktora Tezi, Antalya.
- Dedeoğlu, J., (2005), "The Sanctuary of the God Eurymedon at Tymbrida in Pisidia", *GEPHYRA* 2, ss. 95-102.
- Delemen, İ., (1993), "Anadolu'da Atlı Tanrılar", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Doğan-Alparslan, M.-Alparslan, M., (1999), "Tarhuntaşsa'nın Lokalizasyonunda Yeni Adımlar", *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler Bùlteni*, 7, 14.
- Doğaner, S. (2007), "Büyük İskender: Coğrafyacı bir savaşçı kral", *Türk Coğrafya Dergisi*, (48), ss. 19-58.
- Dow, S., (1937), "The Egyptian Cults in Athens", *The Harvard Theological Review*, Vol. 30, 4, Cambridge University Press, ss. 183-232.
- Drew-Bear, (1994), "Pisidia Antiocheia'sının Parlak Dönemini Yansıtan Yazıtlar" *AST XII*, Ankara, ss. 13-17.
- Drew-Bear, T. , (2007b)., "Yeni Frigçe Yazıtlar/Neo-Phrygian Inscriptions", *Friglerin Gizemli Uygarlığı, The Mysterious Civilization of the Phrygians*, H. Sivas, TT Sivas (eds.), İstanbul, ss. 161-172.
- Drew-Bear, T., (2007a), "Frigya ve Pisidia'da Hristiyanlar, Askerler ve Eğitim Görmüş Köylüler", *AST* 25-2, ss. 261-268.
- Drexhage, H. J., (1991), "Die Kontakte zwischen Side, Alexandria und Ägypten in der römischen Kaiserzeit (1. -3. Jh. n. Chr.)", *AMS* 3, ss. 75-90.
- Dunand, F., (1973), *Le culte d'Isis dans le bassin oriental de la méditerranée* I, Brill.
- Dunand, F.,- Lichtenberg, R., (2006), *Mummies and Death in Egypt*, Cornell University Press, Ithaka and London.

- Dürüşken, Ç., (2000), Roma'nın Gizem Dinleri, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ehling, K.-Pohl, D.,- Sayar, M. H., (2004), Kulturbegegnung in einem Brückenland, Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien, Meyer, M. , & Ziegler, R. (Hrsg.), ASM 53, Habelt GMHB, Bonn.
- Eliade, M., (2003a), (çev. Ali Berktaş), Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına (C. I), İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M., (2003b), (çev. Ali Berktaş), Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Gotama Budha'dan Hristiyanlığın Doğuşuna, (C. II), İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Elliott, J. H. (2015), Beware the Evil Eye Vol.1, The evil eye in the bible and the ancient World, Mesopotamia and Egypt, Cascade.
- Elliott, J. H. (2016b), Beware the Evil Eye Vol. 3, The Evil Eye in the Bible and the Ancient World-The Bible and Related Sources, Cascade, Wipf and Stock Publishers.
- Elliott, J. H., (2016a), Beware the Evil Eye Vol. 2, The Evil Eye in the Bible and the Ancient World-Greece and Rome, Cascade, Wipf and Stock Publishers.
- Erhat, A., (2000), Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Erol, A., (2009), "Burdur Arkeoloji Müzesi'ndeki Bronz Amyntas Sikkeleri", Ancient History, Numismatics and Epigraphy in the Mediterranean World, Studies in memory of Clemens E. Bosch and Sabahat Atlan and in honour of Nezahat Baydur, İstanbul, ss. 147-155.
- Fischer, J., (2003), "Harpokrates und das Füllhorn", in: D. Budde, S. Sandri, U. Verhoeven (Hrsg.), Kindgötter im Ägypten der griechisch-römischen Zeit, Zeugnisse aus Stadt und Tempel als Spiegel des interkulturellen Kontakts, Paris., ss. 147-163.
- Fraser, P. M. (1989), "Two Studies on the Cult of Sarapis in the Hellenistic World" OpAth 3, ss. 1-54.
- Fraser, P. M., (1976), "Sarapis: Studien zur Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen and Wandlungen der Gestalt eines Gottes" ss. 213-215.
- Frazer, J. G., (2004), Altın Dal I., (The Golden Bough) İngilizce orijinal ilk baskı 1890, Payel Yayınevi İstanbul.
- Freeman, C., (2003), Mısır Yunan Ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları, Ankara, Dost Kitabevi.
- French, D. H., (1991), "Sites and Inscriptions from Phrygia, Pisidia and Pamphylia", EpAnat 17, ss. 51-68.

- Gebhardt-Jaekel, E., (2006), *Mors omnibus instat-Der Tod steht allen bevor: die Vorstellungen von Tod, Jenseits und Vergänglichkeit in lateinischen paganen Grabinschriften des Westens*, (zur Erlangung des Grades eines Doktors der Philosophie im Fachbereich Philosophie und Geschichtswissenschaften), Johann-Wolfgang-Goethe-Universitaet zu Frankfurt am Main.
- Hall, A.S., (1968), "Notes and Inscriptions from Eastern Pisidia", *Anatolian Studies* 18, ss. 57-92.
- Heberdey, R., (1941), *Tituli Asiae Minoris, Vol. 3, Tituli Pisidiae linguis graeca et latina conscripti, Fasc. 1, Tituli Termessi et agri termessensis / collecti et editi auspiciis Academiae Litterarum Austriacae; enarravit Rudolfus Heberdey*.
- Heberdey, R., (1931), "Zur Geschichte von Termessus Major in römischen Zeit", *Anzeiger Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse* 68, ss. 18-28.
- Hellenkemper, H.,-Hild, F., (2004), *Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches BYZAS I, 8. Lykien und Pamphylien II*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Heyob, S. K., (1975), *The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World* , EPRO 51, Leiden.
- Hoffman, A., (2003), "Pergamon'daki Kızıl Avlu: Geleceğe Yönelik Perspektiflerle Ayrıntılı Bir Araştırma Tarihçesi", *Anatolia* 25, ss. 37-52.
- Hornbostel, W., (1973), *Sarapis: Studien Zur Überlieferungsgeschichte, Den Erscheinungsformen Und Wandlungen Der Gestalt Eines Gottes (Etudes Preliminaires Aux Religions Orientales Dans L'Empire Romain)* Leiden, E. J., Brill.
- Hornung, E., (2004), *Ana Hatlarıyla Mısır Tarihi*, çev. Zehra Aksu Yilmazer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Hölbl, G., (1978), *Zeugnisse ägyptischen Religionsvorstellungen für Ephesos*, EPRO 73, Leiden, Brill.
- Hölbl, G., (1981), "Andere Ägyptische Gottheiten, Juppiter Ammon, Osiris, Osiris-Antinoos, Nil, Apis, Bubastis, Bes, Sphinx, Hermes-Thot, Neotera-Problem" M. J. Vermaseren (Hrsg.), EPRO 93, Leiden, ss. 157–192.
- Hölbl, G., 2004, *Geschichte des Ptolemäerreiches, Politik, Ideologie und religiöse Kultur von Alexander dem Grossen bis zur römischen Eroberung*, Stuttgart.
- Humbel, A.-Aristides, A., (1994), *Klage über Eleusis, Oratio 22, Lesetext, Übersetzung, und Kommentar, Wiener Studien Beiheft 19, Arbeiten zur antiken Religionsgeschichte 3*, Wien.

- Hürmüzlü Kortholt, B., -Öznur Tanrıver, (2016), "Antik Kaynaklar, Epigrafik ve Arkeolojik Veriler Işığında Kuzeybatı Pisidia Bölgesi'nin Kültürel Kimliği", Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-37, ss. 27-49.
- Hürmüzlü, B., (2003), Klazomenai Akpınar Nekropolisi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Hürmüzlü, B., (2007), "Pisidia Bölgesi'nde Ele Geçen Anthemion Tipi Steller", CollAn VI, ss. 97-114.
- Imhoof-Blumer, F., (1902), Kleinasiatische Münzen, BAND II, des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien.
- Işık, F., (2003), "Karanlık Dönemin Aydınlığı ve Frig Sanatı'nın Anadolu'luğu Üzerine", Anadolu, 24, ss.19-33.
- Işık, F., (2010), Lykia'nın "Hellenleşmesi" Görüşüne Eleştirel Bir Yaklaşım, Anatolia, 36, ss. 65-125.
- Işık, F., (2015) "Arkeolojik Bulgular Işığında Milyas / Milyas Through Archaeological Finds", Anadolu/Anatolia 41, ss. 187-237.
- Işın, G., (2014), "The Sanctuaries and the Cult of Apollo in Southern Pisidia", Anatolia 40, ss. 109-126.
- İnan, A. (1987), Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti, TTK Yayınları, Ankara.
- İncil, (2014), Kutsal Söz Yayınları, İstanbul.
- İplikçioğlu, B., (2007), Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- İplikçioğlu, B., Çelgin, G., Çelgin, A.V., (1991), Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium, I, Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, 575, Vienna.
- Jayne, W. A. (2003), The Healing Gods of Ancient Civilizations, Whitefish, Kessinger Publications.
- Jones, A. H. M., (1971), Cities of the Eastern Roman Provinces, Oxford, Clarendon Press.
- Jucker, H., (1969), "Die frühesten Reproduktionen des kanonischen Sarapistyps auf Alexandrinischen Münzen", Band (Jahr): 18-22 (1968-1972) Heft 76, ETH-Bibliothek, Zürich, ss. 78-94.
- Jung, C.G., (2015), Dört Arketip, (çev. Zehra Aksu Yılmaz), Metis Yayınları, İstanbul.

- Karayaka, N., (2007), Hellenistik ve Roma döneminde Pisidia Tanrıları, Ege Yayınları, İstanbul.
- Kart, E., (2008), “Anadolu’da Isis Sarapis Kültü ve Bunun Kaunos’ta İzleri”, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla.
- Kaşka, M., (2012), “Uylupınar Yüzey Araştırmasında Ele Geçen Arkaik Dönem Seramikleri”, Pisidia Araştırmaları I Sempozyumu Bildiri Kitabı, S.D.Ü. Arkeoloji Uygulama ve Araştırma Merkezi, Isparta, ss. 285-293.
- Kaya, D., (1997), “Malos Antik Kenti Temizlik Çalışması”, Müze Kurtarma Kazıları Semineri VIII, Kuşadası, ss. 303-321.
- Kaya, M. A., (2000), Anadolu'daki Galatlar ve Galatya tarihi, Ege Üniversitesi.
- Kaya, M. A., (2005), “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi-Roman Provinces in Anatolia; Frontiers and Roman Administration”, Tarih Araştırmaları Dergisi 38, Ankara, ss. 11-30.
- Kessler, D., (2003), “Tierische Missverständnisse: Grundsätzliches zu Fragen des Tierkultes” In: Fitzenreiter, M.(Ed.), Tierkulte im pharaonischen Ägypten und im Kulturvergleich, IBAES IV., Berlin, ss. 229-264.
- Koester, H., (1998), “The Cult of the egyptian Deities in Asia Minor, Pergamon, ss. 111-135.
- Kosmetatou, E., (1997), “Pisidia and the Hellenistic Kings from 323 to 133 BC”, Ancient Society, 28, ss. 5-37.
- Köker, H., (2005), “Sikkeler Işığında Kremna Kenti Tanrıları”, I. Burdur Sempozyumu, Burdur, ss. 677-682.
- Köker, H. (2013a), Eskiçağ’da Komama: Tarihi Ve Sikkeleri, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Köker, H., (2013b), “Roma İmparatorluk Dönemi Komama Sikkeleri”, Birinci Uluslararası Anadolu Para Tarihi ve Numismatik Kongresi, Seminer Serisi:4, Antalya, ss. 345-359.
- Kramer, S. N., (2002), Sümerler, (çev. Özcan Buze), İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Kuloğlu, M., (2017), “M. Porcius Cato”, DTCF Dergisi, 33, ss.319-329.
- Lafli, E., (1999), “Sagalassos Roman Relief Wares from Seleuceia Siderea in Pisidia” in Roald F. Docter/Eric M. Moormann (Ed.), Proceedings of the XVth International Congress of the Classical Archaeology, Amsterdam, 1998, ss. 227-229.

- Lanckoronski, K.,G.,(1892), Städte Pamphyliens und Pisidiens II: Pisidien, Wien.
- Launey, M., (1949), Recherches sur les armées hellénistiques, Paris.
- Lenger, D., S., (2011a), “Arpalık Tepe Mağarası Kutsal Alanı’ndan Sikkeler”, Mediterranean Journal of Humanities MJH I/2, ss. 145-149.
- Lenger, D.S., (2011b), “Nerede Basıldığı Bilinmeyen QY Lejandlı Sikkeler”, Mediterranean Journal of Humanities, MJH I/2, ss. 151-161.
- Levick, B. (1965), Two Inscriptions from Pisidian Antioch, Anatolian Studies (AnSt), 15, ss. 53-62.
- Levick, B. M. , (1968), “Antiocheia”, RE Suppl. XI, s.51.
- Levick, B. M., (1967), Roman Colonies in Southern Asia Minor , Oxford: Clarendon Press.
- Levick, B., (1970), “Dedications to Men Askaenos”, Anatolian Studies, AnatSt 20, ss. 37-50.
- Levick, B., (1974), “Pogla”, in: RE Suppl., XIV, ss. 413-427.
- Magie, D., (1950), Roman Rule in Asia Minor, (RRAM), I-II, Princeton.
- Magie, D., (1953), “Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins”, American Journal of Archaeology, AJA 57,3, ss. 163–187.
- Mansel, A., M., (1999), Ege ve Yunan Tarihi, TTK Yayınları, Ankara.
- Meadows, A. R., (2006), “Amyntas, Side, and the Pamphylian Plain”, Agoronomia: Studies in Money and Exchange Presented to John H. Kroll, The American Numismatic Society, ss. 151-175.
- Mellaart, J. (1954). Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey, Anatolian Studies, AnatSt. IV, ss. 175-240.
- Merkelbach, R., (2001), Isis Regina-Zeus Sarapis: Die griechisch-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt, Walter de Gruyter, Leibzig.
- Meyer, E., (1958), Geschichte des Altertums, Band V, Das Perserreich und die Griechen.
- Meyer,E., (1925), Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien, Zürich-Leipzig.
- Milner, N. P., (1998), An epigraphical survey in the Kibyra-Olbasa region conducted by AS Hall (No. 24), British Institute of Archaeology at Ankara.
- Mitchell, S., (1991), “The Hellenization of Pisidia”, Mediterranean Archaeology, 4, ss. 119-145.

- Mitchell, S., (1992), "Hellenismus in Pisidien", *Forschungen in Pisidien, Asia Minor Studien* 6, ss. 1-27.
- Mitchell, S., (1993), *Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor I, The Celts in Anatolia and Impact of Roman Rule*, Oxford: Clarendon Press.
- Mitchell, S., (1998), "The Pisidian Survey", R. Matthews (éd.), *Ancient Anatolia, Fifty Year's Work by the British Institute of Archaeology at Ankara*, Oxford, ss. 237-253.
- Mitchell, S.-Waelkens, M., (1998), *Pisidian Antioch, The Site and Its Monuments*, The Classical Press of Wales, London.
- Mörel, A., (2016), *Dağlık Kilikia Bölgesi'nde Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Kültürlerarası Etkileşimin Arkeolojik Kanıtları*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mersin.
- Müller-Karpe, H., (1983), "Das Tier in der Kunst und Religion des 3. und 2. Jahrtausends v. Chr. im Vorderen Orient und in Europa" *Zur frühen Mensch-Tier-Symbiose* (München 1983), ss. 59-97.
- Negri, G. , (1905), *Julian the Apostate*, (çev. Duchess Litta-Visconti-Arese), Vol. I, London.
- Nollé, J., (1993), *Side im Altertum, Geschichte und Zeugnisse*, Band I, Österreichische Akademie Der Wissenschaften Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften, I-4, Bonn.
- Nollé, J., (2007), *Kleinasiatische Losorakel, Astragal- und Alphabetchresmologien der hochkaiserzeitlichen Orakelrenaissance*, Verlag C.H.Beck München.
- Nollé, J., (1987), "Südkleinasiatische Losorakel in der römischen Kaiserzeit: A.S. Hall zum Gedenken", *Antike Welt*, Vol. 18, ss. 41-49.
- Özcan, A., (2008), "Pisidia Bölgesinde Roma İmparatorluğu'nun Yapı Propagandası ve Politikası", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.
- Özden, S., (2007), "Pisidia Bölgesi'nde Yunan ve Roma Dönemlerine ait Kültür Varlıkları", *TAY-7*, Ege Yayınları.
- Özgüç, T., Akok, M., (1958), "Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri", Ankara.
- Özhanlı, M., (2013b), "Frig Tanrısı Men'in Pisidia'daki Hac Merkezi", *Uluslararası Dinar ve Frigya Bölgesi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, Afyonkarahisar Valiliği, Dinar, ss. 283-290.

- Özhanlı, M. (2017a), “Ay Tanrı Men ve Pisidia Antiokheiası Kutsal Alanı”, ISVAK-105, Ankara, ss. 34-36.
- Özhanlı, M., (2013a), “Pisidia Antiocheiası’nda Çocuk Taşıyan Paganist Kadınların Meryem’e Evrilmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2013/2, Sayı:18., Isparta, ss. 85-93.
- Özhanlı M., (2017b), "Pisidia Antiokheiası Men Tapınağı ve Kutsal Alanı", Aktüel Arkeoloji, ss.10-13.
- Özkan, S., (2007), “Ülkemizde bulunmuş Eski Mısır Eserlerine Göre Anadolu-Mısır İlişkileri”, Tarih İncelemeleri Dergisi (TID) C-XXII, I, ss. 77-116.
- Özsait M. (1980), İlkçağ Tarihi’nde Pisidia, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Özsait M. (1985), Hellenistik ve Roma Devri’nde Pisidia Tarihi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Özsait, M. - Özsait, N., (1996) “Şeref Höyük: Komama”, AnadoluAraş XIV, Prof. Dr. Afif Erzen’e Armağan, ss. 361-389.
- Özsait, M. - Labarre, G. - Özsait, N. , (2004) “Les Reliefs Rupestres et les Inscriptions de Keçili-Yanıktaş (Pisidie)”, Anatolia Antiqua XII, ss. 61-82.
- Öztürk, H. S.; (2006), MÖ II. - MS IV. Yüzyıllarda Likya-Pamfilya Bölgesinde Kırsal Alan Güvenliği, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Paribeni, R.-Romanelli, P., (1914), “Studi e ricerche nell’Anatolia meridionale Monumenti Antichi, 23, ss. 6-274.
- Perpillou - Thomas, F., (1993), Fêtes d’Egypte ptolémaïque et romaine, d’après la documentation papyrologique grecque, (Studia Hellenistica Series 31), Peeters Publishers.
- Pfeiffer, S., (2008), “The god Serapis, his Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt”, in: Paul McKechnie, Philippe Guillame (Hrsg.), Ptolemy II Philadelphus and his World (Mnemosyne: supp. Vol. 300), Leiden-Boston, 2008, ss. 387-408.
- Pinch, G., (1994), Magic in Ancient Egypt, British Museum Press, London.
- Poblome, J., vd., (2016), “Sagalassos' ta 2014 yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları”, KST 37-3, ss. 83-106.
- Polat-Becks, B.A.- Metin, H., (2014), “Pisidia’dan Plouton-Kore Betimli Bir Adak Steli ve Yöre Kültü Hakkında Düşündürdükleri”, ADALYA XVII, ss. 145-158.
- Price, S. R. C. (1984), Rituals and Power, The Roman Imperial Cult in Asia Minor, Cambridge.

- Ramsay, W. M. (1924), Studies in the Roman Province Galatia: VI. Some Inscriptions of Colonia Caesarea Antiochea, The Journal of Roman Studies (JRS), 14(1-2), 172-205.
- Ramsay, W. M. (1961), Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, (çev. Mihri Pektaş), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Ramsay, W. M. , (1895), The Cities and Bishoprics of Phrygia I, The Lokal History of Phrygia, Oxford.
- Ramsay, W. M., (1917), "Studies in the Roman Province Galatia", JRS VII, ss. 229-283.
- Ray, J., (2008), The Rosetta Stone and the Rebirth of Ancient Egypt, Harvard University Press.
- Renouf, P., (2015), (çev. Erhan Altunay), Mısır'ın Ölüler Kitabı, Onbir Yayınları.
- Rice, M. (2004), Egypt's making: The origins of ancient Egypt 5000-2000 BC, Routledge, Newyork.
- Robert, L., (1966), Documents d'Asie mineure méridionale, Paris.
- Robinson, D. M., (1926), "Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidian Antioch)", The Art Bulletin, Vol. 9, No. 1, ss. 4-69.
- Roscher, W. H., (1894), Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie: Iache-Kyzikos, 1890-1894 (Vol. 2, No. 1), BG Teubner, Leibzig.
- Sancaktar, H., (2016), Arykanda Akropolisi Kutsal Alanları ve Kültleri, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya.
- Sandri, S., (2006), Har-pa-chered (Harpokrates) Orientalia Lovaniensia Analecta (Vol. 151), Peeters.
- Sayar, M., H., (2000), "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları", KST 19-2.
- Sayar, M., H., (2007), "Doğu Trakya Yüzey Araştırmaları 2006", ", Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler Bülteni 24.
- Schmidt, S., (2005), "Serapis-ein neuer Gott für die Griechen in Ägypten, Ägypten Griechenland Rom, Abwehr und Berührung", ss. 291-304.
- Schuler, C., (1996), Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien, Vestigia Beiträge zur Alten Geschichte, Band 50, Verlag C.H. Beck, München.
- Segre, M., (1934), "Decreto di Aspendos", Aegyptus Vol 14, ss. 253-268.

- Sevin,V., (2001), Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Sherk, R. K., (1951), The legates of Galatia from Augustus to Diocletian, Baltimore, Johns Hopkins University.
- Sherk, R.K. , (1980), "Roman Galatia: The Governors from 25 BC to AD 114", ANRW, II. 7. 2., ss. 954-1052.
- SNG Aulock, (1964), Sylloge Nummorum Graecorum, Deutschland, Sammlung von Aulock, Pisidien-Lykaonien-Isaurien, 12. Heft, Berlin.
- SNG France 3, (1994), Sylloge Nummorum Graecorum, France 3, Pamphylie, Pisidie, Lycaonie, Galatie, Cabinet des Médailles, Bibliothèque Nationale de France, Numismatica Ars Classica.
- Stadler, M., (2011), Tägliches Ritual und Feste Kultgeschehen in altägyptischen Tempeln, Manetho Verlag, Berlin.
- Stambaugh, J. E., (1972), Sarapis Under the Early Ptolemies, Brill Archive.
- Sterrett, J.R.S.,(1888), "An Epigraphical Journey in Asia Minor",Papers of the American School at Athens II, Boston.
- Syme, R., (1939) , "Observations on the Province of Cilicia", AnatSt Presented to W.H. Buckler, (Ed. W.M. Calder-J. Keil), ss. 299-332.
- Syme, R., (1948), "Torosların Muntazam İşgali", Türk Tarih Kongresi Bildirileri, III, ss. 570-575.
- Şahin, H., (2011), Konuşan Mozaikler, Hatay Arkeoloji Müzesi Mozaikleri, T.C. Hatay Valiliği, Pozitif Matbaa.
- Şahin, S., (1999), Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien, Band 54, Die Inschriften Perge Teil I: Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn.
- Takács, S. A., (1995), Isis and Sarapis in the Roman World, EPRO 124, Leiden, Brill.
- Takács, S. A., (2005), "Cult, Dedicators and Dedications of Isis and Sarapis in Lydia and Mysia", in: A. Hoffmann (Hrsg.), Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des römischen Reiches,Internationales Kolloquium 5./6. September 2003 in Bergama, BYZAS 1, İstanbul, ss. 155–168.
- Takmer, B., Gökalp N., (2006), "Inscriptions From the Sanctuary of μητηρ θεων ουεγεινος at Zindan Mağarası I", GEPHYRA 2, ss. 103-113.
- Takmer, B., Önen, N.T.,(2008), "Batı Pamphylia'da Antik Yol Araştırmaları: Via Sebaste'nin Perge-Klimaks Arası Güzergahında Yeni Bir Yol Kalıntısı", ADALYA XI, ss. 109-132.

- Talloon, P.- Alp, N., (2005), *Pisidia Kültürü Antik Çağ'da Burdur İli'nde Dinsel Hayat. I. Burdur Sempozyumu*, Burdur, ss. 738-747.
- Talloon, P., (2001), "The Egyptian Connection, The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos", *Ancient Society* 31, ss. 289-327.
- Talloon, P., Poblome, J., Ekinçi, H. A., (2015b), "Salvage excavations at a rock sanctuary near Sagalassos in 2014", *ANMED*, 13, ss. 108-113.
- Talloon, P., Waelkens, M., (2005), *Apollo and the Emperors (II): The Evolution of the Imperial Cult at Sagalassos*, *Ancient Society* 35, ss. 217-249.
- Talloon, P.-Poblome, J.-Waelkens, M.-Vanhaverbeke, H., (2004), "Matar in Pisidia: Phrygian Influences in Southwestern Anatolia", (Hrsg. M. Hutter - S. Hutter-Braunsar), *Pluralismus und Wandel in den Religionen im vorhellenistischen Anatolien: Akten des religionsgeschichtlichen Symposiums in Bonn 2003*, Verlag Münster, Ugarit, ss. 175-190.
- Talloon, P., (2015), *Cult in Pisidia: Religious Practice in Southwestern Asia Minor from Alexander the Great to the Rise of Christianity*, (Edited by M. Waelkens), Brepols Publishers.
- Tiradritti, F., (2005), "The Return of Isis in Egypt" A. Hoffmann (Hrsg.), *Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches*, *BYZAS I, DAI*, İstanbul, ss. 209–225.
- Tran tam Tinh, V., Jaeger B., Poulin, S., (1988), "Harpocrates", *LIMC IV*, ss. 415-445.
- Tran tam Tinh, V.,- Labrecque, Y., (1973), *Isis lactans: corpus des monuments greco-romains d'Isis allaitant Harpocrate*, (Vol. 37), Brill.
- Tran, tam Tinh, V., (1971), *Le Culte des divinités orientales à Herculaneum* (Vol. 17), Brill.
- Turcan, R., (1996), *The Cult of the Roman Empire (Ancient Word)*, Blackwell.
- Ünlüoğlu, B. B. M., (2005), "The Cult of Isis in Asia Minor", A. Hoffmann (Hrsg.) *Ägyptische Kulte und ihre Heiligtümer im Osten des Römischen Reiches*, *BYZAS I, DAI*, İstanbul, ss. 95–108.
- Vandeput, L- Köse, V. (2004), "Pisidia Yüzey Araştırması Projesi: Pednelissos Antik Kenti Yüzey Araştırması 2003", ss. 95-100.
- Vandeput, L., (1997), *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor, Sagalassos: A Case Study (Studies in Eastern Mediterranean Archaeology 1)*, Brepols, Leuven.
- Vanhaverbeke, H., (2007), "Sagalassos Kırsal Bölgeden Bir Görüntü" *Burdur Sempozyumu Bildiriler I*, ss. 671-676.

- Vidman, L., (1981), "Isis und Sarapis", (M. J. Vermaseren (Hrsg.), Die Orientalischen Religionen im Römerreich, EPRO 93, Leiden, ss. 121–156.
- Waelkens, M, Owens, E., Hasendonckx, A., Arikan, B., (1992), "The Excavations at Sagalassos, 1991", *Anatolian Studies* 42, ss. 79-98.
- Waelkens, M. , (1992), "The Excavations at Sagalassos 1991" KST, XIV-2, ss. 325-353.
- Waelkens, M. , (1994), "The Excavations at Sagalassos 1993" KST, 16-2, ss. 175-190.
- Waelkens, M., (1993), *Sagalassos I, First General Report on the Survey (1986-1989) and Excavations (1990-1991)* Ed. M. Waelkens, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 5, Leuven University Press, Leuven.
- Waelkens, M., (2013), "Sagalassos Antik kenti Titus Flavius Severianus Neon Kütüphanesi", *T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı*, Ankara, ss. 135-170.
- Waelkens, M., Harmankaya, A., Viaene, W., (1991), *The Excavations at Sagalassos 1990*, *Anatolian Studies* 41, ss. 197-213.
- Waelkens, M.-Loots, L. , (2000), "Sagalassos and Pisidia During the Late Bronze Age", *Sagalassos V, Report on the Survey and Excavations Campaings of 1996 and 1997*, *Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae* 11/A, Leuven.
- Watts, E. W.,- Girsh, B., (1998), *Art of Ancient Egypt: A Resource for Educators*, Metropolitan Museum of Art.
- Wild, R.A., (1981), *Water in the Cultic Worship of Isis and Sarapis*, Leiden, Brill Archive.
- Williams, E. R., (1985), "Isis Pelagia and a Roman Marble Matrix from the Athenian Agora", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 54 2, ss. 109-119.
- Wilson, J. A., (2013), "The Culture of Ancient Egypt", (İlk basım 1951)University of Chicago Press.
- Winter , E., (1996), *Staatliche Baupolitik und Baufürsorge in den römischen Provinzen des kaiserzeitlichen Kleinasien*, *Asia Minor Studien* 20, Bonn, Rudolf Habelt GmbH.
- Witt, R. E. (1971), *Isis in the Graeco-Roman World*, Cornell University Press.
- Witt, R. E., (1997), *Isis in the Ancient World*, John Hopkins University Press, Baltimora and London.
- Yavi, E.,Yazıcıoğlu Yavi, N., (2001), *Tarih Öncesi Çağlardan Günümüze Mısır*, Yazıcı Yayınevi, İzmir.

İNTERNET KAYNAKLARI

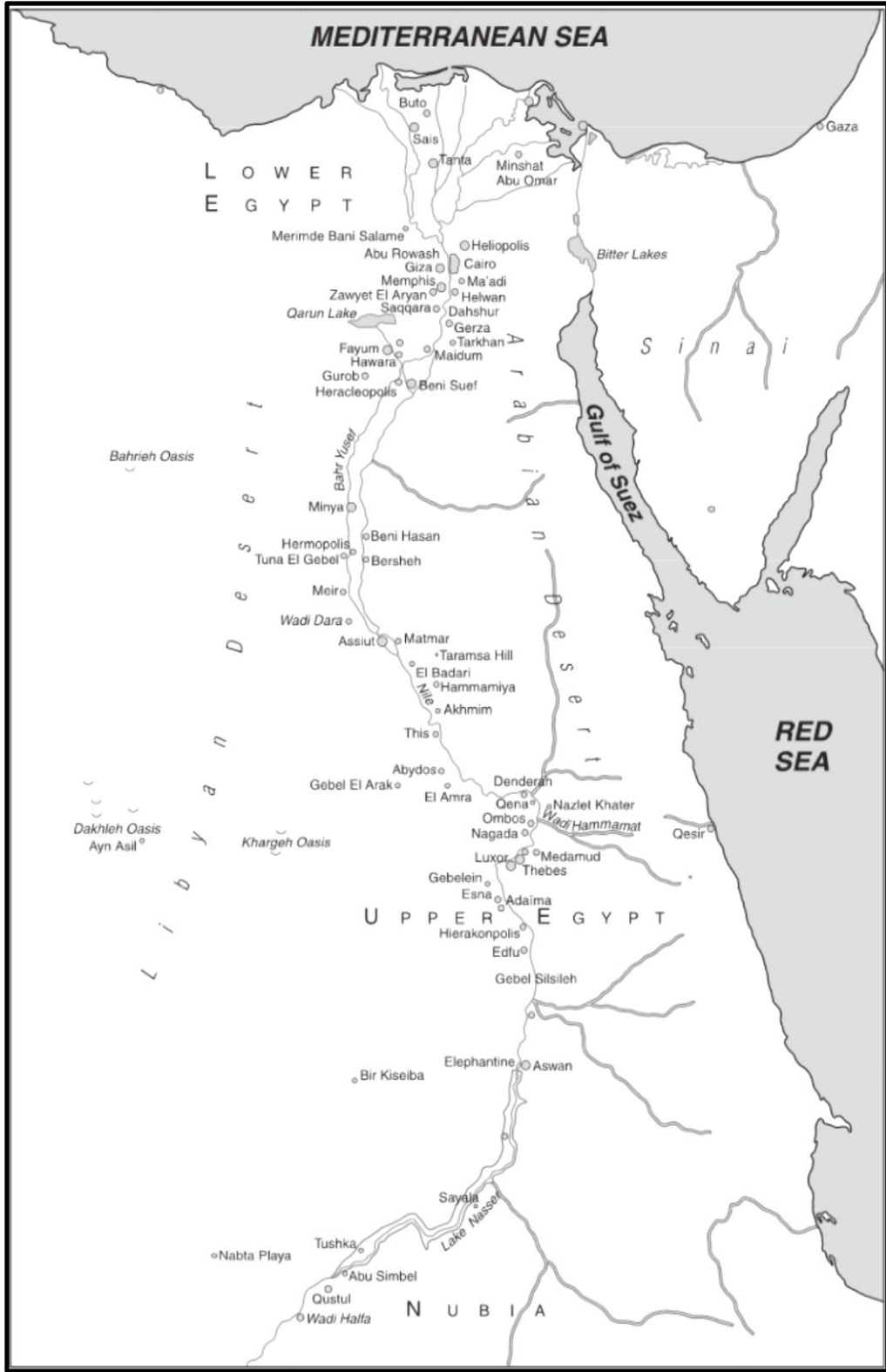
<https://fiercelybrightone.com/2014/04/05/isis-greek-and-roman-epithets/>

<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=6317>

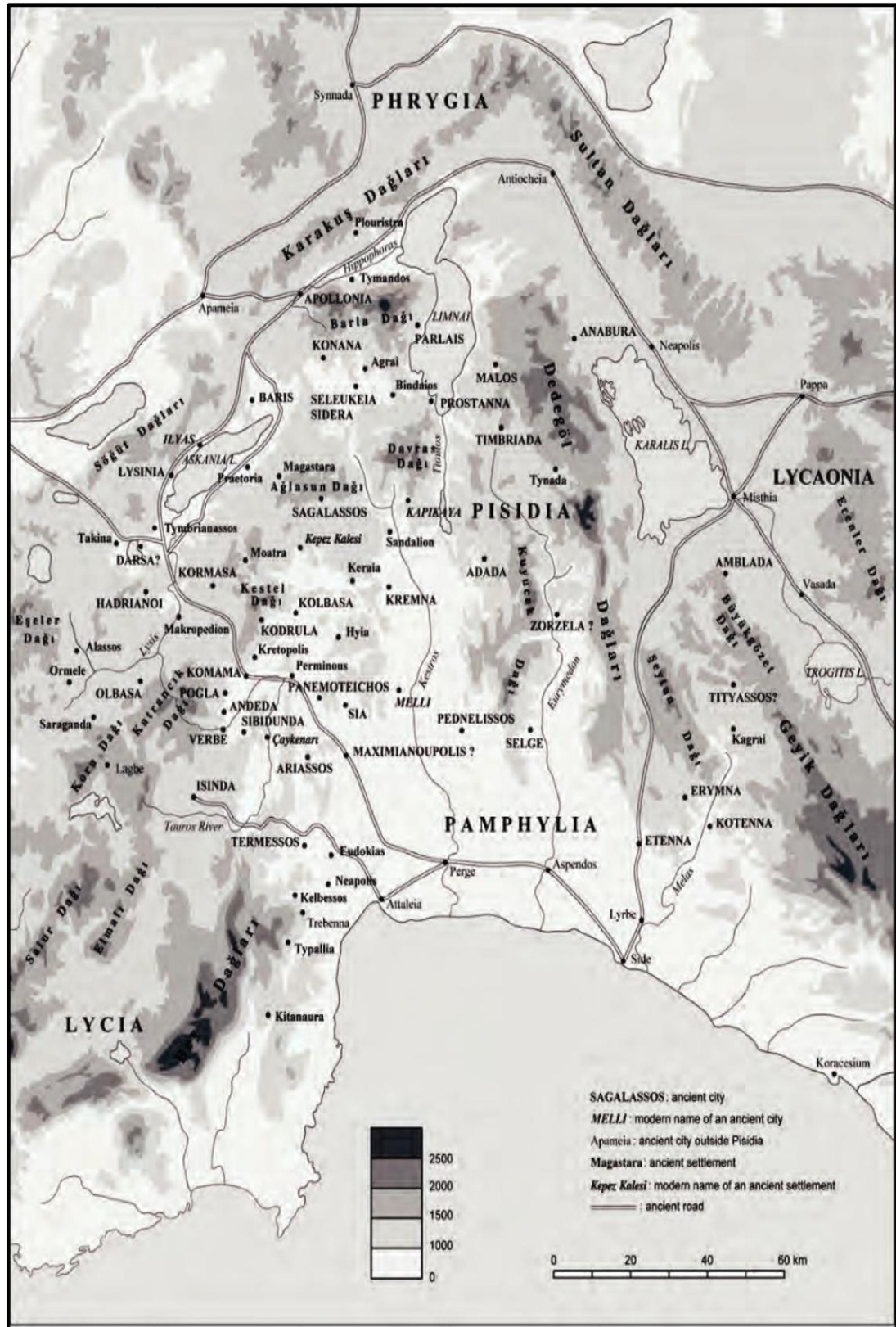
Künker Auktion 280 Ausgewählte Münzen aus der Welt der Antike u. a. römische Münzen aus der Sammlung Hannelore Scheiner (Herbst-Auktionen 2016), Fritz Rudolf Künker GmbH&Co. KG., Osnabrück.

Tabula Peutingeriana, Segmentum IX, M. Weber: <https://www.tabula-peutingeriana.de/tabula.html?=8>

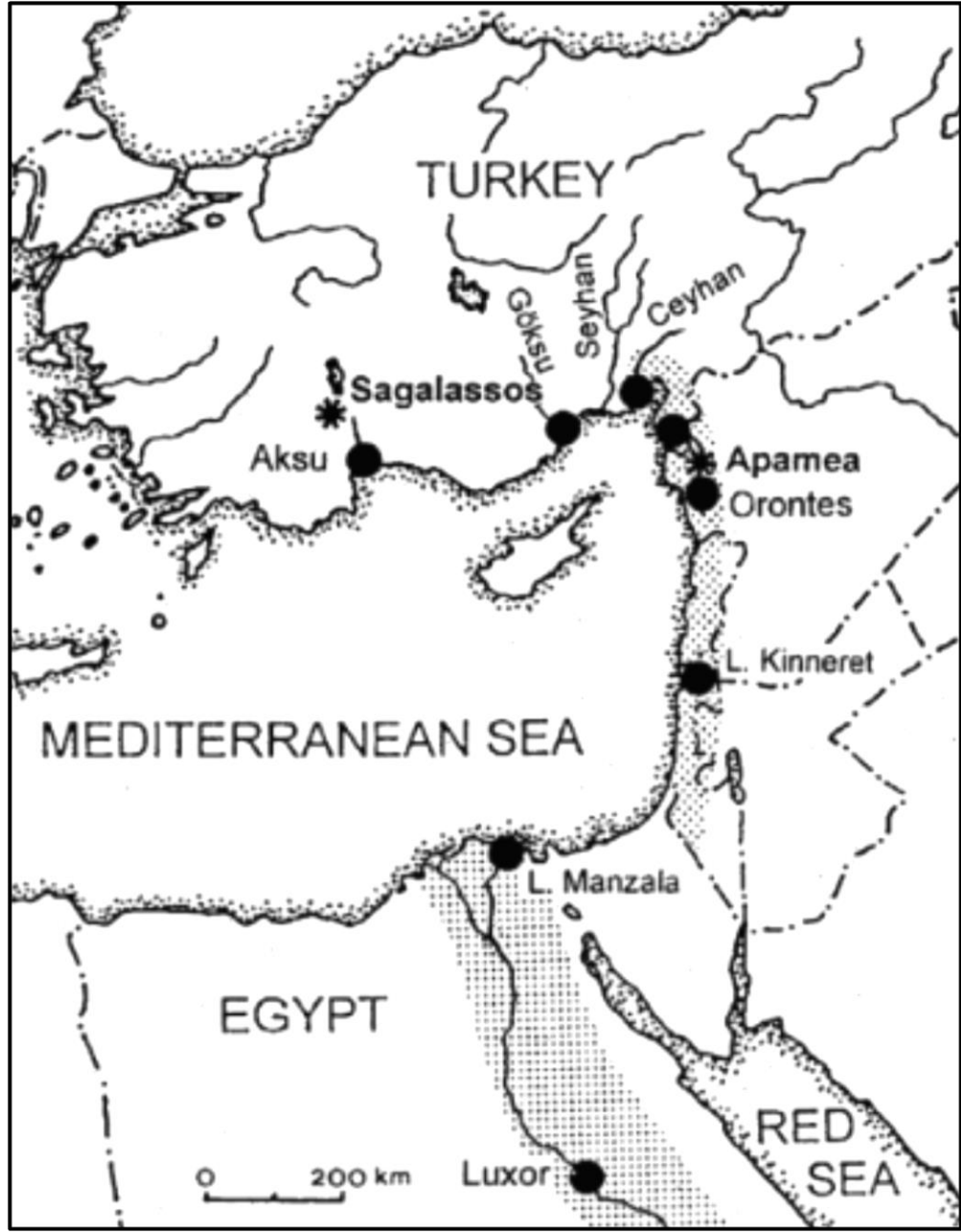
LEVHALAR

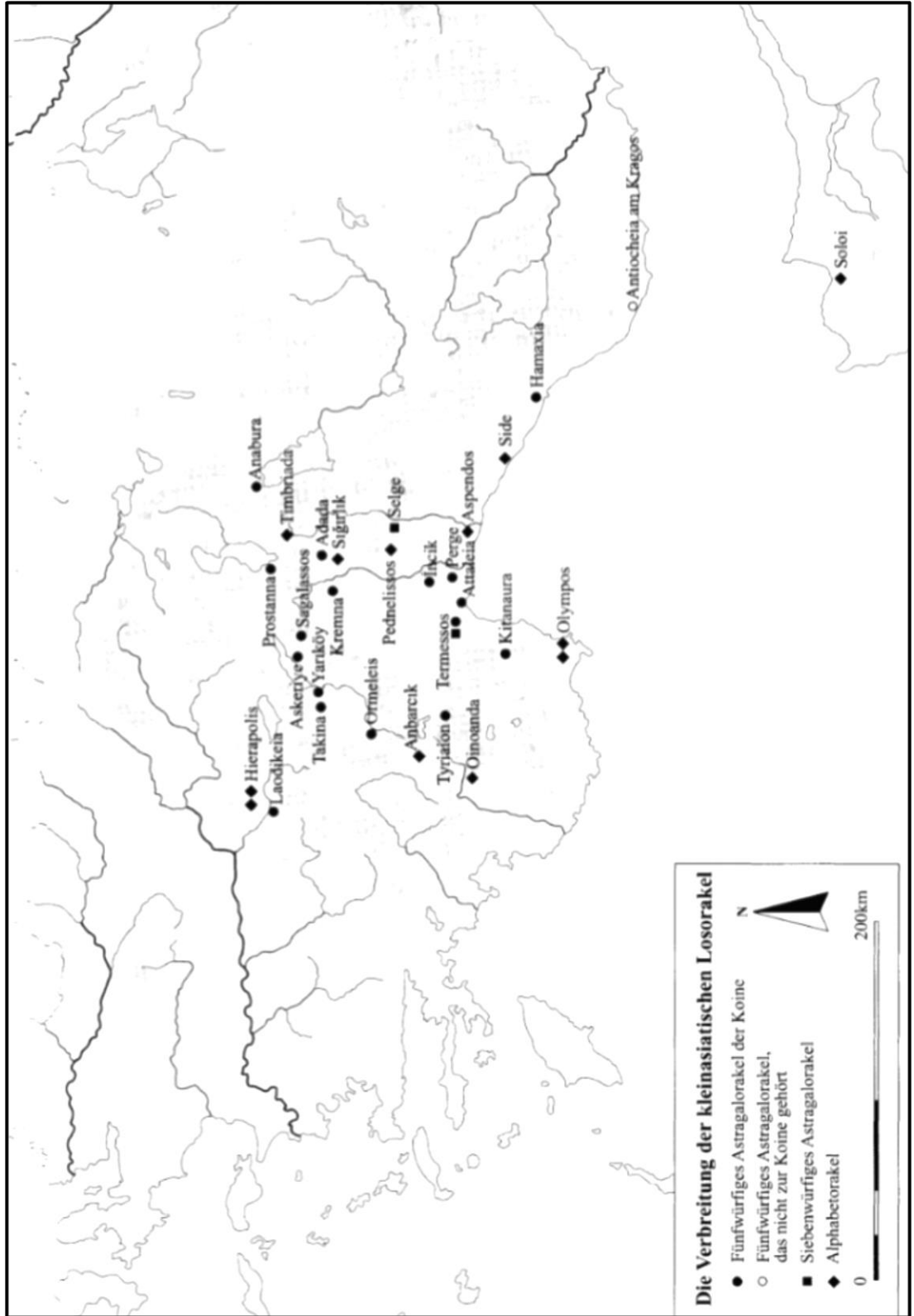
Levha 1. MÖ 3300-3100 arasında Mısır, Rice, 2004, Map. 1.

Levha 2. Pisidia Bölgesi Haritası; Talloen, Cult in Pisidia, Ancient Pisidia, Map. 1.

Levha 3. *Clarias Gariepinus* balık türünün DNA Analizlerine göre Doğu Akdeniz’de yayılımı Arndt vd., 2003, s. 1102, Fig. 1.

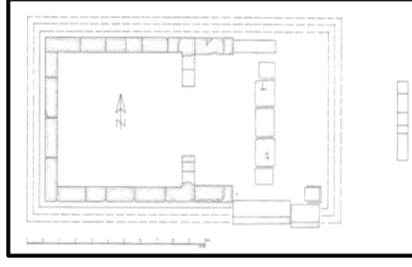
Levha 4. (Pisidia Bölgesi) Küçük Asia'daki Roma Dönemi Kura Kehanet (Astragal- ve Alfabetik) Merkezlerinin Dağılım Haritası, Nollé, 2007, s. 23.

Levha 5. Tanrıça Isis'in oğlu Horus'u emzirirken, bronz figürin, MÖ 7-4. yy, Pinch, 1994, s. 30., Fig. 12.

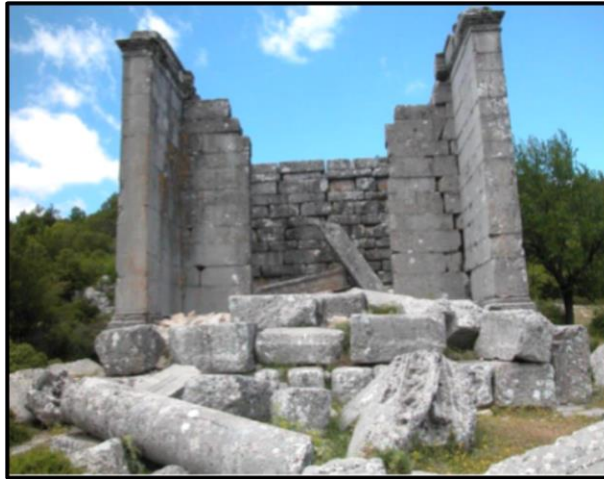
Levha 6. Akhmim'den ahşap büyü tahtası, MÖ 4.yy, Pinch, 1994, s. 73-74, Fig. 36.

Levha 7a. Adada D İmparatorlar ve Zeus Sarapis Tapınağı Planı, Büyükkolancı,1996, Lev. 24.

Levha 7b. Adada D İmparatorlar ve Zeus Sarapis Tapınağı Ön Cephe Restitüsyonu, Lev. 26b.

Levha 7c. Tapınağın Ön Cephesi

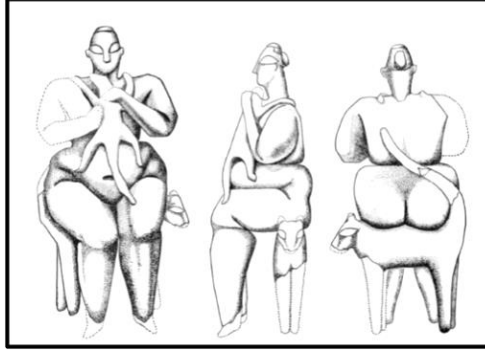
Levha 8. Pompeii'den ocak freskosu, Isis-Tykhe ve Isis-Selene, Merkelbach, 2001, s. 548, Abb. 67.

Levha 9. Başında inek boynuzları (Cornua Lunae) ve güneş diskiyle; iki eliyle yelken tutar durumda resmedilmiş "Isis Pelagia" tiplemesi, Ägyptisches Museum Berlin, Merkelbach, 2001, s. 524, Abb. 45a.

Levha 10. Herculaneum ve Pompeii kentlerinden Harpokrates örnekleri, Merkelbach, 2001, s. 90., Çizim 24.; (Real Museo Borbonico XII Tafel XXX 1 ve 2, Tran tam Tinh, V.,Herculaneum Cat. 23, (s.68), mit Fig. 16 (Pl. X.)).

Levha 11. Hacılar, Neolitik Dönem, Ana Tanrıça figürini Talooen- Alp, 2005, s. 746, Res. 2.; Mellaart, 1970, s. 503 Res. 228.

Levha 12. “Fatima’nın Eli” motifli bileklik, Foto: Nurgül Sincar

Levha 13. a ve b Yalvaç Müzesi, Helios ve Kybele (Selene?) kabartmalı Altar, Env. No. 2204, Foto: Nurgül Sincar

Levha 14. Wedjat gözü, M. Stadler, Tägliches Ritual und Feste Kultgeschehen in altägyptischen Tempeln, Manetho Verlag, Berlin, 2011, s. 55, Kat. 8.

KATALOG

PISIDIA BÖLGESİ

ISIS-SARAPIS-HARPOKRATES BETİMLİ

SİKKELER,

HEYKELTRAŞLIK ESERLERİ,

TERRAKOTTA

VE KABARTMALAR

Resim 1a. Adada Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-180) Sarapis betimli sikke

ÖY: Profilden betimlenmiş defne çelenkli sakallı Marcus Aurelius büstü, AVT KAI ANTΩ C ε B lejandı

AY : Profilden betimlenmiş kalathoslu ve sakallı Sarapis büstü, ΑΔΑΔΕΩΝ lejandı

Referans: AMC 6317; BMC, s. 171, no 5.

<http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?pid=6317>

Resim 1b. Adada, Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-169) Sarapis betimli sikke

ÖY: Profilden, nokta bordür içerisinde Marcus Aurelius büstü, AVT KAI ANTΩ CεB lejandı

AY: Profilden, nokta bordür içerisinde kalathoslu, sakallı Sarapis büstü, ΑΔΑΔΕΩΝ lejandı

Referans: RPC IV Online, 7278; Aulock, Pisidiens I, Taf. 1, no: 55-9.

<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/7278/>

Resim 2. Apollonia Mordiaion, Caracalla Dönemi (MS 197-217) Sarapis-Isis-Harpokrates üçlüsünün betimlendiği sikke

ÖY: Profilden betimlenmiş diademli imparator büstü, AYT K M AY ANTΩNCI lejandı
AY: Isis ayakta sağ elinde sistrum, sol elinde situla; Isis'in solunda tahtta oturan Sarapis kalathoslu, sakallı ve sol kolunda asası ile "Alexandreia Sarapis'i" tipinde; sağ kolunu Isis'e doğru uzatmıştır. Sahnenin sağında Harpokrates ayakta, başı sola bakarken, cornucopia ve sus gestusuyla betimlenmiştir. Nokta bordürle sınırlandırılmış alanda AYK ΘPA ve sahnenin altındaki çizgiyle sınırlandırılmış alanda ΑΠΟΛΛΩΝ ΙΑΤΩΝ lejandı yer almaktadır.

Referans: BMC, s. 202, no. 3, pl. XXXIII, 4; Aulock, Pisidiens II, s. 59, Taf. 4 no: 113.; SNG Aulock, 1964, 12. Heft, Pisidien, Taf. 164, no. 4996.

<https://www.auctiones.ch/browse.html?auction=10&lot=681>

Resim 3. Kremna III. Gordianus Dönemi (MS 238-244) Isis betimli sikke

ÖY: Profilden betimlenmiş diademli imparator büstü, IM CAES M ANTO GORDIANO lejandı

AY: Nokta bordür içerisinde, gövdesi cepheden resmedilmiş tanrıçanın başı kendi soluna bakar durumda ayakta durmaktadır. Sol kolunu yana yukarı uzatmış ve elinde patera (=phiale) tutmakta olup; sağ kolunu ise serbest biçimde aşağı doğru indirmiş ve elinde ritüellerinde kullanılacak suyu taşıyan situla ile betimlenmiştir. Başında "lotus çiçeği" bulunmaktadır. Uzun elbisesi göğüs altından toparlanarak Isis düğümü'yle tutturulmuştur, COL IVL AVG FE CREMNEFI lejandı yer almaktadır.

Referans: Aulock, Pisidiens II, s. 129, Taf. 30, no. 1357-1372.

http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=275&pid=6352#top_display_media

Resim 4. Kremna Gordianus III Dönemi (MS 238-244) Harpokrates betimli sikke

ÖY: Profilden Gordianus büstü, IM CA M ANTO GRDIANO lejandı

AY: Nokta bordür içerisinde Harpokrates ayakta, gövdesi cepheden ve başı kendi sağına bakar durumda, çıplak betimlenmiştir. Başında Mısır tacı, sol elinde cornucopia ve sağ elini ağzına doğru uzatmış biçimde sus gestusuyla betimlenmiştir. Sağ ayağının yanında bir çiçek motifi bulunmaktadır, COL CREMNA lejandı yer almaktadır.

Referans:

eAuction 54 (12/2016), Lot 123; Aulock, Pisidiens II, s. 130, Taf. 31, no.1383; BMC, s. 217, no. 11.; SNG Copenhagen, 1956, no. 143.; SNG Aulock, 1964, 12. Heft, Pisidien, Taf. 168, no. 5108.

http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=275&pid=13642#top_display_media

Resim 5. Prostanna I. Valerianus Dönemi (MS 253-268) Sarapis betimli sikke

ÖY: Profilden imparator büstü, AVT K Π ΛΙ Κ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟC lejandı

AY: Tanrı Sarapis uzun bir himation taşımaktadır. Başında kalathos ve asasıyla ayakta, profilden betimlenmiş olup, kolunu yukarı kaldırmıştır. Nokta bordür içerisinde ΠΠΟCTΑΝΝΕΩΝ lejandı yer almaktadır.

Referans: Kölner Münzkabinett Auction 107, (10/2017), Lot 321; Aulock, Pisidiens II, s. 152, Taf. 38, no. 1831-1833.

<https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=2161&lot=321>

Resim 6. Pogla Caracalla Dönemi (MS 198-217) Sarapis betimli sikke

ÖY: Profilden betimlenmiş imparator büstü

AY: Göğüs üstünde bol dökümlü kıvrımlara sahip himationuyla kendi sağına bakar durumda ayakta Sarapis betimlemesi. Tanrı başında kalathos ve solunda asasıyla kendi sağına bakar pozdadır. Sakallı betimlenmiş olup sağ kolunu yukarı kaldırmıştır.

Referans: Muenzen & Medaillen Deutschland Auc. 16, (5/2005), Lot. 805; Aulock, Pisidiens I, Taf. 32, no. 1304.

http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=412&pid=2333#top_display_media.

Resim 7. Sagalassos Marcus Aurelius Dönemi (MS 161-180) Sarapis/Hades? betimli sikke

ÖY: Profilden Marcus Aurelius portresi, KAI AV ANTΩNINOC lejandı

AY: Tanrı tahtta oturmuş, başında kalathos? elini köpeği Kerberos'a uzatmış bir elinde patera tutmaktadır, CAΓAΛACCΕΩN lejandı yazmaktadır.

Referans: RPC Online, IV, 8740; SNG no. 1780=Wa no. 3838.

<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/4/8740/>

Resim 8. Sagalassos I. Valerian Dönemi (MS 253-260) Sarapis betimli sikke

ÖY: Profilden verilmiş büst biçiminde İmparator Valerian, AV K II Λ
O V A A E P I A N O N lejandı

AY: Tanrı Sarapis ayakta, gövdesi cepheden, başı kendi sağına doğru bakarken, sağ kolunu yukarı kaldırmaktadır. Sol kolunda asası, alt gövdesini örten ve basende toparlanmış olan himationuna değmektedir, C A Γ A A C C E Ω N lejandı yer almaktadır.

Referans: McClean, 9004.; SNG France 3, Pisidie, 1994, Pl. 101, no. 1836.

<http://www.wildwinds.com/coins/greece/pisidia/sagalassus/i.html>

Resim 9. Sagalassos, Maximus Caesar Dönemi (MS 235-238) Harpokrates betimli sikke

ÖY: Profilden betimlenmiş imparator büstü, M A E I - M O C K A lejandı

AY: Sol kolunda cornucopia ve tipik gestusuyla sağ işaret parmağını ağzına götürmüş çıplak biçimde ayakta Harpokrates betimi, C A Γ A A C C E Ω N lejandı

Referans: Auktionshaus H. D. Rauch GmbH, Auc. 95, (9/2014), Lot. 237.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=2141428>

**Resim 10. Sagalassos, Tranquillina Dönemi (III. Gordianus'un eşi) (MS 241-244)
Isis-Harpokrates betimli sikke**

AY: Ayakta betimlenmiş; tanrıça Isis, sol kolunda çocuk Harpokrates'i tutarken sağ elinde bir lotus çiçeğiyle betimlenmiştir. Uzun bir khiton ve himation taşımaktadır. CAΓAΛACCQN lejandı.

Referans: Bricault-Ashton, SNRIS-XXXVIII, 2008, s. 29, Sagalassus, no. 8.

Resim 11a. Ariassos, Caracalla Dönemi (MS 198-217), Sarapis betimli Sikke

ÖY: Başında diademle betimlenmiş profilden Caracalla büstü, AYT K M AYP ANTΩNINOC. lejandı

AY: Profilden betimlenmiş kalathoslu Sarapis büstü, APIACCQN. lejandı

Referans: Aulock, Pisidiens I, Taf. 10, no. 453-458.

Resim 11b. Ariassos, Caracalla Dönemi (MS 198-217) Zeus/Sarapis? betimli sikke

ÖY: Üzerinde Medusa başının resmedildiği Aegis taşıyan, diademli imparator başı

AY: Tanrı sol elinde asası, sağ elinde ise globus üzerinde durmakta ve elindeki çelengi tanrıya uzatmış durumda Nike, tanrının ayaklarının dibinde bir kartal betimlenmiştir, ARIA-C-C'WN lejandı

Referans: Münzen & Medaillen GmbH, Auction 22, Lot. 1292.

<https://www.acsearch.info/search.html?id=377360>

Resim 12. Olbasa, Antoninus IV. Elagabalus Dönemi (MS 218-222) Sarapis/Hades? betimli sikke

ÖY: Başında ışın tacıyla profilden betimlenmiş imparator Elagabalus, ..P CAE. M AVR ANTONINVS AVG

AY: Tanrı; Alexandraia Sarapis'i tipinde, tahtta oturmakta, elinde asa ve başında kalathos taşımaktadır. Sağ elini köpeği Kerberos'a yönlendirmiştir. COL IVL AVG - OL BAS ENO E lejandı.

Referans: SNG Aulock, 1964, 12 Heft, Pisidien, 1964, Taf. 169, no. 5126; Künker Auc. 280, (Osnabrück/2017), Lot 749; Leu Auc. 20, 1978, Lot 353.; Bricault-Ashton, SNRIS- XXXVIII, 2008, s. 20, Olbasa no. 1.

<https://www.kuenker.de/en/auktionen/stueck/174088>

Resim 13a. İsynda, Severius Alexander Dönemi (MS 221-222) Isis-Sarapis betimli sikke

ÖY: Profilden ve sakalsız betimlenmiş imparator büstü.

AY: Antitetik biçimde birbirine bakışumlu duran iki büst şeklinde; başında kalathosla (=modius) sakallı betimlenmiş Sarapis ve karşısında Isis, ICIN/ΔEΩN lejandı

Referans: Münzen & Medaillen GmbH, Auction 16 (5/2005), lot. 770; Aulock, Pisidiens I, Taf. 18, no. 838.; Bricault-Ashton, SNRIS-XXXVIII, 2008, s. 43, İsynda no. 4.

http://www.asiaminorcoins.com/gallery/displayimage.php?album=272&pid=3856#top_display_media

Resim 13b. İsynda, Annia Faustina (MS 221) Sarapis-Isis betimli sikke

ÖY: Elagabalus'un üçüncü eşi Annia Faustina, profilden büst olarak betimlenmiş, ANNIAN ΦΑΥCΤΕΙΝΑΝ lejandı

AY: Antitetik olarak karşılıklı birbirine bakar durumda Isis-Sarapis büstleri, ICINΔEΩN lejandı

Referans: Aulock, Pisidiens I, Taf. 17, no. 823.

http://www.wildwinds.com/coins/ric/annia_faustina/isynda_AE26_SNGvA_823.jpg

Resim 14. Isinda, Gallienus Dönemi (MS 260-268) İsis-çocuk Harpokrates betimli sikke

ÖY: Profilden betimlenmiş imparator büstü, ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟΤ ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC, lejandı
AY: Tanrıça İsis Laktas tipinde, dizleri üzerinde Harpokrates ve önlerinde (neredeyse ayağa kalkmış izlenimi veren) bir yılan betimlenmiştir, ΙCΙΝ/ΔΕΩΝ lejandı

Referans: Historical Coins Auc. 53, Lot. 57.; SNG Aulock, 1964, 12 Heft, 1964, Pisidien, Taf. 166, no 5050.; KM II, Taf. 13, 374.7.; Aulock, Pisidiens I, 1977, Taf. 21, no. 959. <http://www.wildwinds.com/coins/greece/pisidia/isinda/i.html>

Resim 15. Seleukeia Sidera, Maximus Caesar Dönemi (MS 235-238) Harpokrates betimli sikke

ÖY: İmparatorun profilden betimlenmiş büstü, ΜΑΞΙΜΟC ΚΑΙC lejandı

AY: Modius giymiş Harpokrates; çıplak ve ayakta betimlenmiş, elini ağzına yönlendirmiş gestusla, sol kolunda cornucopia tutmaktadır ΚΛΑΥΔΙΟC ΕΛΕΥΚΕΩΝ lejandı

Referans: RPC Online, Vol. VI, no. 5842; SNG Copenhagen no. 229.; Von Aulock Pisidia, 1990-4.

<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk/coins/6/5842/>

Resim 16a

Resim 16b

Sagalassos Kaya Kült Alanı

Referans: Talloen-Poblome-Ekinci, 2015, s. 110, Res. 2 ve 4.

Resim 17. Sagalassos, Terrakotta Isis büstü

Env. No.: E.1323.401

Buluntu Yılı: 1969

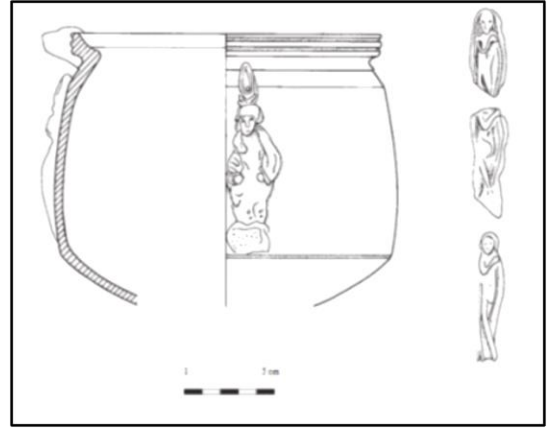
Ölçüler: Yükseklik: 13,7cm Uzunluk: 7, 5 cm Kalınlık: 2, 8 cm

Tanım: 1969 yılında Ali Çelik'ten müsadere yoluyla Burdur müzesine kazandırılmış, pişmiş toprak figürin. Sagalassos'da üretildiği düşünülmektedir. Büst şeklindeki kadın figürini, tek cepheli olarak salt ön cephesi işlenmiş durumdadır. Düzenli toplanmış dalgalı saçları ortadan ikiye ayrılarak başın üstüne iki yandan rozetlerle zenginleştirilmiş bir başlıkla süslenmiştir. Başlık, ortada içi boş disk ile yukarıdan ve kenarlardan fişkıran tüylerle bezenmiştir. Kadın figürü dik, eğik ve oval kıvrımlarla oluşturulmuş iki parça giysi taşımaktadır. Boyundan "V" şeklinde inen kolyesi; Isis basileionu ve ayrıca frontal duruşuyla muhtemelen tanrıça Isis'i betimlemektedir. Stil özellikleri bakımından 1.yy sonu, 2.yy başına tarihlendirilmiştir.

Referans: Talooen-Alp, 2005, s. 747., Res. 7.

Resim 18a

Resim 18b

Sagalassos, Isiac sahneli Skyphos, MS 2.-3. yy

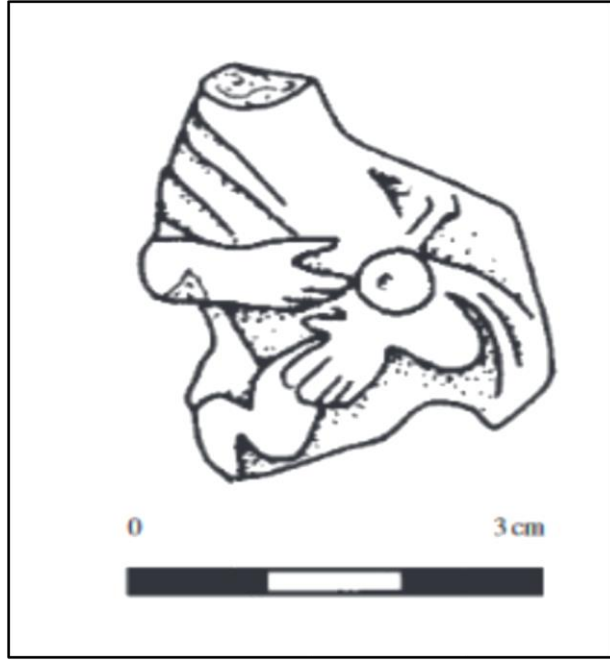
Env. No.: SA90F/64-1

Buluntu Yılı: 1990

Ölçüler:

Tanım: Skyphos; Sagalassos antik kentinin "endüstri bölgesi"nin kuzeydoğu kesiminde tonozlu bir mezarın kazılması sırasında 1B260 tipi Sagalassos Red Slip Ware'lerle birlikte ele geçmiştir. Tonozlu mezar; Antik Çağ'da rahatsız edildiği tespit edilen en azından yedi kişinin iskelet kalıntılarını içermektedir. Pişmiş toprak kap, aplike tekniğiyle yapılmış terrakotta figürinlerle süslenmiştir. Korunmuş olan ana figür; başını aşağı doğru hafifçe eğmiş pozda, uzun bir khiton giymiş ayakta duran kadın betimlemesidir. Başında basileion'la betimlenmiş olması Isis olarak tanımlanmasını mümkün kılmıştır. Isis'e göre daha küçük işlenmiş 3 figürin; ayaklarına kadar inen himationla örtülü yine ayakta duran kadın betimlemeleridir. Sağ elleri sol omuzlarına; muhtemelen Isis'i kutsayan bir jestle yerleştirilmiş olup, sol kollarını aşağı doğru serbest biçimde bırakmışlardır. Parçalı halde bulunan skyphosun, iki kulbu arasında orijinalinde iki tarafa simetrik olarak yerleştirilmiş iki büyük, aralarına ise dört küçük figür aplike edilmiş olmalıydı. Skyphos, oranlarına göre MS 2. ya da 3. yüzyılın sonlarına ait bir tarih aralığına yerleştirilmiştir. Eser, Sagalassos'daki kazı evinin depolarında korunmaktadır.

Referans: Talloen, 2015, s. 323. Fig. 87.; Talloen, 2001, s. 289-305, Fig. 1.

Resim 19. Sagalassos, Isis Lactans tipinde pişmiş toprak aplik parçası

Env. No.: SA99UAN / 4-2

Buluntu Yılı: 1990

Ölçüler: Yükseklik: 0.035 m, Genişlik: 0.030 m

Tanım: Sagalassos'da Yukarı agora'da ele geçmiş yerel üretim seramiğe ait terrakotta aplik parçası. Baş eksik olup, boyun altından başlayarak sadece gövdenin üst kısmı korunabilmiş pişmiş toprak figürin parçasıdır. Çocuğunu emziren bir anneyi betimlemektedir. Tipik Isis Lactans ikonografisindeki örneklerle benzer olup, bebeği Harpokrates'i emziren Isis olarak düşünülmüştür. 2300/2570 temizlik sektöründe bulunmuş olan parça, stratigrafik olarak tarihlendirilememiştir.

Referans: Talloen, 2001, s. 298- 299, 321, Fig. 2.

Resim 20. Harpokrates betimli pişmiş toprak figürin, Sagalassos

Env. No.: . SA93L / 407

Buluntu Yılı: 1993

Ölçüler: Yükseklik: 0.076 m, genişlik: 0.061 m, kalınlık: 0.022 m

Tanım: Sagalassos Neon kütüphanesinin arkasındaki dolgu toprakta LIX-LIII sektöründe yıkılmış bir profilin enkazında ele geçmiştir. Çıplak betimlenmiş, oturmuş bir çocuk heykelciğinin üst gövde parçasıdır. Başında yapraklardan oluşan bir çelenk takmış figür, kırıklığa rağmen omuzlarından anlaşıldığı gibi kanatlıdır. İşaret parmağını ağzına götürmüş durumda çocuk Horus'un tipik gestusuyla betimlenmiştir. Korunamamış olmasına rağmen sol omzunda görülen meyve benzeri nesneler cornucopia taşıdığını düşündürmektedir. Birleştirilmiş Mısır tacı yerine (ikili tac) başında çelenkle, omuzlarında kanatlar ve cornucopiayla betimlenmiş olması, Eros tipolojisiyle benzerliğini göstermektedir. Buna karşın Mısır'daki erken "çocuk Horus" örneklerindeki elini ağzına götürmüş tipten, "inisiyelerdeki gizlilik" ya da "sessizlik işareti"ne dönüşerek literatüre geçtiği gestus'la betimlenmiş olması nedeniyle, yani Yunan'lı atribülarıyla ve Mısır'lı gestusuyla synkretizasyona uğramış bir Harpokrates betimidir. Eserin ele geçtiği sektör parçaya herhangi bir stratigrafik tarih verilmesini engellemekle birlikte, stil açısından MS 2. veya 3. yüzyıl başlarına tarihlendirilmiştir. Eser, Burdur Müzesi'nde korunmaktadır.

Referans: Talloen, 2015, s. 199., Fig. 49.; Talloen, 2001, s. 299, s. 322. Fig. 3.

Resim 21. Sagalassos, Eros/ ocuk Harpokrates? figürini

Env. No.: SA94LW/48

Buluntu Yılı: 1994

 l  ler: Yükseklik: 0.044 m, Genişlik: 0.047 m, Kalınlık: 0.023 m

Tanım: Kütüphanenin batısındaki dolguda, XLIV sektöründeki 7. katmanda erozyon tabakasında karışık bir seramik topluluğu içerinde ele geçmiş olan figürin, başı ve sol omzu korunabilmiştir. Fig rinin boyundan aşağı kısmı eksiktir. Buna rağmen sol omzunda kanatlı betimlendiği görülebilmektedir. Bu haliyle Eros betimli terrakottalarla benzerdir. Hellenistik ve özellikle Roma döneminde Mısırlı  ocuk tanrı Harpokrates'i Eros tiplemesiyle betimleyen benzer ikonografide örnekler bulunmaktadır. Fakat yine de figürin parçasını Harpokrates kategorisine kesin olarak yerleştirebilecek tipik gestusu ya da Mısırlı başlığı söz konusu değildir. Figürin, stilistik özellikleri bakımından MS 2. veya 3. yüzyılın başlarına tarihlendirilmektedir ve halen Burdur Müzesinde korunmaktadır.

Referans: Talloen, 2001 ,s. 299, 322, Fig. 4.

Resim 22. Sagalassos, Eros/Çocuk Harpokrates? figürini

Env. No.: SA95UAN/9

Buluntu Yılı: 1995

Ölçüler: Yükseklik: 0.087 m, Genişlik: 0.055 m, Kalınlık: 0.022 m

Tanım: Sagalassos Yukarı Agora'nın kuzeyinde bir dükkan yapısının, LXXXII. Sektörünün 7S tabakasında yapısında buluntulanmış olup, kanatlı çıplak bir çocuğu betimlemektedir. Figürin sol omuzdan sol ayağı da eksik bırakacak şekilde aşağıya kadar kırılmış durumdadır. Baş tümüyle ve vücudun sağ taraftan yarısından fazlası korunabilmiştir. Sarmaşık çelengi takmış ve omuzlarında kanatlarıyla yine Eros ya da net olmamakla birlikte Eros gibi betimlenmiş çocuk Harpokrates figürinidir. Burdur müzesinde korunmaktadır. Buluntulandığı tabakaya göre statigrafik olarak MS 2. yüzyıla tarihlenmiştir.

Referans: Talloen, 2001, s. 299-300, 323, Fig. 5.

Resim 23. Herakles? ve Harpokrates betimli plaka parçası

Env. No.: SA91N/526

Buluntu Yılı: 1991

Ölçüler: Y: 0.066 m, G: 0.076 m

Tanım: Kırık durumda plaka parçası 1991’de Kütüphane kazılarında, XVII. Sektörünün 2. Tabakasında MS 4. yüzyılda inşa edilen bir binanın dolgu malzemesi içerisinde bulunmuştur. Solda, ayakta duran erkek figürü öne bakar durumda, sağ elinde lobut/sopa benzeri bir atribu tutmakta ve sol kolunu başının arkasına kaldırmış pozisyonundadır. Atribusu lobut nedeniyle Herakles olarak tanımlanmaktadır. Sağdaki çıplak erkek figürü, bir hayvanın üzerinde (uzun kulakları nedeniyle önerildiği gibi olasılıkla bir eşek) sağa doğru yönelmiş, bir ışın tacı takmış ve chlamys giymiştir. Sağdaki figür sağ elini ağzına götürmüş sus gestusuyla betimlenmiştir, dolayısıyla bu onun Mısırlı tanrı (Horus) Harpokrates olarak betimlendiğini göstermektedir. Bir hayvanın üzerinde olması ve chlamys giymiş olması dolayısıyla Harpokrates burada “hayvanların koruyucusu çocuk tanrı” ikonografisinde tanımlanmıştır. MS 2. yüzyıldan MS 3. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Referans: Talloen, 2001, s. 300,323, Fig. 6.

Resim 24. Sagalassos, Bebeği Horus'u (Harpokrates) emziren Isis figürinine ait göğüs parçası

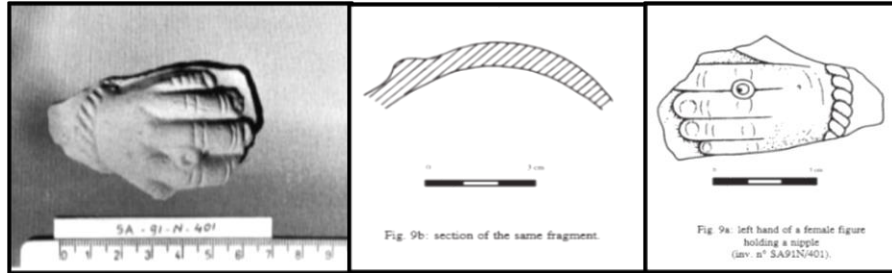
Env. No.: SA92N/320

Buluntu Yılı:

Ölçüler: Yükseklik: 0.051 m, Genişlik: 0.058 m

Tanım: Parça, Neon kütüphanesinin 4. yüzyıla tarihlendirilen LII nolu katmanının 3. tabakasındaki dolguda ele geçmiştir. Sol eliyle sağ göğsünü tutmuş, olasılıkla sağ kolundaki bebeği emziren bir figürini temsil etmektedir. Bununla birlikte, bu fragman, aşağıdaki diğer parçaya (25a-c) olan benzerliğe göre MS 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Parça, Sagalassos kazı evinin deposunda korunmaktadır.

Referans: Talloen, 2001, s. 300, dn. 324 ve s. 324, Fig. 7.

Resim 25a

Resim 25b

Resim 25c

Sagalassos, çocuk emziren pişmiş toprak figürin parçası, cephe ve profil çizimi

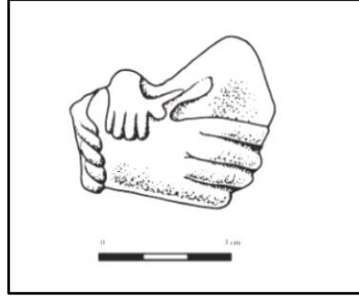
Env. No.: SA91N/401

Buluntu Yılı:

Ölçüler: Yükseklik: 0.042 m, Genişlik: 0.067 m, Kalınlık: 0.007m

Tanım: Sagalassos'da, XXIV-XXV. Sektörün 11S tabakasındaki Geç Helenistik Dönem Çeşmesinin doğusunda buluntulanmış, üzerinde el betimlenmiş bir göğüs parçasıdır. Bu tanımlama, parçanın kavisliliği ile teyit edilmekte ve bir kadın göğsü olduğunu düşündürmektedir. Terrakotta parçası, büyük olasılıkla oturmuş (ya da ayakta) bir kadının, sol eliyle sağ göğsünü sağ kolunda tuttuğu bebeğe verir durumda emziren kadın figürine aittir. El, burgulu bir bilezikle ve yüzükle betimlenmiştir. Figürin, parçalanmış olması nedeniyle kesinlik arzetmiyor olsa da, olasılıkla bu dönemde popüler olan Isis Lactans tipinde betimlenmiş anne Isis'tir. Parça stil açısından tarihlenmeyi mümkün kılmasa da, ele geçtiği tabaka, statigrafik olarak MS II. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir.

Referans: Talloen, 2001, s.300-301, s. 325., Fig. 8 ve 9a, 9b.

Resim 26. Isis-Harpokrates?/Aphrodite-Eros betimli fragman

Env. No.: SA98PQ/13-1

Buluntu Yılı: 1998

Ölçüler: Yükseklik: 0.040 m Genişlik: 0.047 m

Tanım: Isis- Harpokrates? ya da Afrodite-Eros? İkili

Sagalassos'un Çömlekçiler Mahallesi'nde Sondajın 3. tabakasında bulunan terrakotta parçasıdır. Sağ elinin üstünde bir çocuğun sağ eli bulunan, bilezik takmış bir kadın figürünün; kentte daha fazla ibadet edilen Afrodite- Eros ikilisini temsil eden bir heykelcik grubuna ait olma ihtimalinin daha yüksek olduğu düşünülmeye rağmen, "Harpokrates'le ilgilenen Isis" e ait bir parça olarak da tanımlanabileceği olasılığı üzerinde durulmaktadır. Figürin parçası karışık bir seramik topluluğu içerisinde ele geçmiş ve eksik buluntulanmış olduğundan dolayı statigrafik bir tarihlendirme yapılacak durumda değildir. Sagalassos kazı evinin depolarında korunmaktadır.

Referans: Talloen, 2001, s.300-301, 325, Fig. 10.

Resim 27a **Resim 27b.**
Isis büstü, cepheden ve arkadan görünümü

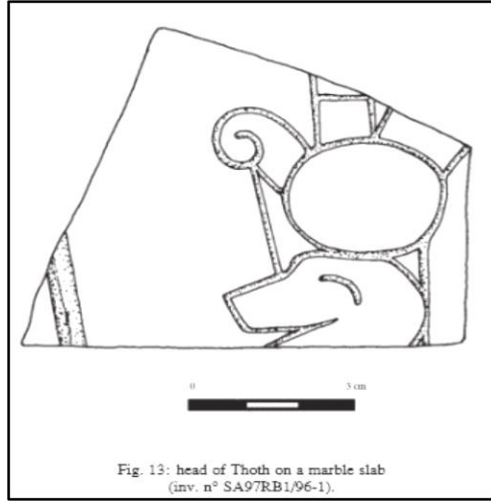
Env. No.: SA91N / 697

Buluntu Yılı: 1991

Ölçüler: Yükseklik: 0.171 m Genişlik: 0.138 m

Tanım: Sagalassos'da Hellenistik Döneme tarihlendirilen Dorik Nymphaeum'un avlusunda, Geç Roma merdivenleri altındaki dolgudan ele geçmiştir. Dolgu içeriğine dayalı olarak MS 5. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Küçük bir mermer büst parçasıdır. Figür, göğsün altından ortada bir düğümle toplanmış olan khiton ve himation taşımaktadır. Heykelin başı eksik olmasına rağmen, arkasından da anlaşıldığı gibi başı örtüyle örtülmüştür. Kıyafetinin üzerindeki, Isis düğümü (Nodus Isiacus), heykel parçasını Mısır tanrıçasının temsili olarak tanımlamayı mümkün kılmaktadır. Burdur müzesinde korunmaktadır.

Referans: Karayaka, 2007, s. 21.; Talloen, 2001, s.326., Fig. 11-12.; Waelkens, 1992, s. 329, 346, Fig.3.; Waelkens- Owens- Hasendonckx-, Arian, 1992, s. 81.

Resim 28. Sagalassos, Roma hamamı Thoth betimli duvar kaplama parçası

Env. No.: SA97RB1/ 96-1.

Buluntu Yılı: 1997

Ölçüler: Yükseklik: 0.065 m, Genişlik: 0.082 m, Kalınlık: 0.022 m

Tanım: Sagalassos'da Roma Hamamı'nın mermer duvar kaplamalarından bir döşeme parçasıdır. Üzerinde, tüylerle bezenmiş ay diskinden oluşan bir taç giymiş bubon başı betimlenmiştir. Parça 5380/4815 numaralı sektörün 3. Tabakasında bulunmuştur. Katmanda mevcut olan farklı dönemlere ait seramik topluluğunun karışık halde bulunması nedeniyle parçaya bağlamsal tarih verilememiştir. Ay diskli başlık, hayvanın Mısırlı tanrı Thoth'un bir bubon'da vücutlanması şeklinde tanımlanmasını sağlamaktadır. Üzerindeki Crustae'lerin Hamam kompleksinin inşaa edildiği süreçte muhtemelen kompleksin orijinal mermer kaplamalarına ait olduğu düşünülmektedir. Böylelikle kabartma levha için en yakın tarih (post quem) MS 2. yüzyılın ilk yarısı olarak öngörülmüştür. Parça, Sagalassos kazı evinin depolarında saklanmaktadır.

Referans: Talloen, 2001, s. 302, 327., Fig. 13.

Karşılaştırma 1a

Referans: Watts-Girsh, 1998, s. 20-22.

Karşılaştırma 1b

Referans: Watts-Girsh, 1998, s. 121.

Resim 29. Keçili Isis (?) - Sarapis betimli Adak Steli

Tanım: Keçili köyünde eski mezarlığa giden yol üzerinde bir ev duvarında spolien malzeme olarak kullanılmış bir adak stelidir. Naiskosu piramit şeklinde oyulmuştur. Alınlıktaki akroter sol üstten kırılmış fakat sağ yan kısımdan korunmuştur. (42 cm; 1. aşağı 36 cm, 34 cm kadar). Sağda, Sarapis oturur durumda cepheden betimlenmiştir. Tanrı sakallı olarak ve omuzlarına inen saçları ve başında kalathosla betimlenmiştir. Uzun kollu khitonu sol omzundan atkı gibi inmektedir. Ayakları çıplaktır. Sol eliyle asasını tutmaktadır. Sağ eli, üç başlı Kerberos'un eksik başı üzerinde durmaktadır. Hayvanın iki figür arasında olduğu izlense de, kırıklıktan dolayı başın ve gövdenin büyük bölümü korunamamıştır. Stelin sol tarafından köpeğin bir başı ve iki ön ayağı görülebilmektedir. Solda olasılıkla tanrıça Isis, başı örtülü uzun bir khiton ve himation taşımaktadır. Sağ elini (peçesini tutmak için?) dışarı çıkarmış olarak betimlenmiştir. Bir nesneyi, belki de (bir sistrum?) tutuyor gibi görünmektedir. Sol elinde bir situla tutmaktadır. Akroter üzerinde de bir sıra kırık durumda yazıt bulunmaktadır. Yazıtın bu kısmı okunamamaktadır. Yazıt düzensiz olarak yerleştirilmiştir: çünkü iki harf, stelin yan kenarına kesilir (1. 2 cm) ve daha sonra kitabe, kalathosun her iki tarafında (1. 3 cm) devam eder. Öte yandan, yazıtın son iki satırı stelin alt kısmında yer alır ve son satır ortalanmış durumdadır. Adı kısmen eksik bir kişi ve karısı Kretaria tarafından özveri ile (onun) "emri uyarınca" yapıldı, yazmaktadır. Tanrı-tanrıça isimleri okunamamaktadır.

Referans: Özsait-Labarre-Özsait, 2004, s. 80, Fig. 22.

Resim 30. Pisidia Kem Göz Kabartması (Wedjat Eye)

Tanım: Kaynarkalesi ile Burdur dağları arasında yer aldığı, Bean tarafından kayda geçirilmiş, düşmanı sembolize eden çeşitli imgeler tarafından saldırıya uğrayan göz betimli kaya kabartmasıdır. Kabartmanın fotoğrafı İbrahim Şadi Balaban tarafından Bean'a verilmiştir. Fotoğraf çekilmeden önce muhtemelen üzerindeki objeler ve yazıt belirginleştirilmek için boyayla veya boyalı bir kalemle çizilmiştir. Kabartma merkezinde yer alan göz figürü, korkutucu betimlemelerle çevrilmiştir. Göze alttan bir hançer, üstten ise bir mızrak saplanmış. Ayrıca göz; sol alttan bir yılan, sol üstten bir yengeç ve sağ köşeden bir akrep ile sağ alttan deforme olduğu için seçilemeyen bir figürle çevrilmiştir. Deforme olmuş figür, ön ayaklarını ve ağzını göze doğru yönlendirmiş bir köpek betimlemesine benzemektedir. Kaya kabartmasının üzerinde üstte ortada son satırı “χ” harfinden ibaret olan, tam okunamamakla birlikte üç satırlık Grekçe yazıt bulunmaktadır: “βάσκανε/ καὶ σὺ πα / χ” “βάσκανία” kelimesi nazar/kem göz anlamına gelmektedir. Yazıtta, ismi okunamayan bir kişinin “(πα...χ) nazarının değdiği” ifadesi yer almaktadır. Çevirisi şöyledir: falancanın “...da nazarı değdi”.

Referans: Bean, 1960, s. 50. no. 98.; Foto. Pl. XIIc.

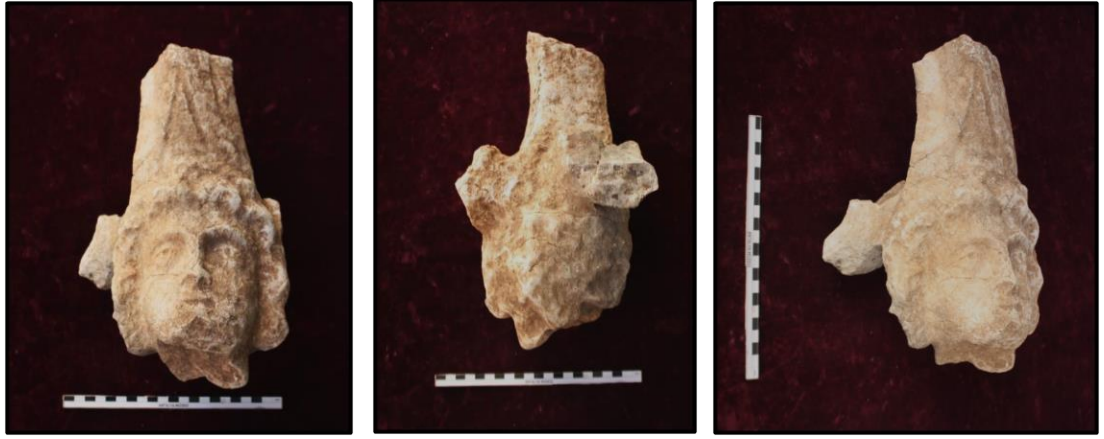
Karşılaştırma 2

Hatay Müzesi, Kem Göz Mozaïği, MS 2. yy., H. Şahin, Konuşan Mozaikler, Hatay Arkeoloji Müzesi Mozaikleri, T.C. Hatay Valiliği, Pozitif Matbaa, 2011, s. 14.

Karşılaştırma 3

Roma, Hilariana Bazilikası giriş Mozaïği, Cumont, 1929, s. 173., pl. XV-1.

Resim 31a Resim 31b Resim 31c Termessos Heykel Başı

Env. No.: 1.23.90

Buluntu Yılı: 1990

Ölçüler: Yükseklik: 28 cm, Genişlik: 20 cm, Kalınlık: 15 cm

Tanım: Antalya Müzesi deposunda korunan eser, kireçtaşıdan oval yüzlü sakalsız genç bir erkek başıdır. Müze kayıtlarında Termessos yüzey buluntusu olduğu kaydedilmiştir. Eserin müzeye gelişi tarihi 18.10.1990 olarak kayda geçirilmiştir. Fakat bu dönemdeki araştırma sonuçları taranmış olup eserin hangi yolla Müzeye getirildiğine dair bilgiye ulaşamamıştır. Dolayısıyla tam olarak Termessos'un neresinde bulunduğuna dair bir bilgiye de sahip olunamamıştır. Baş çenenin altından, sadece boynun başlangıç kısmı korunmuş olarak, kırıktır. Saçlar kısa dalgalı bukleler şeklinde çeneye kadar yüzün etrafını çevirmiştir. Başın üstünde yukarı doğru daralan bombeli ve önde $\wedge$ şeklinde (ışın motifi) bir süsleme bulunan piramidal forma yakın bir başlık yer almaktadır. Başlık alna kadar 12 cm korunabilmiştir ve üstten nasıl sonlandığı izlenmemektedir. Gözbebekleri gözün merkezinde olmayıp üst göz kapağına değer şekilde iri birer oyuk şeklinde verilmiştir. Başın saçlar dahil genişliği 15 cm olup arkada sağ ve sol yanlarda uçları kırılmış iki çıkıntı bulunmaktadır. Bu iki çıkıntı kırıklıktan dolayı simetrik görünmeyip, eserin kendi sağındaki çıkıntı bombeli olmak üzere, geriye doğru uzanmaktadır. Bu haliyle arkadan başlığın bittiği yerden saçla değer vaziyette iki kanadı andırmaktadır. Bu çıkıntıları heykeli arkadan bir mimari elemana birleştiren destek çıkıntıları olarak nitelendirmek daha makul görünmektedir. Burun düzgün ve sağlam, ağız küçük, dudaklar birbirine bitişik olarak yapılmıştır. Dudak altında, başın kendi sağına yakın bir kırıklık izlenmektedir. Eserin arka yüzünün kabaca işlenmiş olması, orijinalinde ön cephe bakışlı bir yere konulmak üzere üretildiğini göstermektedir. Eser için Geç Antoninler, Erken Severuslar stil özelliklerini yansıtmaları itibarıyla MS 180-200 civarı bir tarih uygundur.

Referans: Talloen, 2015, s. 198, dn. 282; Karayaka, 2007, s. 214 dn. 2169.

Foto: Nurgül Sincar

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Adı ve Soyadı : Nurgül SİNCAR
Doğum Yeri ve Yılı : Antalya/1982
Medeni Hali : Bekâr

Lisans Öğrenimi:

Akdeniz Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi:

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Yabancı Dil ve Düzeyi: Almanca Orta Seviye

İş Deneyimi:

1. 2003 “Akdeniz Üniversitesi Bey Dağları Yüzey Araştırması”
2. 2004 “Akdeniz Üniversitesi Bey Dağları Yüzey Araştırması”
3. 2008 Kültür ve Turizm Bakanlığı “Ege Üniversitesi Kavuşan Höyük Kazısı”
4. 2012 Kültür ve Turizm Bakanlığı “SDÜ Pisidia Antiokheia Kazısı”
5. 2016 Mardin Müzesi & Ilısu Barajı ve HES Projesi Kurtarma Kazısı

Tez araştırma ve yazım sürecinin **01.10.2016 - 26.09.2017** tarihleri arasındaki kısmı “**Erasmus Değişim Programı**” çerçevesinde “**Freie Universität Berlin**”de geçirilmiştir.

E-Mail: nurgul.sincar@gmail.com